

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİMDALİ

145203

TÜRKİSTAN MİLLÎ MÜCÂDELESİ VE SONRASINDA
AFGANİSTAN TÜRKLERİ

MASTER TEZİ

145 203

Hazırlayan:

Fazıl Ahmed BURGET

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Muhammet ŞAHİN

Ankara –2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Fazıl Ahmed BURGET'e ait "Türkistan Milli Mücadelesi Ve Sonrasında Afganistan Türkleri" adlı çalışma, jürimiz tarafından Yeniçağ Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan:.....

Üye:.....

Üye:.....

ÖNSÖZ

Türkiye Cumhuriyetinde, özellikle Türkistan Milli Mücadelesi konusuna ilişkin, yapılan çalışmalar bir elin parmağını geçmemektedir. Türkistan Milli Mücadelesi içerisinde yer almış olan, Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan ve Dr. Baymirza Hayit'in yapmış olduğu değerli çalışmalarının dışında, Türkistan asıllı olup, babaları Rus işgalinden kaçıp Türkiye'ye yerleşen Prof. Dr. Ahat Andican'ın çalışmaları ve buna benzer bir takım akademik çalışmalar mevcuttur. Ancak tüm bunların, Türkistan Milli Mücadelesinin tüm yönleri ile ele alındığı söylenemez. Dolayısı ile bu çalışmaların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Türkistan Milli Mücadelesinin son aşaması olan; özellikle, Ağustos 1922'de Enver Paşa'nın ölümünden sonra, İbrahim Bek Lakay liderliğinde, Haziran 1931'e kadar devam eden silahlı mücadeleye ilişkin, Türkiye'de kayda değer bir çalışmanın bulunmaması, oldukça önemli bir eksikliktir. Ayrıca, İbrahim Bek Lakay'ın bugünkü Afganistan Türklerinden almış olduğu büyük destekler de Türkiye'de pek fazla bilinmemektedir. Bu kapsamda, ele alınan çalışmada, özellikle 19 ve 20. yüzyıllarda, Britanya ve Rusya imparatorluklarının nüfuz mücadelelerinin ortasında kendini bulan Türkistan'da, bu dönemler itibarı ile meydana gelen fikir akımları, eğitim reformları ve ulusal kurtuluş çabalarının yanı sıra, Çarlık ve daha sonra kurulan Sovyet Rusya'sına karşı verilen silahlı mücadeleler ele alınırken, Enver Paşa'nın ölümünden sonra, İbrahim Bek Lakay'ın mücadeleleri, Afganistan devletinin bu mücadelelere bakışı ve Afganistan Türklerinin konumu ve maruz kaldıkları hadiseler belli başlıklar altında incelenmeye çalışılacaktır.

Kapsam itibarı ile Türkistan Milli Mücadelesi ve sonrasındaki dönemler ile Afganistan Türklerinin pozisyonunu ihtiva eden bu çalışma, yedi

bölümden oluşmaktadır. Genel Türkistan coğrafyasının güney ucunu oluşturan Afganistan'ın Türkistan bölgesinde haiz olduğu önemin daha iyi anlaşılması için, birinci bölümde bu ülkenin coğrafi konumu, sosyal ve etnik yapısı hakkında genel bilgi verilmektedir. Türkistan'da Rus ve İngiliz rekabetlerini içeren ikinci bölümde, Türkistan kavramının coğrafi bir bölge olarak hudutları, İngilizlerin yapmış olduğu doğu seferleri neticesinde Türkistan ile sınır olması, Rusya'nın bir devlet olarak ortaya çıkması, Türkistan bölgesini işgal etmesi ve İngiltere ile Rusya arasında tampon bir bölge olarak bugünkü Afganistan'ın oluşturulması gibi konular ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, Rus işgali altında Türkistan'ın genel durumu ile birlikte, Türkistan'da meydana gelen fikir akımları ve ulusal kurtuluş çabaları ele alınırken, dördüncü bölümde ise, Rusya'da meydana gelen ihtilaller ve bu ihtilallerin Türkistan'a yansımaları irdelenmektedir. Türkistan Milli Mücadelesinin anlatıldığı beşinci bölümde, Türkistan Milli Mücadelesinin başlaması, Enver Paşa ve Osmanlı topraklarından Türkistan'a giden diğer bazı kişilerin Türkistan Milli Mücadelesindeki rolü ve Basmacılar adı ile bilinen mücahitlerin durumu ve Enver Paşa'nın liderliği ele anlatılmaktadır. Enver Paşa'nın ölümünden sonra milli mücadelenin seyrinin anlatıldığı altıncı bölümde, Selim Sami Bey'in direniş liderliğine getirilmesi, Selim Sami Bey'den sonra İbrahim Bek'in liderliği ve İbrahim Bek'in Afganistan'a geçmesi, oralardaki faaliyetleri ile İbrahim Bek'e Afganistan Türklerinin desteği ve İbrahim Bek'in ölümü ile silahlı mücadelenin son bulması gibi konular üzerine durulmaktadır. Son bölümü oluşturan yedinci bölümde ise, Afganistan Türklerinin yaşadıkları bölgenin jeopolitik önemi, Afganistan Devletinin bir politikası olarak bölgedeki Türklerin sayıları hakkındaki çelişkili bilgiler, Afganistan Türklerine yönelik yapılan Peştunlaştırma çabaları ve 1980'e gelen süreç içerisinde maruz kaldıkları siyasal ve kültürel baskılar başlıklar altında irdelenmektedir.

Bu arada; Türkistan coğrafyasının önemli bir bölümünü oluşturan bugünkü Afganistan'ın tarihini Türkistan bölgesinden ayrı olarak incelemek

oldukça güçtür. Çünkü, ilk çağlardan başlayarak 18. yüzyılın ortalarına kadar, Türkistan coğrafyasını kontrolünde bulunduran devletlerin bugünkü Afganistan topraklarının da mutlak hakimi olduğu görülmektedir. Dolayısı ile bu bölgelerin tarihi geçmişi bir bütün olarak incelenmelidir. Bu kapsamda, Afganistan'ın Türkistan coğrafyasındaki öneminin daha iyi anlaşılması için, başlangıçtan Afganistan'ın kuruluşuna kadar, Türkistan Türk Tarihi çerçevesinde bu ülkenin yeri giriş bölümünde ele alınmaktadır.

Bu arada, beni Türkistan Türklerine yönelik çalışmaya teşvik eden değerli Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman hocama; Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e; danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Muhammed Şahin'e ve yoğun mesaiye rağmen bu çalışmayı tamamlamam için bana destek veren ASAM – Türkistan Araştırmaları Masası Başkanı Dr. Hasan Ali Karasar ve diğer mesai arkadaşlarıma içten teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Fazıl Ahmed BURGET

Haziran 2004

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLERİ.....	vi
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM: TÜRKİSTAN'DA İNGİLİZ - RUS REKÂBETİ ve BU REKABETİN AFGANİSTAN'A YANSIMALARI

1) Türkistan Terimi ve Coğrafi Sınırları.....	31
2) İngilizlerin Doğuya Yayılması.....	34
3) Rusya'nın Oluşumu ve Yayılması.....	37
4) Rusya'nın Türkistan'ı İşgal Etmesi.....	42
5) Rus-İngiliz Rekabeti ve Bugünkü Afganistan'ın Oluşumu.....	45
6) Peştun Hakimiyeti: Güçlerin Dengeleme Siyaseti.....	48

II. BÖLÜM: TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALİ DÖNEMİ ve AFGANİSTAN

1) Rus Hakimiyeti Altında Türkistan'ın İdari Teşkilatı.....	51
2) Rus İdaresinde Buhara Hanlığı.....	53
3) Rus İdaresinde Hive Hanlığı.....	58
4) Rusların Türkistan'da İslam'ı Dejenere Etme Çabaları.....	60
5) Türkistan'da Fikir Akımları ve “Yenileşme” Süreci.....	63
a. Şehabeddin Mercani.....	64

b. Hüseyin Feyizhanov.....	65
c. Abdulalam Fayzhanov.....	65
d. Abdurreşid İbrahim.....	66
e. Gaspıralı İsmail Bey.....	66
6) Türkistan'da Ceditçiler Hareketi ve Yeni Siyasi Oluşumlar.....	79

III. BÖLÜM: İHTİLALLER DEVRİNDE TÜRKİSTAN ve TÜRKİSTAN'IN BİR CÜZÜ OLARAK AFGANİSTAN

1) Türkistan'da Rus İşgaline Karşı İlk İsyanlar.....	73
2) Rusya'da Şubat İhtilali ve Türkistan'a Yansımaları.....	78
3) Komünist Darbesi ve Sonrasında Türkistan	85
4) Türkistan'da Bolşevik Hakimiyeti, Komünizm ve Yeni Sovyet Devletleri	89

IV. BÖLÜM: TÜRKİSTAN'DA MİLLİ MÜCADELE

1) Türkistan Milli Mücadelesi ("Basmacılık").....	97
2) "Basmacı" Hareketinin Mahiyeti ve Gelişimi.....	101
3) Milli Ayaklanmalarda Oluşturulan Cepheler ve Liderleri	107
4) Enver Paşa ve Arkadaşlarının Türkistan Milli Mücadelesine Katılmaları	112
5) Buhara Emiri Seyit Alim Han'ın Mukadderatı.....	120

V. BÖLÜM: ENVER PAŞA SONRASINDA MİLLİ MÜCADELE

1) Enver Paşa'nın Ardından Mücahitlerin Durumu.....	125
2) Çobanlıktan Liderliğe İbrahim Bek Lakay.....	131
3) İbrahim Bek'in Afganistan'a İlticası ve Faaliyetleri.....	136
4) İbrahim Bek ile Afganistan Devleti İlişkileri.....	141
5) İbrahim Bek'in Yakalanması ve Silahlı Mücadelenin Sonu.....	147
6) Türkistan'da Silahlı Mücadelenin Sonu ve Afganistan Türkleri...	150
 SONUÇ.....	 152
KAYNAKÇA.....	157
 EKLER:	
Ek –1: Kronolojik Cetvel.....	167
Ek –2: Belgeler.....	169
Ek –3: Haritalar.....	171
Ek –4: Resimler.....	174
 ÖZET.....	 184
SUMMARY.....	186

Kısaltmalar

a. g.mak.	: Adı Geçen Makale
a.g. ansk.	: Adı Geçen Ansiklopedi
a.g. derg.	: Adı Geçen Dergi
a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.kş.	: Adı Geçen Kişi
a.g.ş.	: Adı Geçen Şehir
AAE	: Atatürk Araştırmaları Enstitüsü
Ansk.	: Ansiklopedi
Bkz.	: Bakınız
Bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Derg.	: Dergi
DTCF	: Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi
Fa.	: Farsça
İAnsk.	: İslam Ansiklopedisi
km.	: Kilometre
M. Ö.	: Milattan Önce
M. S.	: Milattan Sonra
mt.	: Metre
rak.	: Rakım
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Tü.	: Türkçe
YHaz.	: Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

Bugünkü coğrafi konumu itibarı ile Orta Asya, Ortadoğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri arasında önemli bir geçit oluşturan Afganistan, sahip olduğu bu jeopolitik pozisyonu sebebi ile tarih boyunca çeşitli devletlerin istilâsına uğramış ve farklı imparatorlukların hâkimiyetine girmiştir. Bu nedenle Afganistan coğrafyasının çeşitli milletler arasında sürekli el değiştirmesi, günümüz itibarıyla “çok milletli” bir memleket hâline gelmesini sağlamıştır. Bu bağlamda, “Büyük Türkistan” coğrafyasının da önemli bir bölümünü oluşturan bugünkü Afganistan’ın şekillenmesinden önce; Türk Kültürü ve siyasi tarihinde Afganistan’ın ehemmiyetini vurgulamak açısından, dönemler itibarıyla bu bölgeye hâkimiyet kuran devletler ve milletleri kısaca gözden geçirmekte fayda vardır.

Milattan önceki yıllarda ilk olarak Pers (M. Ö. 500 - M. Ö. 338), Büyük İskender (M. Ö. 334 – M. Ö. 325) ve Backtrian (M. Ö. 323 – M. Ö. 130) devletlerinin hâkimiyetinde kalan bu coğrafya¹ daha sonraki yıllarda çeşitli Türk devletlerinin hâkimiyetine girer.

Bulunduğu bölge itibarıyla Türk kavimlerinin genel göç güzergahlarından birinin üzerinde yer alan bugünkü Afganistan, tarih boyunca çeşitli Türk kavimlerinin doğudan batıya göç etmesindeki geçit

¹ Konuyla ilgili daha detaylı bilgi için Bkz. Rox, 1999: 72 – 86. Devletabadî, 1993: 194 – 197. Gubar, 1967: C. I, 42 – 48.

noktalardan birini oluşturur.² Bu çerçevede Türk oldukları bilinen Saka (M. Ö. 130 – M. S. 40) ve ardından bu coğrafyalarda kurulan Kuşan (M. S. 75 – M. S. 420) devletlerinden başlayarak 18. Yüzyılın ortalarına kadar, bazı istisnâlar ve bir takım mahallî ayaklanmalar dışında çeşitli Türk devletlerinin hâkimiyetinde idâre edildiği bilinmektedir.³

M. Ö. 130'lu yıllarda, Soğdya üzerinden, Ceyhun (Amu-derya) nehrini geçerek bugünkü Afganistan'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerine yerleşmeye başlayan İskitler, kısa bir süre içerisinde; bölgenin hâkimiyetini elinde tutan Backtrian devletine son vererek bu coğrafyaların idâresini ele geçirirler. Miladın ilk yıllarına kadar Maverâ'ün-nehir'den Kuzey Hindistan'a uzanan geniş coğrafyaya hâkim olan İskitler (Saka devleti), yine kuzeyden gelen ve kendi bünyesinde Türk unsurlarının da barındırdığı bilinen Kuşan hânedânı tarafından yıkılır.⁴ M. S. 45- 420 yılları arasında, Seyhun kıyılarından başlayarak Hindistan'a kadar uzanan bölgeye hüküm süren Kuşan Devleti, tabiatı ile bugünkü Afganistan coğrafyasının da mutlak hakimi durumundaydılar. Ancak M. S. 420'li yıllardan itibaren yine kuzeyden gelen Eftalit (Akhun) Türklerinin ilerlemesi ve batıdaki Part devletinin baskısı ile Kuşan Devleti zayıflamaya başlar ve buna karşın M. S. 425'de bu coğrafya Akhun Türk devletinin hakimiyetine girer.⁵

² Araştırmacılar, Türk kavimlerinin batıya göç etmesi sırasında en fazla iki yolu kullandıklarını tespit etmektedirler. Bunlardan biri Tian-Şan dağlarının etekleri ile Seyhun civarı, bir diğeri ise Ceyhun (Amu-derya) nehrinin kaynaklandığı bölgelerdeki Vahan vadisi üzerinden bugünkü Kuzey Afganistan bölgeleridir. Bu bölgelerden İran'a ve oradan da Anadolu'ya doğru ilerlemişlerdir. Konu ile ilgili Bkz: Czegledy, 1998: 57. Buğra, 1998: 13. Göktürk, 2002: 193 – 203.

³ Saray, 2003: 16-21.

⁴ Kuşan devleti döneminde bugünkü Afganistan topraklarında Budizm oldukça gelişmiş ve İslamî döneme kadar varlığını sürdürmüştür. Buda mabetleri yakın dönemlere kadar varlığını sürdürmekteydi. Nitekim 2001 yılında Taliban tarafından yıkılan Buda heykellerinin de bu dönemlere ait olduğu bilinmektedir. Konu ile ilgili Bkz: Gubar, 1967: C. I, 49 – 52. Konukçu, 1973: 5 –18. Golden, 2002: 44-46.

⁵ Golden, 2002: 45. Rasonyi, 1996: 73. Saray, 2003: 17. Saray, 1981: 19.

M. S. 425 - M. S. 566 yılları arasında bugünkü Afganistan topraklarına hâkimiyet kuran Akhunlar devleti, Hindistan'da hüküm süren Skanda Gupta'yı öldürerek Gupta hânedanlığına son verir ve Seyhun'un güney kıyılarında Hindistan'a kadar hâkim olurlar.⁶ Akhun devletinin en büyük hükümdarlarından Mihrakula Tekin'in öldürülmesinden sonra (M. S. 545) zayıflamaya başlayan bu Türk devleti, batıdaki Sâsâni ve kuzeydeki Göktürk devletlerinin ortak saldırıları neticesinde son bulur.

Sır-derya'nın (Seyhun) kuzey bölgelerini elinde bulunduran Ju-an Ju-anları bir darbe ile yıkarak hâkimiyeti ele geçiren Göktürkler, kuzey bölgelerinden Akhunları tahdit etmeye başlar. Özellikle İstemi Kağan (Yabgu) önderliğindeki Batı Göktürkler, siyâsi ve iktisadi hakimiyetini yürütebilmek için Akhunların kontrolündeki İpek Yolunun hâkimiyetini ele geçirmek için strateji geliştirmeye çalışırlar. Bu çerçevede Batı Göktürk hükümdarı İstemi Kağan, Sâsâni hükümdarı Anuşirvan'a; "Akhun devletine karşı müşterek bir saldırı" teklifinde bulunur. İstemi Kağan'ın bu teklifini bir fırsat olarak değerlendiren Anuşirvan, bu teklifi tereddütsüz olarak kabul eder.⁷

İki İmparatorluğun anlaşması neticesinde Maverâ'ün-Nehir bölgesine Batı Göktürk, Amu-derya'nın güney (Bugünkü kuzey Afganistan) bölgelerine de Sâsâni devleti aynı anda saldırmaya başlarlar. Böylece Maverâ'ün-nehir Batı Göktürklerin eline geçerken, bugünkü Kuzey Afganistan bölgeleri Sâsâni devletinin hâkimiyetine girer (M. S. 566). Güney bölgeler ise Akhun

⁶ Büyük Hun boylarından geldiği bilinen Kalaç (Halaç) Türklerinin, Akhun devletini kurarak Maverâ'ün-nehir'den Hindistan'a kadar uzanan büyük bir coğrafyaya hakim olduğu ve Kuzey Çin İmparatorluğunu yenerek, bir kısmının bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgelerinden geçtiği bilinen tarihi İpek Yolunun kontrolünü de ele geçirdiği bilinmektedir. Ancak Batı Göktürk devletinin ilerlemesi sonucunda Akhunlar, Hindukuş'un güneyine çekilmek zorunda kalmışlardır ve Tiginşahlar ve Kabulşahlar adlarıyla uzun yıllar Arap ordularına karşı da savaştıkları bilinmektedir. Bkz: Gumilov, 1999: 69. Rasonyi, 1993: 73. Saray, 1981: 19. Kafesoğlu, 1997: 85. Bayur, 1987: C. I, 99. Gubar, 1967: C. I, 66.

⁷ Daha detaylı bilgi için Bkz. Gömeç, 1998: 13 – 21. Kafesoğlu, 1997: 100. Bayur, 1987: C. I, 88. Buğra, 1998: 77. Konukçu, 1973: 99. Gubar, 1967: C.I, 57.

haleflerinin hâkimiyetinde kalmaya devam eder. Kısa bir süre sonra Sâsâni ve Batı Göktürkler arasında yaşanan bir anlaşmazlık bu iki devleti karşı karşıya getirir ve yaşanan büyük bir savaşın ardından bugünkü Kuzey Afganistan'ın hâkimiyeti, Sâsâni devletinden Batı Göktürk devletine intikâl eder.⁸ Bugünkü Afganistan'ın güney bölgelerinde ise Tiginşâh-hân (Tiginşahlar) adıyla Akhun Halefleri varlığını sürdürmektedir. Bu durum İslamiyet'in zuhurundan sonra da uzun yıllar boyunca devam eder.⁹

Raşit Halifelerden sonra siyâsi hakimiyeti ele geçiren Emevi Arapları kısa sürede İran'daki Sâsâni devletini mağlup ederek bugünkü Afganistan topraklarına doğru ilerlemeye başlarlar (M. S. 665). Uzun yıllar bölgedeki beyliklerin mücadelesine maruz kalan Emevi Arapları, bugünkü kuzey Afganistan'daki Göktürk halefleri ile bir barış anlaşması yaparak, daha sonra hile ile bu bölgelerin tamamını ele geçirirler (M. S. 670).¹⁰

Emevilerin bölgede uyguladıkları ağır vergi sistemi, yağmalar ve yaptıkları katliamlar halkın ayaklanmasına sebep olur. Arapların Tiginşâhlara karşı savaşmakla meşgul oldukları sırada Abu Müslim Horasani adlı bir genç; bu sıralarda yeni gelişmeye başlayan Abbasi Araplarının desteği ile halka öncülük ederek Emevilere karşı bir isyan başlatır (M.S.746). Kısa bir sürede Doğu Horasan (Bugünkü Kuzey Afganistan)'ın tamamını ele geçirir ve bağımsız bir Horasan devleti kurar (M.S.748). Daha sonra Abu Müslim Horasani 754 yılında gittiği Hac ziyaretinden dönerken Bağdat'ta Halife

⁸ Gömeç, 1998: 20. Kafesoğlu, 1997: 110. Buğra, 1998: 77. Bayur, 1987: C. I, 88. Konukçu, 1973: 100. Gubar, 1967: C. I, 59.

⁹ Konu ile ilgili Bkz. Habibi, 1989: 78. Gubar, 1967: C. I, 74.

¹⁰ Bu dönemde Afganistan coğrafyasındaki olaylarla ilgili Bkz: Devletabadi, 1993: 198. Habibi, 1989: 89.

Mensur tarafından öldürölür (M.S.759). Abu Müslim'in öldürölmesinden sonra bölgeye Abbasi Arapları hâkim olurlar.¹¹

819 yılında Tahir İbn-i Hüseyin Poşangi, Abbasilerden ayrılarak bugünkü Kuzey Afganistan topraklarının kontrolünü ele geçirerek Tahiri devletini kurar. 827 yılında Abdullah Tahiri'nin oğlu ikinci Tahir'den sonra bu bölgenin hakimiyeti Tahiri ailesinden Saffari ailesine intikal eder. Abbasiler adına Sistan valisi olan Yakup İbn Leys Saffari, Hindukuş'un güneyindeki Tiginşahlara karşı saldırır ve onları mağlup ettikten sonra kuzeydeki Tahirilerin üzerine yürür. 827 yılında Tahiri hâkimiyetine son vererek bölgede Saffari adlı yeni bir devlet kurar.¹²

Yakup İbn Leys Saffari'nin ölümünden sonra onun yerine geçen kardeşi Ömer Leys, Abbasi Araplarına karşı savaş açar, fakat bu savaş sırasında kendisi esir düşerek Abbasi Arapları tarafından öldürölür (M.899). Saffari hükümetini bir süre Ömer'in oğlu Muhammed idâre ettiyse de Sâ mân Hü dâ oğullarının Maverâ'ün-nehir'de kurdukları Samani devletinin baskısıyla son bulur. 874 yılında Nasır Bin Ahmed Sâ mânî tarafından kurulan Sâ mânî devleti, 998 yılında (II. Abdulmelik Samani dönemi) bir taraftan kendi aralarındaki taht kavgaları, diğer taraftan da İlhanlılar'ın baskısıyla yıkılır.¹³

Samani devletinin dağılması sırasında, Sâ mânî hükümdârı II. Abdulmelik'ten ayrılarak, bugünkü Afganistan'ın orta kısımlarındaki Gazne kentine gelen Alp Tekin, burada bir devlet kurar. Alp Tekin'in ölümünden sonra bir süre Gazne devleti, İbrahim, Belka ve Peri Tekin gibi Alp Tekin'in torunları tarafından idâre edilir. 977'de ise Alp Tekin'in damadı Sübük Tekin hâkimiyeti ele geçirerek kısa bir sürede güneydeki son Tiginşahları da

¹¹ Gubar, 1967: C. I, 80.

¹² Devletabadi, 1993: 200

¹³ Gubar, 1967: C. I, 80

mağlup eder. Böylece Kabil, Peşaver ve Kapisa gibi önemli bölgeleri ele geçiren Sübük Tekin, güçlü bir Gazneli devletinin kurucusu olarak karşımıza çıkar. Sübük Tekin'in ölümünden sonra, kısa bir süre taht kavgası yaşansa da, 988 yılında Nişapur'da kendi bağımsızlığını ilan eden Gazneli Mahmut, az bir zamanda Gazneli devletini toparlayarak Belh, Herat ve Badgis bölgelerinin hâkimiyetini ele geçirir. Gazneli devletinin en büyük hükümdârı olan Sultan Mahmut, devletin hudutlarını Mavera'ün-nehir bölgelerinden Hindistan sınırlarına kadar, Badahşan'dan Bağdat'a kadar genişletir.¹⁴

Sultan Mahmut'un ölümünden sonra, oğulları Mesud ve Muhammed arasında bir taht kavgası yaşanır ve bu kavga Mesud'un galibiyeti ile sonuçlansa da, bu kavgadan en fazla yararlanan bir başka Türk grubu olan Selçuk oğulları olur. Daha önce Sultan Mahmut döneminde Horasan (bugünkü kuzey Afganistan ve İran'ın doğu kısımları)dan kovulan Tuğrul Beg ve Çağrı Beg liderliklerindeki Türkmenler (Selçuk oğulları), Gazneli devletinde yaşanan taht kavgasından yararlanarak Horasan'a saldırmaya başlarlar. Sultan Mesud, kendisini savunmak için Türkmenlere karşı saldırıya geçmişse de, 1040 yılında Dandanakan bölgesinde Selçuk oğulları karşısında büyük bir yenilgiye uğrar. Gaznelilere karşı büyük bir zafer kazanan Selçuk oğulları, Tuğrul Beg liderliği ile Büyük Selçuklu devletini kurarlar.¹⁵

Selçuk oğullarına karşı yenilen Gazneli hükümdarı Sultan Mesud, bir süre Selçuklulara karşı savaştıktan sonra, İndüs vadisine çekilmek isterken, kardeşi Muhammed'in taraftarları, onu yakalayarak hapse atarlar ve onun yerine Muhammed'in oğlu Ahmed'i Gazneli tahtına çıkarırlar. Ahmed'in ilk işi,

¹⁴ Barthold, 1990: 280. Sümer, 1999: 100. Turan, 1998: 103-242. Sevim – Merçil, 1995: 18, 20, 24. Gubar, 1967: C. I, 104, 126.

¹⁵ Dah detaylı bilgi için Bkz. Barthold, 1990: 275. Sümer, 1999: 105. Turan, 1998: 106. Sevim – Merçil, 1995: 24.

babası Muhammed'in gözlerine mil çekerek, onu hapse attıran amcası Mesud'u öldürmek olur. Kısa bir süre sonra Mesud'un oğlu Mevdut, bir isyanla Sultan Ahmed'i devirir ve amcası Muhammed ile onun oğlu Ahmed'i öldürür ve 1094 yılında bir savaş sırasında kendisi de ölür. Sultan Mevdut'tan sonra Gazneli sultanı olan Emir İbrahim döneminde Gazneli devleti, bir yandan 1088'da o bölgede kurulan Gur Devleti, bir yandan da Büyük Selçuklu devletinin baskıları ile çökmeye yüz tutar. Böylece bugünkü Afganistan toprakları Büyük Selçuklu ve Gur devletlerinin hâkimiyetine girer.¹⁶

Uzun yıllar boyu bugünkü Afganistan topraklarını hâkimiyeti altında bulunduran Büyük Selçuklu devleti Sultan Sencer (1117 - 1157)'in ölümünden sonra zayıflamaya başlar. Sultan Sencer'in ölümüyle merkezi otoritenin boşluğundan yararlanan Harezimşahlılar, hızla bugünkü Kuzey Afganistan topraklarını istilâ etmeye başlarlar. Bu dönemde bugünkü Afganistan topraklarının kuzey bölgelerine Harezimşahlılar, batı bölgelerine Büyük Selçuklu halefleri ve güney bölgelerine ise Gur devleti hâkim olur. Bu durum Moğol istilasına kadar devam eder.¹⁷

Mavera'ün-nehir bölgelerinde Harezimşahlılar'ı yenilgiye uğratan Moğollar, Amu-deryayı geçerek bugünkü Kuzey Afganistan'daki son Harezimşahlı ordularını da mağlup ederler ve büyük savaşların ardından bugünkü Afganistan'ı da ele geçirirler. Moğollar karşısında yenilgiye uğrayan Selçuklu halefleri bugünkü İran üzerinden Anadolu'ya çekilirken, Gurlular ise İndüs vadisine çekilmek mecburiyetinde kalırlar (1221).¹⁸ Bu yıllardan itibaren, bir takım mahalli ayaklanmalar dışında, Emir Timur saikasına kadar, bugünkü Afganistan toprakları Cengiz Han ailesinin idâresinde kalır. Moğol

¹⁶ Gubar, 1967: C. I, 104 – 126.

¹⁷ Gubar, 1967: C. I, s. 112.

¹⁸ Nehru, 1959: C. I, 532.

Devletinin kurucusu olan Cengiz Han'ın oğulları Çağatay Han ve Ögetay Han'ın ölümlerinden sonra, bugünkü Afganistan topraklarında kısa bir müddet Kuhin ailesi küçük bir devlet kurar. Fakat Timur'un zuhuruyla Kuhin ailesi de dağılır.¹⁹

Başlangıçta Kazganhan'ın himâyesinde yetişen Emir Timur, kısa bir süre içinde Maverâ'ün-nehirde merkezi Semarkand olmak üzere güçlü bir devlet kurar ve Amu-deryâ'yı geçerek Kuhin ailesinin hâkimiyetine son verir. Böylece bugünkü Kuzey Afganistan bölgelerine hâkim olur (1369). Kısa bir süre sonra bugünkü Afganistan'ın tümünü ele geçiren Emir Timur, Moğolların yaptıkları tahribatı onarmaya başlar.²⁰ 1404 Emir Timur'un ölümünden sonra, uzun yıllar boyunca onun oğulları ve torunlarıyla Küregan (Timuri) devleti varlığını sürdürür. Fakat Hüseyin Baykara'dan sonra, özellikle bugünkü Afganistan'ın kuzeybatı bölgeleri karışmaya başlar.

Bu sıralarda Zehirüddin Muhammed Babür, Maverâ'ün-nehirde Ahmedhan Şeybani liderliğindeki Şeybani (Özbekler) devletine karşı mağlup olur ve Amu-deryâ'yı geçerek bugünkü Kuzey Afganistan'ın Katagan bölgesi üzerinden Kabil'e gelip yerleşir. 1525 yılında Hindistan'daki İbrahim Lodi'yi mağlup ederek o bölgelerde büyük bir Babüri devleti kurar. 1529 yılında Hindistan'da vefat eden Babür, kendi vasiyeti üzerinde Kabil'e getirilip defnedilir.²¹

Şeybani orduları, Sultan Hüseyin Baykara'nın başkenti olan Herat sınırlarına yaklaştığında, Sultan Hüseyin Baykara bilinmeyen bir hastalık

¹⁹ Gubar, 1967: C. I, 188.

²⁰ Timurî ailesi döneminde, bugünkü Afganistan, ilim, kültür ve sanat bakımından en parlak dönemini yaşamıştır. Özellikle Hüseyin Baykara döneminde, dünyanın en büyük kültür merkezlerinden biri de Baykara'nın başkenti olan Herat'tı. Bkz: Nehru, 1959: C. I, 532. Avaz, 1990: 5. Rasonyî, 1996: 174. Buğra, 1998: 184. Gubar, 1967: C. I, 266.

²¹ Nehru, 1959: C. I, 537.

sebebiyle vefat eder. Baykara'nın ani ölümünün ardından gittikçe yaklaşan Şeybani tehlikesine rağmen, Baykara'nın oğulları Muzaffer ile Bedi'üzzamân arasında büyük bir taht kavgası başlar (1505). Bu durumdan yararlanan Şeybani orduları Herat'a saldırarak orayı teshir ederler. Böylece Herat'taki Timuri devleti son bulur. Fakat kısa bir süre sonra o bölgenin hâkimiyeti Şeybani Türklerinden Safevi Türk devletine intikal eder.²²

Bugünkü İran'ın siyasi hakimiyeti altında kalan Güney Azerbaycan'ın Erdebil bölgelerinde, Şah İsmail Safevi (Hatayi) liderliği ile kurulan Safevi devleti, kısa bir süre sonra Şeybani ordularına karşı saldırıya geçer ve Ahmedhan Şeybani ordularını mağlup ederek kendisini yakalar ve öldürürler. Böylece bugünkü Afganistan toprakları, Babüri, Safevi ve Şeybani devletlerinin idâresinde üçe bölünür.²³

Uzun bir süre Babür, Safevi ve Şeybani halefleri gibi Türk hânedânlarının idâresinde kalan bugünkü Afganistan topraklarının güney bölgelerinde, Babür'ün torunlarından olan Evengzib'in ölümünden sonra (1709) Mirveys Hotaki isimli bir şahıs, bağımsızlığını ilan eder. Fakat, 1728'de, Nadirşah Afşar'ın zuhuru ile Hotaki hânedânı da dağılır.

Safevi ailesinden sonra, onun enkazı üzerinde Nadir Afşar liderliği ile kurulan Afşar devleti, doğudan kendisini tehdit etmeye başlayan Hotaki ailesine karşı saldırıya geçer ve 1728'de onların hâkimiyetine son verir. Böylece bugünkü Afganistan toprakları, bazı küçük beylikler dışında Afşar

²² Andhoyi, 2000: 34, 38

²³ Bu konuda Bkz. Andhoyi, 2000: 34, 38, 40. Gubar, 1967: C. I, 250, 282, 287, 349. Devletabadi, 1993: s. 203. Habibi, 1989: 190.

Türk devletinin hâkimiyetine girer. Fakat, 1740 yılında Nadir Şah Afşar'ın bir suikast sonucunda öldürülmesinden sonra Afşar hanedanı da dağılır.²⁴

Nadir Afşar'ın ölümünden sonra, bölgede yeni bir takım siyâsî dengeler oluşmaya başlar. Bu nedenle bölge yeni bir tarihî dönemece girer. Nadir Şah'ın ölümünden sonra kurulan yeni Afgan devleti (1747), bir süre tek denge unsuru olarak görülmüşse de, daha sonraki dönemlerde başlayan, Afgan şehzâdeleri arasındaki iktidar mücâdeleleri ve bölgeye yerleşmeye çalışan yabancı unsurlar, bu coğrafyayı yeni bir mücadele sahnesine sürükler.

Bu dönemlerde, bölgedeki Türkler arasında yaşanan siyâsî otorite boşluğundan yararlanan Ahmedhan Durani, Afşar Türk devleti bünyesinde görev yaptığı İsfahan'dan Kandahar'a gelerek, bölgedeki tüm Afgan aşiretlerinin katılımı ile bir kurultay düzenler. Bu dönemlere kadar, bir takım mahalli ayaklanmalar dışında, tamamen göçebe bir şekilde, farklı devletlerin idâresinde yaşayarak her hangi bir devlet tecrübesi bulunmayan Afgan kabileleri, Nadir Şah Afşar'ın yanında yetişerek belli bir siyâsî formasyon kazanan Ahmedhan Durani'yi yeni kurmaya çalıştıkları Afgan devletinin başına getirirler (1747).²⁵ Bu noktada bazı araştırmacılar Ahmedhan Durani'nin aslında Abdal Türklerinden biri olduğuna ve ancak doğup büyüdüğü yerin Kandahar olduğundan dolayı Afgan kimliğinin benimsediğine dikkat çekmişse de, Afgan kabilelerini toplayarak ilk Afgan devletinin kurucusu olarak Afganistan tarihindeki yerini almıştır.²⁶

²⁴ Bayur, 1987: C. III, 49. Gubar, 1967: C. I, s. 287.

²⁵ Gubar, 1967: C. I, 360. Bayur, 1987: C. III, 99.

²⁶ Konu ile ilgili bkz: Barlas, 1986: 367. Ayrıca Afgan devletinin kuruluşu ve bugünkü Afganistan'ın şekillenmesi ile ilgili II. Bölümde daha detaylı bilgi verilecektir.

Kimi araştırmacılar, bu dönemde kurulan Afgan devletinin, bugünkü Afganistan'ın kuruluşu olarak kabul etmekle beraber, bu devletin teşekkülünden itibaren, bugünkü Afganistan'ın "mutlak hâkimi" olduğunu öne sürmektedirler.²⁷ Oysaki Nadir Şah Afşar'ın ölümünün ardından bugünkü Afganistan coğrafyasında bir çok Türk Beyliğinin ortaya çıktığı ve Durani devletine karşı bir süre mücâdele ettiği bilinmektedir.²⁸ Bu çerçevede, Hindukuş'un kuzeyinden Amu-derya'nın güney kıyılarına kadar olan bölgede, Badahşan Hanlığı, Katagan Hanlığı, Taşkurgan Hanlığı, Belh Hanlığı ve Şıbırgan Hanlığı gibi isimlerle; kendi aralarında belli bir siyâsî birlik sağlayamadan bir çok küçük parçalar hâlinde kendi bölgesel hükümetlerini kurmaya çalışan çeşitli Türk Beylikleri, bir yandan yeni kurulan Afgan devleti ile mücâdele ederken, diğer taraftan da Amu-derya'nın kuzeyindeki Türk Hanlıkları ile de bir takım sorunlar yaşamaya başlarlar. Dolayısıyla bu küçük beylikleri kendisi için potansiyel bir tehdit unsuru olarak gören Buhara Emiri Murad Beg, Durani devleti ile Amu-deryâ'nın sınır kabul edilmesi yönünde bir anlaşma yapar. Bu anlaşma ile her iki taraftan da kuşatılmış olan Türk beyliklerinin bazıları, Buhara ve Hokand Hanlıklarına bağlanarak Durani/Afgan devleti ile bir takım çatışmalara girerlerken, bazıları ise Durani devleti ile bir konfederasyon çerçevesinde varlıklarını koruyabilmişlerdir. Ancak sorunların devam etmesi, Durani devletinin bu beyliklere karşı saldırıya zorlar. 1770 yılında Ahmedhan liderliğindeki Durani/Afgan devletinin ilerlemesi neticesinde, kendi aralarında da zaman zaman sorunlar yaşayan bu küçük beylikler dağılır ve bölge Afgan devletine biat etmek zorunda kalır.²⁹

1773'te Ahmedhan'ın ölümünden sonra meydana gelen şehzadeler arasındaki taht mücâdelelerinde, bu bölgelerdeki Türk kavimlerinin Ahmedhan'ın büyük oğlu Süleyman Şah'a karşı, küçük oğlu Timur Şah'ı

²⁷ Saray, 2002: 23

²⁸ Andhoyi, 2000: 34 – 40

²⁹ Nehru, 1959: 533. Gubar, 1967: C.I, 372.

destekledikleri de bilinmektedir. Araştırmacılar, bu Türk kavimlerinin Timur Şah'ı desteklemesinin altında yatan sebeplerinden biri olarak, Timur Şah'ın eşinin Nadir Şah Afşar hânedânına mensup olmasını gösterirler.³⁰ Bu çerçevede Timur Şah tüm kardeşlerine gâlip gelerek 1774'te tahta çıkar ve 1793'e kadar Afganistan hâkimiyetini elinde bulundurur. Timurşah'ın ölümü (1793) ile bir yandan Zamanşah, Şahmahmut ve Şahşüca gibi Afgan şehzadeleri arasında büyük bir taht kavgası yaşanırken, öte yandan ise İran'da Aga Muhammed Kacar liderliğinde kurulan Kacar devleti, Ahmedhan Durani döneminde (1770) Afgan devleti hudutlarına dâhil edilen Herat'ı teshir ederek batı bölgelerinden Durani Afganlarını tehdit etmeye başlar. Netice itibarıyla, bu taht kavgasından Zaman Şah galip çıksa da kardeşi Şahmahmut ile sürekli olarak bir mücâdele hâlinindedir.³¹

Timurşah'ın yerine geçen Zaman Şah'ın kardeşi Şahmahmut, bu dönemde batı bölgelerini ele geçiren Kacarlara teslim olur ve Kacarlara berâber kardeşi Zamanşah'a saldırır. Bölgedeki Türk kavimleri ise Zamanşah'a karşı Şahmahmut'u destekleyince Zamanşah bölgeyi terk ederek Peşaver'e çekilmek zorunda kalır. Daha sonra Peşaver bölgelerinden yeni Afgan askerlerini toplayarak, Kacar himayesindeki kardeşi Şahmahmut'a karşı saldırıya geçtiyse de savaş kendi aleyhinde neticelenir. Bu savaş sırasında esir düşen Zamanşah daha sonra öldürülür (1802).³²

Bu dönemlerde, dünyada siyasi hayatı altüst eden yeni gelişmeler de vuku bulmaktadır. Bir yandan Çarlık Rusya'sının büyüyerek Batı Türkistan'ın büyük bir kısmını işgal ettiği ve öte yandan İngilizlerin Hindistan üzerinden Afganistan sınırlarına kadar ilerlediği bu dönemlerde, bugünkü

³⁰ Andhoyi, 2000: 34 – 40. Gubar, 1967: 373.

³¹ Andhoyi, 2000: 48.

³² Ferheng, 1993: C. II, 192.

Afganistan, güçlü bir siyasi otoriteden tamamen yoksundu.³³ Bu sıralarda Şahmahmut güneydeki İngilizler ile yakın ilişki kurmaya çalışınca halkın büyük bir kıyamına neden olur. Bu kıyam neticesinde Şahmahmut tahtı bırakarak Hindistan'daki İngilizlere sığınır. Onun yerine kardeşi Şahşüca Afganistan halkı tarafından tahta çıkartılır. Ancak kısa bir süre sonra İngilizlerin desteği ile Şahmahmut tekrar iktidarı ele geçirir.³⁴

Dönemin Afgan hükümdarı Şahmahmut, bölge insanının inanç ve ananelerini hiçe sayarak seçimini İngilizlerden yana yaparken, bugünkü Afganistan'da yaşayan halk, birkaç parçaya bölünür. Güney bölgelerdeki Peştun aşiretlerinin bir kısmı Şahmahmut'u desteklerken, bölgedeki Türk kavimleri, Afganların Muhammedzayi kolundan olan Dost Muhammed'i desteklemeye başlar. Bu bağlamda arkasında büyük bir halk potansiyelini gören Dost Muhammed, Şahmahmut ve İngilizlere karşı "cihat" ilan ederek 1829'da Afganistan idâresini ele geçirir. Böylece Afganistan idâresi Durani ailesinden Muhammedzayi ailesine intikâl eder. Ancak, bir süre sonra, Dost Muhammed İngilizler ile işbirliği yapınca, bölgedeki Türk kavimleri ona karşı ayaklanırlar. Fakat, İngilizlerin modern silahları karşısında önemli bir sonuç elde edemeyen Türk kavimleri, Dost Muhammed liderliğindeki Afgan devleti ile bir konfederasyon çerçevesinde yaşamaya devam ederler.³⁵

1861 yılında Dost Muhammed'in ölümüyle onun yerine geçen oğlu Şir Ali Han, bölgedeki Türk Beylikleri ile bir süre nispeten iyi ilişkiler kurmaya çalışmasına karşın, daha sonra bölgedeki etkinliğini tam olarak sağlayabilmek için, Türk kavimlerine yönelik bir takım komplolar kurmaya çalışır. 1870 yılında; Katagan hakimi (Vali/Bey) Şahmerdankul Han, Belh

³³ Gubar, 1967: C. I, 391.

³⁴ Gubar, 1967: C. I, 401.

³⁵ Ferheng, 1993: C. II, 399. Hüseyinali, 1992: 27. Gorcistani, 1992: 26. Bayur, 1987: C. III, 244 - 248.

hakimi Işan Orak Beg, Samangan hakimi Baba Beg Han, Andhoy hakimi Gazenfer Han, Taşkurgan hakimi Genc Ali Han, Şıbırgan hakimi Mir Hekim Han ve Serpol hakimi Muhammed Han gibi, bölgedeki Türklerin önde gelen liderlerini bir toplantı bahanesiyle Kabil'e çağırarak hapse attırır, daha sonra da öldürtür.³⁶ Böylece bölgedeki Türk boyları arasında, bir kez daha belli bir siyâsî otorite oluşamaz ve buna karşın bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgeleri tamâmen Afgan devletinin idaresine girer.

Bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgelerindeki Türk halkları, kendi liderlerini kaybetmelerine rağmen, artık geleneksel hâle gelen İngiliz düşmanlığına devam ederler. Şir Ali Han ve İngilizlere karşı mücâdeleye devam eden Türk kavimleri, Şir Ali Han'ın baskısı ile Buhara'da sürgünde yaşayan yine bir Peştun asıllı Abdurrahman Han ile temasa geçmeye başlarlar. 1879'da Abdurrahman Han, Buhara'dan bugünkü Kuzey Afganistan'daki Belh bölgelerine gelerek bu bölgelerdeki Türk ve Tacik kavimlerinin desteği ile Şir Ali Han'a karşı savaş açar. Abdurrahman Han, kendi anılarını anlatan kitabında bu olayı anlatırken; "Allah'ın büyük yardımıyla bölgedeki Özbek süvâriyelerinin kendi tarafına geçtiğini" ifâde etmektedir.³⁷

Bölgedeki Türk, Tacik ve Hazara kavimlerinin büyük desteği ile İngilizler ve Şir Ali Han'a karşı geniş çaplı bir saldırı düzenleyen Abdurrahman Han, uzun bir mücadele sonrasında Kabil'in yaklaşık 100 km. kuzeyindeki Çarikar bölgesine kadar ilerler. Tam bu sıralarda (1880) İngiltere'de bir genel seçim yapılır ve İngiliz muhafazakarları seçimleri kaybeder.³⁸ Bu çerçevede İngilizlerin Afganistan politikası da kısmen değişir ve Abdurrahman Han ile bir anlaşma kararı alırlar. Bu anlaşma bağlamında

³⁶ Daha detaylı bilgi için Bkz. Andhoyi, 2000: 47 – 52. Katib, 1993: 4 – 192. Ferheng, 1993: C. II, 399. Hüseyinali, 1992: 27. Gorcistani, 1992: 26.

³⁷ Abdurrahman Han, 1992: 103.

³⁸ Bayur, 1987: 454.

Afganistan, Rusya ile İngiltere arasında tampon bir bölge olarak belirlenir ve Abdurrahman Han ise, İngilizler tarafından bu bölgenin “Emiri” olarak tayin edilir (Temmuz 1880).³⁹

Abdurrahman Han’ın İngilizler ile anlaşmasından sonra, kuzey halkları, Şerif Han ve İshak Han liderliğinde Abdurrahman’a karşı bir isyan başlatırlar. Ancak, olumlu bir netice elde edememekle beraber, Abdurrahman ve İngilizlerin büyük bir katliamına maruz kalırlar. 1881 yılında İngiliz, Rus ve İran hükümetleri ile Afgan Emirliğinin ortak kararı neticesinde bugünkü Afganistan’ın kuzey sınırları ve daha sonra da (1891) güney sınırları belirlenerek bugünkü Afganistan şekillenir. Böylece bölge halkı tamamen Afgan devletine tabi’ olur. Bu tarihten sonra Abdurrahman’a İngilizler, “Afganistan ve Türkistan Emiri” unvanını verirler.⁴⁰

Sonuç itibarıyla belirtmek gerekirse; Afgan devletinin kuruluşundan önce tarihî süreç içerisinde çeşitli Türk devletleri arasında sürekli el değiştiren bu coğrafyanın tarihi gelişimini, Orta Asya denen “Büyük Türkistan” tarihinden bağımsız olarak incelemek oldukça güçtür. Çünkü, görüldüğü üzere, Saka (İskit) devletiyle başlayarak 18. yüzyıla kadar, bu coğrafyanın siyasî ve kültürel gelişiminde, Orta Asya Türk devletlerinin nerede ise tamamı rol oynamıştır. Ayrıca 1747 yılında bir Afgan devletinin kurulmasına rağmen, bugünkü coğrafi konumunu ifade eden Afganistan’ın şekillenmesinin 19. yüzyılın sonlarında gerçekleştiğini görmekteyiz. Bu da iddiaların aksine, Peştunlar’ın 18. yüzyılın ortalarında değil, 19. yüzyılın sonlarında bu coğrafyaya hakim olduklarını göstermek açısından son derece önemlidir. Bu nedenle bugünkü Afganistan coğrafyasını, genel Türkistan Coğrafyasının bir parçası olarak kabul etmenin daha doğru olacağı kanısındayız. Diğer önemli

³⁹ Abdurrahman Han, 1992: 222 –225.

⁴⁰ Burada geçen “Türkistan” ismi sadece Afganistan Türkistan’ını kapsar. Yani bugünkü Afganistan’ın kuzey bölgeleri. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Abdurrahman Han, 1992: 222 –225. Katib, 1994: C. III, 4-192. Ferheng, 1993: C. I, 399. Farrohi, 1993: 337.

bir husus da, bugünkü Afganistan Türklerinin, Tarihin her safhasında sürekli olarak Peştunlar'a karşı bağımsızlık alma peşinde olmalarıdır. Ancak Afganistan Türkleri belli bir liderden yoksun olarak diğer bir grubun liderliği ile isyana baş vurmuşlardır. Dikkat edildiği üzere, Durani Peştunları'na karşı Muhammedzayi Peştunları'nı desteklemeleri, Şir Ali Han'a karşı Abdurrahman'ı desteklemeleri ve 1920'lerden sonra cereyan eden Türkistan Milli Mücadelesi sırasında, Türkistan Mücahitlerini desteklemeleri de bu kapsamda incelenebilir.

Günümüzdeki coğrafi konumu itibarıyla Orta Asya, Ortadoğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinin kesişme noktasında bulunan Afganistan, Kuzeyde Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan, batıda İran, güneyde Pakistan ve doğuda ise Çin Halk Cumhuriyeti'nin siyâsî sınırları içerisinde kalan Doğu Türkistan ve yine Pakistan gibi ülkelerle komşu bulunmaktadır. Batıdan doğuya yaklaşık 1,500 km. ve kuzeyden güneye 900 km. boyunca uzanan bu ülke, 647,500 km²'lik bir yüzölçümüne sahiptir.⁴¹

Farsça, Peştunca, Türkçe, ve diğer bazı bölgesel dillerin konuşulduğu Afganistan'da 26,831,057 insanın yaşadığı tahmin edilmektedir. Ülke nüfusunun %99'unu Müslüman (Sünni %84, Şii %15), %1'ini Hindu, Hristiyan ve diğer bazı mahalli dinlere mensup insanların oluşturduğu bilinmektedir.⁴² Denize hiç sınır bulunmayan bu ülkenin önde gelen kentleri, Kâbil, Mezar-i Şerif, Herat ve Kandahar'dır. Genel görünümü itibarıyla dağlık bir memleket olan Afganistan'da bazı ovalara da rastlamak mümkündür.

⁴¹ Gita-şinasi-yi Tehran, 1990.

⁴² Afganistan'da şimdiye kadar sağlam bir nüfus sayımı yapılmadığı için, ülkedeki topraklarında yaşayan nüfusun sayısı ile ilgili verilen tüm rakamlar tahminlere dayanmaktadır. (CIA/Publication/Factbook, 2003)

En yüksek yeri deniz seviyesinden 7,697 mt. olan Afganistan, doğudan kuzey ve batıya ilerledikçe alçalmaya başlar. Doğudan batıya uzanan dağ silsileleri, dünyanın en yüksek tepesi olarak bilinen Himalaya dağları ile bağlantısı olduğu bilinmektedir.⁴³

Afganistan'ın en ünlü dağ silsilesini Hindukuş dağları oluşturmaktadır. En yüksek tepesi deniz seviyesin 7,697 mt. yükseklikte olan Hinudkuş dağ silsilesi, Pamir ve Himalaya dağları ile bağlantılı olup Afganistan'ın kuzeydoğusundan güneybatısına uzanır. Ayrıca bu dağ silsilesi Afganistan'ın kuzeyi ile güneyini ikiye ayırmaktadır. Hindukuş dağlarının en önemli geçitleri; Saleng, Şeber, Havak ve Kuşan geçitleridir. Saleng geçidi Afganistan genelinde en önemli geçitlerden biri olup, kuzey Afganistan ile Kabil ve güney Afganistan arasındaki ticârî ve diğer ulaşimleri sağlamak için kullanılmaktadır. 1960'lı yıllardan sonra yapılan bu geçit (Tunel-i Saleng), kullanıma açılmadan önce, Hindukuş dağını geçmek için deniz seviyesinden 3,200 mt. yükseklikteki Şeber geçidi kullanılmaktaydı. Bu geçit de Saleng gibi Afganistan'ın orta kısımlarında yer almaktadır. Hindukuş dağında, bu iki önemli geçit dışında, Havak (rak. 3,200 mt.) ve Kuşan Geçidi (rak: 4370 mt.) gibi araba yolunun bulunmadığı ve sadece insanın geçebileceği iki önemli geçit daha vardır. Sovyet işgalli döneminde, kuzey Afganistan Mücahitleri, Pakistan'dan silah getirmek için, bu iki geçidi kullanmaktaydılar.⁴⁴

Hindukuş dağ silsilesinden sonra Afganistan'ın en önemli ikinci dağ silsilesini de Vahan dağları oluşturmaktadır. "Büyük Pamir" ile "Küçük Pamir" arasındaki bağlantıyı sağlayan Vahan dağları, aynı zamanda Pamir ile Vahan vadilerini bir birinden ayırmaktadır. Deniz seviyesinden 6,281 mt. yükseklikte olan bu dağ silsilesinin bir kısmı, kuzeydoğuda Afganistan ile Tacikistan sınırını da oluşturmaktadır.

⁴³ Rahmeti, 999: 9. Devletabadi, 1993: 166 – 194

⁴⁴ Rahmeti, 1999: 9.

Vahan dağlarının iki geçidi bulunmaktadır. Kutel-i Ancümen ve Ardımın olarak bilinen bu geçirlerden, sadece insanların yaya olarak geçebilmesi mümkündür. Dört mevsimde de kar ile kapalı olan bu bölgeler, aynı zamanda kuzey Afganistan'daki Kökçe nehrinin kaynağını da oluşturmaktadır.

Afganistan'da üçüncü bir dağ silsilesi de Pamir dağlarıdır. Vahan vadisinin güneyinde bulunan Pamir dağları, bugünkü Pakistan'ın Sind (İndüs) vadisi ile Vahan vadisinin arasında yer almaktadır. Doğu Türkistan, kısmen Keşmir, Pakistan'ın Çetral ve Afganistan'ın Badahşan bölgelerinin kesişme noktasında yer alan bu silsilesi, aynı zamanda Vahan, Pamir ve İndüs vadilerinin de bir birinden ayırmaktadır. Pamir dağlarının en önemli geçitleri, Akcer (rak. 4,922 mt.) ve Burugil (rak. 3,347 mt.) geçitlerdir. Özellikle Burugil geçidi nispeten rahat bir geçit olmakla beraber tarihi bir öneme haizdir. Tarihi İpek Yolu'nun da bu yol üzerinden geçtiği bilinmektedir.⁴⁵

Afganistan'ın en önemli bu üç büyük dağ silsilelerinin dalları mahiyetinde olan, Kuh-i Baba, (rak. 5,143 mt.) Sefid-Kuh, (rak. 4,755 mt.) Siyah-Kuh ve Tir bend-i Türkistan adlarıyla bilinen bir çok küçük dağ silsilelerini de eklemek mümkündür.⁴⁶

Daha önce kısmen belirtildiği üzere, Afganistan genel görünümü itibarıyla dağlık bir memleket olmasıyla birlikte, deniz seviyesinden 500 mt. ile 250 mt. arasında değişen tepeler ve bu tepelerin eteklerinde nispeten geniş ovalara da sahiptir. Ülkenin en geniş ovaları Hindukuş dağlarının kuzey ve kuzeybatı kısımlarında bulunmaktadır. Kuzeydeki Tacikistan sınırlarına yakın olan Tahar vilayetinin Darkad ve Yengikale ilçelerinden başlayarak,

⁴⁵ Gubar, 1967: 59.

⁴⁶ Devletabadi, 1993: 176.

Türkmenistan sınırlarındaki Kaysar bölgesine kadar uzanan Amu (Ceyhun) nehri kıyıları tamamen düz ovalardan oluşmaktadır. Tarıma son derece elverişli olan bu ovaların su ihtiyaçları, Pamir ve Vahan dağlarından kaynaklanan Amu ve Kökçe nehirleri ile Hindukuş dağlarından kaynaklanan Derya-yi Askalan ve Derya-yi Murgab gibi büyük nehirlerden karşılanmaktadır. Diğer bir önemli düzlük de ülkenin güneybatı bölgelerindeki ovalardır. Bu ovalar, Afganistan'ın güneybatı bölgelerinden başlayarak Helمند Nehri kıyıları boyunca, Cehendüm bölgesinden, batıdaki Emirân ve Çahansur bölgelerine kadar uzanmaktadır. Bu ovaların su ihtiyaçları ise genellikle Helمند Nehrinden sağlanmaktadır. Diğer iki bölgeye göre daha az ovaya sahip olan güney bölgelerde yer yer bazı düzlüklere rastlamak mümkün. Bunlardan en önemlisi, güneydeki Celâl-âbâd (Nengerhâr) ile Lalpur arasındaki ovalardır. Bu ovaların su ihtiyaçları Kâbil nehrinden karşılanmaktadır.⁴⁷

Afganistan'ın kuzey ve kuzeybatı ile batı bölgeleri başta olmak üzere, ülke genelinde yer yer geniş ovaların bulunmasına rağmen, bu ovalardan gerektiği kadar yarar sağlanamamaktadır. Afganistan Bir tarım ülkesi olmasına karşın, sulama sisteminin yetersizliği sebebiyle ülke toprağının çok az bir kısmından ürün alınabilmektedir. Ekilen toprakların su ihtiyaçları nehirlerden sağlanmaktadır.

Bu noktada Afganistan'ın en önemli akar suları; Amu-deryâ, Kökçe-deryâ, Deryâ-yi Askalan, Deryâ-yi Kunduz, Derya-yi Belh, Deryâ-yi Murgâb ve Deryâ-yi Helمند gibi büyük nehirlerden oluşmaktadır. Pamir dağlarından kaynaklanan Amu-deryâ, Afganistan'ın kuzeyinde, bu ülke ile Tacikistan ve Özbekistan sınırlarını da oluşturmaktadır. Kuzey Afganistan'ın Badahşan, Tahar, Kunduz ve Belh (Mezar-i Şerif) gibi vilayetlerinde bir çok küçük nehirle birleşerek, Türkmenistan üzerinden Aral Gölüne dökülen bu nehir, Orta

⁴⁷ Rahmeti, 999: 29. Devletabadi, 1993: 188.

Asaya ülkelerinin de en önemli nehirlerinden biri olarak bilinmektedir. Yine Pamir dağlarından kaynaklanan Kökçe-deryâ, doğudaki Badahşan bölgesini geçerek Tahar'ın Daşt-i Kale ilçesinde Amu-derya ile birleşmektedir. Hindukuş dağlarından kaynaklanan Deryâ-yı Askalan ile Deryâyı Kunduz da, Kunduz ve Çahar-dere bölgelerini geçerek Ak-tepe bölgesinde Amu-deryâ'ya dökülmektedir. Yine Hinudukuş dağlarından kaynaklanan Deryâ-yı Belh ile Deryâ-yı Askalan Afganistan'ın kuzeyindeki bir çok ilden geçerek Türkmenistan topraklarına ulaşmaktadır.⁴⁸

Amu-deryâ'dan sonra, Afganistan'ın en büyük nehirlerinden bir diğeri de Deryâ – yı Helmend'dir. Esas olarak Pakistan sınırlarından kaynaklanan bu büyük nehir, sınırları aştıktan sonra Afganistan'ın güney bölgelerindeki Celâl-âbâd ve Kabil üzerinden, Çarikâr, Bamyân, Uruzgân, Helmend ve Nimruz bölgelerini geçerek, batıdaki Human Gölüne dökülür. Bu nehrin kıyıları, çoğunlukla dağlık olmakla beraber, kısmen düz arazilere de rastlanır. İran'ın doğu bölgeleri ile Afganistan'ın batı bölgelerindeki arazilerin su ihtiyaçlarını karşılayan bu nehir, Afganistan savaşının başlamasından önce, sık sık bu iki ülke arasında problemlere de neden olmuştur. Fakat, Afganistan savaşının başlaması ile bölgede yaşanan siyâsi istikrârsızlık su probleminin önüne geçmiştir.⁴⁹

Görüldüğü gibi, Afganistan'da akar suların bolluğuna rağmen, siyâsi hayattaki istikrarsızlık sebebiyle, gereken çalışmalar yapılamamakta ve bu nehirlerden yeteri kadar yarar sağlanamamaktadır. Dolayısıyla ülke toprağının büyük bir kısmından yeterli ürün alınamamaktadır.

⁴⁸ Gita-şinasi-yi Tehran, 1990.

⁴⁹ Rahmeti, 999: 51-73. Gubar, 1967: 31- 45.

Afganistan bir tarım ülkesi olması sebebiyle nüfusun büyük bir bölümü tarım ve hayvancılıkla, az bir kısmı ise ticaret, esnafılık ve memurlukla uğraşmaktadırlar. 1962'de yapılan bir nüfus sayımına göre, ülkenin toplam nüfus sayısı 16.026.861 olarak gösterilirken, bu rakamın %75'lik bir bölümünün tarımla, %13'ünün hayvancılıkla ve geri kalan %12'lik bölümünün ise ticaret, esnafılık, sanayi işçiliği ve memuriyetle uğraştığı bilinmekteydi. Ülke nüfusunun toplam %87'lik bir bölümü yerleşik hayat yaşarken, geri kalan %13'ü ise göçebe hayat yaşayarak hayvancılıkla uğraşmaktaydılar. Yerleşik hayat yaşayan %87'lik bölümün 1.5 milyonu şehirlerde ve büyük bir bölümü de, köy ve kasaba gibi kırsal kesimlerde yaşamakta olduğu bilinmektedir.⁵⁰

Okuma yazama oranı oldukça düşük ve feodal değerlerin oldukça güçlü olduğu Afganistan'ın sosyal yapısını; şehirli, köylü olarak incelemek ve bunları da kendi arasında çeşitli alt başlıklar altında kategorize etmek mümkündür.⁵¹

2. a) Şehirli Sınıf: Afganistan'daki şehirli insanların yaşayış tarzları ve gelir düzeyleri itibarı ile; burjuva, orta gelirli, işçi ve aydın kesimler olarak sınıflandırmak mümkündür.

2. a. 1) Burjuva Kesim: Özellikle büyük şehirlerde yaşayan bu kesim, ülke nüfusunun ancak %4'lük bir bölümünü oluşturmaktadır. Büyük bir kısmının ithalat ve ihracatla uğraşan tüccarların oluşturduğu bu kesim, Afganistan'ın sanayileşmesine de büyük katkıları olmuştur. Fakat Afganistan savaşının başlaması ile bu kesimin büyük bir kısmı ülkeyi terk ederek ülke dışında yaşamayı tercih etmişlerdir. Afganistan'da 11 Eylül sonrasında Taliban yönetiminin yıkılması ile birlikte meydana gelen gelişmelerin

⁵⁰ Clifford, 1993: 69.

⁵¹ Valvalici, 1999: 16 - 24.

ardından, bunların büyük bir kısmı ülkede yeniden yatırım yapma hususunda bir takım çalışmalar yapmaktadırlar.⁵²

2. a. 2) İşçi Kesim: Bu kesim son zamanlarda kurulan fabrikalarda çalışarak geçimini sağlayan kişilerdir. 1962’de yapılan istatistiğe göre, bu kesimin Afganistan genelindeki toplam sayısının 55 bin kişi olduğu bilinmektedir.⁵³

2. a. 3) Orta Kesim: Öğretmen, memur, esnaf ve ruhani kitleleri bu çerçevede incelemek mümkündür.

2. a. 4) Aydın Kesim: Genellikle şehirlerde yaşamayı tercih eden bu kesim Afganistan genlinde, aynı zamanda bürokrat kesimi de oluşturmaktadır.⁵⁴

2. b) Köylü Sınıf:

Afganistan’da, özellikle tarımla uğraşan bu kitle arasında, feodal bir düzen hakimdir. Bu bakımdan söz konusu kitlenin toplumundaki statüsüne göre, “mülk sâhibi” (mellâk) ve “çiftçi” (dehkân) olarak sınıflandırmak daha makul görülmektedir.

2. b. 1) Mülk Sahibi (Mellâk) : Bu kesim, 300 ile 700 veya daha fazla dönümlük araziye sahip olan kesimdir. Bunlar kısmen ticaretle de

⁵² 06. 04. 2003 –16. 05. 2003 tarihleri arasında yapılan Afganistan ziyareti sırasındaki izlenimler.

⁵³ Clifford, 1993: 75.

⁵⁴ Gubar, 1967: 15

uğraşmaktadırlar. 1962'deki resmi istatistiğe göre 40 - 45 bin aileden oluşan bu kesim, Amu-derya kıyılarındaki bol sulu arazileri istimlak etmişlerdir.⁵⁵

2. b. 2) Çiftçi (Dehkân) : Bu kesimi kendi arasında, müreffeh, orta, küçük ve arazisi olman şeklinde dört ana grupta inceleyebiliriz.

2. b. 2. 1) Müreffeh (Geçimi iyi olan) Çiftçiler : Bu sınıfı oluşturan kesim, 150 ile 250 dönüm arasında değişen araziye sahip çiftçilerdir. Bu kesim, ticaret ile uğraşmadıkları gibi, mellâkların arazilerinde çalışmadan kendi topraklarını işletirler.

2. b. 2. 2) Orta Dereceli Çiftçiler : 50 ile 100 dönümlük araziye sahip olan kesim bu sınıfa dahildir. Bunlar, "icâre" denen belli bir bedel karşılığında mellâk kesimin arazilerinde de çalışarak geçimlerini sağlamaktadırlar.

2. b. 2. 3) Küçük Çiftçiler : Çok az miktarda araziye sahip olan bu çiftçiler, genellikle mellâk arazilerinde "icâre-dâr" (belli bir bedelin karşılığını alan) olarak çalışmaktadırlar.

2. b. 2. 4) Arazisi Olmayan Çiftçiler : Hiç arazisi olmayan bu kesim, özellikle mellâk arazilerinde çalışarak geçimlerini sağlayan çiftçilerdir. 1962 istatistiğine göre çiftçilerin çoğunun arazisiz insanların oluşturduğu saptanmıştır⁵⁶ Bunlar bir tür "mevsimlik işçi" de denen ve tarla mevsiminde çalışıp diğer zamanlarda çalışamayan tarla işçileridirler.

⁵⁵ Sâlnâme-yi Kabul, 1965: 8. Gubar, 1967: 12

⁵⁶ Sâlnâme-yi Kabul, 1965: 813.

Tüm etnik gruplar arasında; özellikle de kırsal kesimlerdeki tarım bölgelerinde feodal değerlerin oldukça güçlü olduğu görülmektedir. Bu nedenle ülke genelinde, şehirli - köylü, mektepli – molla ve mellak –çiftçi gibi ayrımlar ve toplumsal çatışmaların yaşandığı bilinmektedir. Belki de Afganistan'daki mevcut sorunlara bu çerçeveden de bakmak gerek. Çünkü sosyal çatışmalar tarihin her safhasında, savaşların başlaması noktasında birer belirleyici faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüz Afganistan'ında etnik çatışmaların dışında sosyal çatışmalar da bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

3) Etnik Yapı:

Dünyanın en büyük istilâ yollarından birinin üzerinde bulunan Afganistan, coğrafi konumu sebebi ile tarih boyunca pek çok medeniyetlerin egemenliği altında kalmış ve pek çok devletin istilâsına uğramıştır. Bu nedenle bugün çok milletli bir memleket görünümünde olan bu ülkenin nüfusunu oluşturan cemiyetin büyük bir kısmını Türkçe konuşan çeşitli Türk boyları, Farsça konuşan Tacikler, son zamanlarda Türk oldukları kabul edilmeye başlanan ve Farsça konuşan Hazaralar, "Hint-Avrupa" kökenli bir kavim olduğu bilinen ve konuştukları dile Peştunca denen Peştunlar ve diğer bazı küçük gruplar teşkil etmektedir.

Bu gruplar arasında güvenilir bir nüfus sayımı yapılmadığı için, araştırmacılar, daha önce Afganistan devletinin vermiş olduğu rakamları baz alarak, etnik grupların yaşadıkları yerlerin genişliği ve bu bölgelerde yaşayan insanlar arasındaki dilsel çoğunluğu birbirleri ile karşılaştırmak sureti ile, bu etnik grupların sayıları hakkında farklı rakamlar vermektedirler. Bu nedenle söz konusu grupların sayısı ile ilgili verilen rakamların kesinliği tartışılır.

3. 1) Peştunlar:

18. yüzyılda, Nadirşah Afşar'ın ölümü, İran'daki Afşar hanedanının dağılması ve Hindistan'daki Türk İmparatorluğunun (Babüri devleti) yıkılmasının ardından, tarihte ilk defa küçük bir devlet kuran Peştunlar 19. yüzyılda, "Doğu Horasan" veya Güney Türkistan denen bölgeleri (Bugünkü Afganistan'ın Kuzeyi) işgal ederek böylece nispeten geniş bir alana yayılmışlardır.⁵⁷

Peştunlar'ın menşei hakkında aşağıda değinilecektir. Ancak bunların sayısı hakkında, daha önce belirttiğimiz gibi, ciddi bir araştırma yapılmadığı için, kesin bir iddiada bulunmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz. Fakat, yapılan araştırmalarda Peştunlar'ın sayısının 7,5 ile 9 milyon arasında değişen rakamlar yer almaktadır.⁵⁸ Bu bağlamda Peştunlar'ın sayısını 7-8 milyon olduğu söylenebilir.

Peştunlar'ın anayurdu hususunda ise Hemen hemen bütün araştırmacılar, Hindistan'ın kuzeyindeki Sind nehri kıyıları ve Himalaya dağlarının etrafı noktasında birleşmektedirler. Fakat, Gazneli Türk devleti döneminde bugünkü Afganistan'ın Güney bölgeleri, 18 -19. yüzyıllarda ise batı bölgeleri ve daha sonra kuzey bölgelerine yerleştikleri bilinmektedir.⁵⁹ 1920'li yıllardan sonra, Paştunlar'ın sistemli olarak kuzey ve kuzeydoğudaki Katgan bölgelerine yerleşmeleri Afganistan devletinin teşvikiyle gerçekleşmiştir.⁶⁰

⁵⁷ Andhoyi, 2000: 34 – 40. Gubar, 1967: 373.

⁵⁸ Saray, 2002: 13. Demirel, 2002: 12.

⁵⁹ Ferheng, 1993: C. I, 36.

⁶⁰ Valvalici, 2000: 124 – 128.

Bugünkü Afganistan'ın büyük bir kısmında dağınık bir şekilde yaşayan Peştunlar'ın aşiret bağları oldukça güçlü olup, ziraat ile sonradan tanıştıkları için, çok az bir kısmı tarımla uğraşmaktadır. Peştunlar'ın bir kısmı hayvancılık ve bir kısmı da ticaretle uğraşırken büyük bir bölümü de devlet memurluğuyla meşguldürler. Afganistan genelinde Peştunlar'ın en yoğun olarak yaşadıkları bölgeler, güneydeki Kandahar başta olmak üzere, Gazne, Uruzgan, Paktiya, Paktika ve Nengerhar bölgeleridir. Ancak ülkenin batı ve kuzeyinde de seyrek biçimde yaşadıkları bilinmektedir.⁶¹ Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Peştunlar arasında, ticaret ile uğraşan kesimin yanı sıra, hayvancılıkla uğraşıp göçebe hayat yaşayan Peştun kabileleri de mevcuttur.⁶²

Genellikle Sünni mezhebine mensup olan Peştunlar, Afganistan'daki diğer halklara nazaran, örf ve adetlerini daha çok muhafaza etmişlerdir. Tabii ki, bunun sebebi tek hakim toplum konumunda olmalarıdır.

3. 2) Farıslar (Tacikler):

Afganistan'ın bir başka kalabalık etnik grubunu oluşturan Tacikler'in menşei hususunda, kimi araştırmacılar Türk asıllı bir kavim olduklarını iddia ederken,⁶³ kimi de bunların Arap olduklarını öne sürmektedirler.⁶⁴ Ancak, günümüzde konuştukları dilin, gramer olarak İran'da konuşan Farsça'dan hiçbir farkının olmadığı söylenebilir. Taciklerin kendileri de, kendilerinin Fars asıllı bir kavim olduklarına inanmaktadırlar. Uzun zamandan beri bugünkü Afganistan topraklarında yaşayan Taciklerin de; ülkedeki diğer etnik gruplarda olduğu gibi, sayıları hakkında kesin bir bilgi elimizde mevcut

⁶¹ Oğuz, 2001: 41.

⁶² Bernt Glatzer - Machael J. Casimir, 1993: 87 – 114.

⁶³ Uçkun, 1993: 18.

⁶⁴ Saray, 2002: 13.

değildir. Fakat, yapılan araştırmalar çerçevesinde, Tacikler'in sayısı ile ilgili verilen rakamlar 4-5 milyon arasında değişmektedir.⁶⁵

Sünni mezhebine mensup olan Tacikler, Kabil ve civarı başta olmak üzere bugünkü Afganistan'ın, özellikle kuzey, kuzeydoğu, kuzeybatı ve batı bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşamaktadırlar. Genellikle ticâret ile uğraşan Tacikler'in ziraat ve hayvancılıkla da meşgul oldukları bilinmektedir.

3. 3) Hazaralar:

Afganistan'ın bir başka kalabalık etnik grubunu oluşturan Hazaralar, üzerinde en çok tartışılan bir etnik grup olarak da bilinmektedir. Şii mezhebine mensup olan Hazaralar'ın menşei hususunda, araştırmacılar çok farklı argümanlar öne sürmektedirler. Son zamanlarda Türkiye'de yapılan araştırmalarda Hazaralar'ın Türk asıllı bir kavim olduklarına dair bir takım fikirler ortaya atılırken,⁶⁶ daha önceki araştırmalarda ise bunların Türk- Moğol karışımı bir kavim oldukları öne sürülmekteydi.⁶⁷

Tamamen Farsça konuşan Hazaralar'ın da diğer gruplarda olduğu gibi, Afganistan'daki sayıları tam olarak bilinmemektedir. Ancak araştırmacılar bunların sayısını bir milyona yakın olduklarını ifade etmektedirler.⁶⁸

⁶⁵ Saray, 2002: 13. Demirel, 2002: 13.

⁶⁶ Kalafat – Kayani, 2002: 106, 112.

⁶⁷ Saray, 2002: 15.

⁶⁸ Saray, 2002: 15.

Genellikle ticaret ve serbest işlerle uğraşan Hazaralar, Kabil, Hindukuş'un kuzeyi, Bamyân, Gazne ve bir kısmı da Türkistan'da yaşamaktadırlar.⁶⁹

3. 4) Türk Boyları:

Afganistan'daki diğer etnik gruplarda olduğu gibi, Türk boylarının da sayısı hakkındaki görüşler ihtilaf göstermektedir. Kimi araştırmacılar, Afganistan'daki Türk boylarının sayısını 6 milyon civarında olduğunu ifade ederken,⁷⁰ kimisi ise bu sayıyı 2 veya 2,5 milyon ile ifade etmektedir.⁷¹ Bu nedenle ülkede yaşayan Türklerin sayısı ile ilgili kesin bir şey söylemenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

Afganistan'daki Türk kavimleri, çoğunlukla ülkenin en verimli toprakları olan Türkistan (Türkistan-i Afgani) denilen ve bu bölgenin doğusundaki Katagan bölgelerinde yaşamaktadırlar.

Türkistan (Türkistan -i Afgani) bölgesi bugünkü Afganistan'ın kuzey ve kuzey-batı bölgelerinden oluşurken, Katagan bölgesi ise Afganistan'ın kuzey–doğu bölgelerini oluşturur. Bu bölgelerde yaşayan Türk boyları dilleri başta olmak üzere kendi gelenek, görenek, örf ve adetlerini muhafaza etmişlerdir. Bu bölgelerin dışında kalan Türk boyları genelde asimile olmuşlardır. Afşarlar Kalaçlar, (Galçay//Gılzay adı ile Peştunların bir kolu olarak kabul edilir. Halbuki en eski Türk kavimlerinden biridir.⁷²) Oymaklar

⁶⁹ Devletabadi, 1993: 307

⁷⁰ Saray, 2002: 13.

⁷¹ Demirel, 2002: 15, 23.

⁷² Galçay/Gılzayların Akhunların kurucusu olarak bilinen Kalaçlar'ın devamı olduğu bilinmektedir. Konu ile ilgili Bkz: Rasony, 1996: 65– 74. Barlas, 1986: 367.

(Aymak) ve Kızıl başların büyük bir kısmı asimile olan grupların en başında gelmektedirler.⁷³

Umumiyetle ziraat, hayvancılık, halı dokuma işleri ve serbest meslekle meşgul olan Türk kavimleri, özellikle dericilik ve halı üretimi ile Afganistan'ın ihracatına çok önemli rolleri vardı. Genellikle Sünni mezhebinde olan Afganistan Türklerinin çoğunluğu Özbekler ve Türkmenlerden oluşmaktadır. Ancak, bu iki büyük Türk grubunun dışında, Kazaklar, Kırgızlar, Tatarlar, Afşarlar, Kalaçlar, Kızılbaşlar (Şi'i - caferi Türkleri) ve Oymaklar gibi başka küçük Türk grupları da Afganistan'da yaşamaktadırlar. Fakat bunların içinde Kazaklar ve Kırgızlar, çok az olmak üzere kendi lehçeleri ile konuşmaktadırlar. Diğerleri ise kimi Özbek Türkçe'si ile konuşurken kimi de kendi bölgelerinde çoğunlukta olan kavimlerin dillerini benimseyerek tamamen dillerini kaybetmişlerdir. Afganistan Türkleri arasında, Özbek Türkçe'sini, anlaşılmayı sağlayan ortak bir lehçe olarak kabul edebiliriz, çünkü hangi Türk kavminden olursa olsun, Özbek Türkçe'sini rahatlıkla konuşabilmektedir.

Bu arada, şu noktaya da değinmekte fayda vardır; Afganistan'daki etnik gruplarla ilgili yapılan çalışmaların nerede ise tümünde, verilen rakamlar ile Afganistan'ın genel nüfusu arasında büyük çelişkiler bulunmaktadır. Ülkedeki etnik gruplarla ilgili verilen rakamlar, ülke genelindeki nüfus sayısı ile karşılaştırıldığında, birbiriyle tutarlı olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla etnik grupların sayısı bir yana, ülke nüfusu ile ilgili verilen rakamların sağlamlığı da tartışılır. Bu nedenle, Afganistan Türklerinin sayısı ile ilgili verilen rakamların, araştırmacıların politik ve ideolojik görüşleri çerçevesinde değişiklik arz ettiğini söylemek mümkündür.

⁷³ Devletabadi, 1993: 309.

3. 5) Diğer Küçük Gruplar:

Afganistan'ın etnik kimliğini oluşturan yukarıda gördüğümüz, dört büyük etnik grubun yanı sıra, ülkenin güneydoğu bölgesinde kendilerine has bir bölgede yaşayarak hayvancılıkla uğraşan Nuristaniler, güneybatıda yaşayan Beluclar, güneybatı ve güney bölgelerde yaşayan Paşayiler ve şehir merkezlerinde yaşayan Hindular da bulunmaktadır.

Nuristaniler, 19.yüzyılda Abdurrahman Han tarafından Müslüman edilirken, Belucların ise çok daha uzun zaman önce Müslüman oldukları bilinmektedir. Paşşayiler arasında ise hem Müslüman hem de Hıristiyan kitlelerin olduğu bilinmektedir. Bunların dışında ülkenin kuzeydoğusundaki Badahşan vilayetine bağlı Şığnan kasabasında Şığnî adı ile farklı bir grubun da yaşadığı bilinmektedir. Şığnilerin hangi millete bağlı oldukları bilinmemektedir.

II. BÖLÜM:

TÜRKİSTAN'DA İNGİLİZ - RUS REKÂBETİ ve BU REKABETİN AFGANİSTAN'A YANSIMASI

1) Türkistan Terimi ve Coğrafi Sınırları:

Günümüzde Türkistan kavramı, akademik çevrelerde kısmen oturmakla beraber, genel anlamda zaman zaman “Turan” ve hatta “Türk Dünyası” kavramları ile karıştırılmaktadır. Dolayısı ile, bir çokları “Türkistan” dendiğinde “Adriyatik’ten Çin Seddine” olan coğrafyanın tamamını göz önüne getirmektedirler. Bu nedenle Türkistan coğrafyasının hudutlarını belirlemekte fayda vardır. Ancak bundan önce, şu hususun da altı çizilmeli; Türkistan terimi, “Türk” kelimesinin sonunda, Farsça, “bulunduğu yer” manasını ifade etmek üzere kullanılan “istân” ekinin getirilmesi sureti ile oluşturulmuştur. Bu anlamda “Türkün yaşadığı yer” demektir. Bu çerçevede Türkistan’ın coğrafi sınırları üzerinde durmada önce, Turan ve Türk Dünyası kavramlarının ne olduğu hususunda fikir beyan etmek lazım.

Turan olarak bilinen tarihi coğrafya, aslında bugünkü Afganistan, Pakistan ve İran üçgenindeki Beluçistan eyaletinin kuzeydoğu kısımlarına, İran devletinin vermiş olduğu bir isim olduğu bilinmektedir. Daha sonra M. S. 6. yüzyılda, bu bölgenin coğrafi hudutlarının genişleyerek Ceyhun (Amu-derya) nehrinin güney kıyılarına kadar uzandığı bilinmektedir. Bu bölgelerde yaşayan göçebe kavimlere İran devleti “Tûr” adını vermiştir. “Tûr” kelimesinin sonunda Farsça çoğul eki (-ân) getirilmek sureti ile “Tûr-ân” kelimesi ortaya çıkmıştır. Daha sonraki dönemlerde bu kelime, söz konusu kavimlerin

yaşadıkları bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır.¹ Zamanla bu kavramın, Hindistan'ın Kuzeyinden, Maverâ'ün-nehir (Bugünkü Batı Türkistan) ve hatta doğu Türkistan bölgelerine kadar genişlediği görülmüştür.² 19. yüzyıllardan sonra, Turan kavramına ideolojik bir mana yüklendiği görülmüştür. Türkistan kavramı ise tarihi ve aynı zamanda "etno-coğrafi" bir kavram olmakla beraber, Türk halkının göçlerine bağlı olarak zaman zaman değiştiği görülmüştür.

Diğer taraftan, Türkistan kavramının Türk Dünyası kavramı ile de zaman zaman karıştırıldığı görülmektedir. Bu noktada Türkistan kavramı, Türk Dünyası kavramından farklı olarak, tarihi ve etnik bir coğrafyayı ifade etmek için kullanılırken, buna karşın Türk Dünyası kavramı daha geniş bir coğrafyayı ifade etmekle birlikte, kültürel bir sahayı kapsamaktadır. Daha somut bir ifade ile belirtmek gerekirse; Türkün yaşadığı tüm bölgeler, Türk Dünyası coğrafyası dahilinde incelenebilir. Oysa, Türkistan coğrafyası, belli bir bölgeyi, (zaman zaman sınırların genişlemesi ya da daralması söz konusu) ifade etmek için kullanılmıştır. İlk olarak 6. ve 7. yüzyıllarda, "etno-coğrafik" bir kavram olarak karşımıza çıkan Türkistan kavramı, zaman içerisinde siyasal bir kavrama dönüşmüş ve zaman zaman sınırlarında da kısmi değişiklikler olmuştur.

Bugünkü Türkistan coğrafyasını, belli hudutlarla belirlemek gerekirse; kuzeyde bugünkü Kazakistan'ın güney kısımlarındaki Jambıl bölgesini, batıda Hazar kıyısındaki Aktav ile bugünkü Türkmenistan³, güneyde

¹ Bu arada kavim isminin coğrafi isim olarak karşımıza çıkması sadece Turan kavramı ile sınırlı değildir. Backtri-ân, Ari-ân ve Soğdi-ân kavramlarında olduğu gibi, tarihte kavim isminden coğrafi ismin yapıldığı örneği oldukça fazla görülmektedir. Tûr-an kavramı da bunlardan biri olabilir.

² Karatay, 2003: 25.

³ Türkmenistan, coğrafi olarak Türkistan Türklüğü içerisinde kalmakla beraber, dilsel bakımdan batı Türklüğü çerçevesinde incelenmektedir. Ünlü Türk bilim adamı Z. V. Togan, Türkmenleri, Türkçe'nin iki ana kolunu bir birine yaklaşmasını sağladığını ifade etmektedir. Bkz: Togan, 1981: 560.

Afganistan'ın iç kesimlerinde kalan ve Hindukuş dağ silsilesinin batıya uzanan ve Tirbend-i Türkistan adıyla da bilinen ucu ve doğuda bugünkü doğu Türkistan bölgeleri, Türkistan coğrafyası dahilinde incelenebilir.⁴ Rus istilasından sonraki dönemlerde, Türkistan coğrafyasının kendi arasında bir çok parçaya ayrıldığı görülmüştür. Çarlık Rusyası, Türkistan'ı bölme politikaları çerçevesinde, bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan'ın büyük bir bölümünü kapsayan bölgelere "Step Genel Valiliği" ismini verirken, Buhara ve Hokand Hanlıklarına da kimi bir bağımsızlık vermiş ve bir de Taşkent merkezli "Türkistan Genel Valiliği" adı ile Türkistan coğrafyasını yapabildiklerince daraltmışlardır. Ayrıca, Türkistan'ın güney kısmı, 19. yüzyılda, sınırları belirlenen bugünkü Afganistan sınırları içerisine dahil edilmiş ve Afganistan sınırları içerisinde kalan "Güney Türkistan" da kendi arasında ikiye bölünerek; batı bölgeleri "Türkistan" (Türkistan-i Afgani=Afganlaştırılmış Türkistan) ve doğu bölgeleri ise "Katagan" adını almıştır. Günümüzde Türkistan coğrafyası kendi içerisinde, Batı, Güney ve Doğu Türkistan olarak üçe ayrılmaktadır. Doğu Türkistan kavramı tam olarak yerleşmekle beraber, Batı ve Güney Türkistan kavramları tam anlamı ile yerleşmiş kavramlar değildir. Batı Türkistan coğrafyası, Tacikistan dahil olmak üzere, bugünkü Orta Asya'da yer alan dört Türk Cumhuriyeti (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) bölgelerini ve Güney Türkistan coğrafyası ise bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgelerini içine almaktadır. Bu bağlamda, ele alacağımızı konu, kapsam itibarı ile, Batı ve Güney Türkistan coğrafyasını ihtiva etmektedir.

Jeopolitik olarak oldukça önemli bir konuma sahip olan Türkistan coğrafyası, tarihin çeşitli dönemlerinde doğudan batıya göç eden çeşitli kavimlerin göç güzergahlarından birinin üzerinde yer almakla birlikte, kuzeyi güneye bağlayan bir köprü konumunda olmuştur. Bu nedenle, Türkistan Coğrafyası, güneydeki zengin Hindistan yarımadasına ulaşmak isteyen "büyük güçler" tarafından tarih boyunca bir jeopolitik güzergah olarak

⁴ Yalçinkaya, 1997: 26, 27.

kullanılmıştır. Giriş bölümünde kısmen geniş olarak belirtildiği üzere, Milattan önceki yıllardan itibaren bu coğrafya adeta bir güç mücadelesine sahne olmuştur. Son olarak, Rudyard Kipling'in "Büyük Oyun" (*Great Game*) olarak adlandırdığı 19. yüzyılda, Rusya ile İngiltere arasında cereyan eden güç mücadeleleri, dünyanın tarihi gelişimini etkilemesi ve yeni siyasi sınırların çizilerek yeni ülkelerin ortaya çıkması bakımından bir dönüm nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵ Bu kapsamda dönemin her iki büyük gücünün, Türkistan Coğrafyasındaki nüfuz mücadelelerini ele almadan önce, her iki büyük gücün de yayılma stratejilerini gözden geçirmekte fayda vardır.

2) İngilizlerin Doğuya Yayılması:

İslam Dünyasının; özellikle onun en büyük temsilcileri olan Türk Devletlerinin zayıflamaya yüz tuttuğu dönemlerde, batı dünyasının bir yükselişe geçtiği görülmektedir. 15. yüzyılın sonlarında karada ve denizde büyük bir güç kazanan Osmanlı Devleti, bir takım iç ve dış etkiler nedeni ile 16. yüzyılın sonlarına doğru (özellikle 1574 –1595 III. Murad dönemi) bir idari zayıflama sürecine girmiştir. I. Ahmed döneminde (1603 - 1617) yaşanan iktidar mücadeleleri Osmanlı Devletini yıpratmaya başlamıştır. Her ne kadar Köprülü Mehmed Paşa (1656) ile bir toparlanma devri yaşansa da, eski gücüne kavuşma noktasında tam bir başarı sağlanamamıştır.⁶ Diğer taraftan, Doğudaki Türk Devletleri (Baburi, Şeybani ve Safavi) de kendi aralarında yaşanan iktidar mücadeleleri nedeni ile hızlı bir şekilde kan kaybına uğramaya başlamışlardır. Türk Dünyasının bir çöküş sürecine girdiği bu dönemlerde, batı dünyasının yükselişe geçtiği görülmektedir.

⁵ Konu ile ilgili Bkz: Hopkirk, 2000: 25 – 41.

⁶ İhsanoğlu, 1999: 45 –50.

Yüzyıllar boyunca feodal kesim ile siyasal otoriteler arasında büyük güç mücadelelerinin yaşandığı batı dünyasında, 16. yüzyılın ortalarından sonra bir Portekiz-İngiliz mücadelesinin yaşandığı görölmektedir. İngiliz tahtına Protestan olan kraliçe Elizabet'in çıkması ile (1558), Portekizlerin hakimiyetindeki İspanya ile İngiltere'nin arasının açıldığı görölmektedir. Kraliçe Elizabet, İspanya kralına karşı ayaklanan Protestanları destekleyince, söz konusu hasım düşmanlık derecesine dönüşmüştür. Ayrıca, İspanyol gemilerine açık olan İspanya sömürgesindeki denizlerde, İspanyol gemilerine karşı korsanlık yapan İngilizler, iki devletin arasının iyice açılmasına sebep olmuştur. Tüm bunlar iki devleti savaşa sürükleyen en önemli faktörlerdir. Bunun üzerinde, 1588'de İngilizlere saldıran İspanyollar, büyük bir yenilgeye uğrayınca, İngilizler, Portekiz ülkesi olarak bilinen İspanya'nın Uzak Doğudaki üslerine karşı saldırmaya başlamışlar ve 1591'de Malay bölgesine kadar ilerlemişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Hindistan'a yerleşmeye başlayan İngilizler, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi"ni kurmuşlardır.⁷

Öte yandan, İngiltere'de, 1688'de II. James ile parlamento arasında bir çatışma yaşanmış ve bu çatışmanın sonucunda 1689 yılında İngiliz Parlamentosu Haklar Yasası (Bill of Rights) kanununu çıkarmıştır. Bununla birlikte Kralın tüm yetkileri parlamentoya devredilmiş ve İngiltere'de modern bir hukuk sistemini andıran bir sistem kurulmuştur. Böylece İngiltere, modern dünyanın "aristokratik yönetiminin" bir öncüsü olarak karşımıza çıkmıştır.⁸ Bu dönemlerden sonra İngiliz devleti, gerçekleştirdiği denizaşırı seferlerle, Avrupa ve Amerika'nın bir çok bölgesinde çeşitli koloniler oluşturarak, dünya hakimiyetine doğru ilerlemiştir.

18. Yüzyıllardan sonra endüstriyel maden işletmeciliğinin artması ve endüstri devrimi ile birlikte, maddi ihtiyaçların çoğalmaya başlaması,

⁷ Bayur, 1987: 81, 82.

⁸ Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Sander, 2002: 110, 111.

sömürgeci devletlerin, zengin doğuya yönelmesini sağlamıştır. Bu kapsamda, Avrupa ve Kuzey Amerika kıtalarında Fransa ile büyük bir rekabete giren İngiltere, diğer taraftan işgal sürecine başlamıştır.⁹

1525 yılından itibaren Babüri Türk Devletinin idaresine girmiş olan Hindistan, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra Portekiz, Hollanda ve İngiliz tacirlerinin de dikkatini çekmeye başlamış ve bu ülkeye yönelik bir takım keşif hareketi başlatılmıştır. Bu kapsamda İngiliz ve Hollanda tacirleri, dönemin Babüri hükümdarı Ekberşah'ın himayesinde belli bölgelere yerleşmeye başlamışlar ve hatta Portekizlilere karşı korunmak amacı ile bazı kaleler bile inşa etmişlerdir. Batılıların gittikçe Hindistan'a karşı olan ilgisinin artması, bu ülkeye büyük bir şöhret ve zenginlik kazandırmıştır. Ancak Ekberşah'ın ölümünden sonra yaşanan iç karışıklıklar nedeni ile ve 1649'da Kandahar'ı ele geçirerek hızlı bir şekilde ilerleyen Afşar Türk devletine karşı Hindistan Türk devletinin zayıflamaya başladığı görülmektedir.¹⁰

Ekberşah'tan sonra Babüri tahtına çıkan Evrengzib'in otoritesini zayıflığından dolayı, bir çok yerde bölgesel ayaklanmalar baş göstermiş ve gittikçe İngiliz hakimiyeti hissedilmeye başlamıştır. Bu kapsamda, İngilizlerle işbirliğine giren Rajput süvarileri, Nadir Şah Afşar ordularına karşı Evrengzib'i desteklemekten kaçınmışlardır. Öte yandan da Bengal, Ud ve Dekkan bölgelerindeki Rajputlar kendi bölgesel bağımsızlıklarını kurarak, Evrengzib'e karşı cephe almışlardır. Bu durumdan yararlanan Nadir Şah orduları, 1737'de Delhi'ye girmişlerdir. Diğer taraftan Afgan (Peştun kabileler) de bu fırsattan yararlanarak Pencab'a kadar ilerlemişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra, yerli Rajputların sayısal üstünlüğüne karşı koyamamışlardır. Rajputlar, hem Evregzib'e karşı, hem de yeni bölgeye yerleşen güçlere karşı bir hasım beslemekteydiler. Bu hususta, Fernand Grenard, Evregzib'e karşı ayaklanan

⁹ Kennedy, 1996: 119 –186.

¹⁰ Grenard, 1992: 122, 123, 124.

Hinduların sayısal üstünlüğünü, İstanbul ile karşılaştırarak şu şekilde yansıtmaktadır: "...dinleri değiştirilmeyen ve fena halde kızdırılan Hintliler, bire karşı dördtüler. İstanbul padişahı hiç olmazsa bir Müslüman ekseriyete hükmediyordu."¹¹

Tüm bu gelişmeler çerçevesinde, Bengal ve Karnatik bölgelerine zaten yerleşmiş olan Hindistan'daki İngiliz kolonisi, bu fırsattan istifade ederek tüm bölgeyi kendi denetimi altına almıştır. 1803 yılında Babüri halefleri de İngilizlere tabi olmak mecburiyetinde kalmışlardır. Netice itibarı ile, 19. yüzyıl boyunca, İngilizlerin dünya hakimiyetinin oynadığı görülmektedir. Sonuçta; genel anlamda batının ve özel manada İngiltere'nin siyasal, ekonomik ve hatta kültürel üstünlüğünün, İslam dünyasının varisleri olan Türk devletlerinin çöküşü ile mümkün olduğu söylenebilir.

3) Rusya'nın Oluşumu ve Yayılması:

Rusya ilk defa M. S. 862 yılında İskandinav denizcilerinin (Vikingler) saldırımları sırasında Kiev'de kurulmuştur.¹² 1125 yılına kadar devam eden Kiev Rusya'sının hakimiyeti, Viladmir Monamah'ın ölümü neticesinde; bir yandan Don nehri boyundan ilerleyen Oğuz Türkleri, diğer taraftan da kendi içerisinde yaşanan iktidar mücadeleleri sonucunda Novgorod bölgesindeki Ruslara intikal etmiştir. Bunun ardından Rus hakimiyeti Moğolların

¹¹ Grenard, 1992: 125.

¹² Sander, 2002: 117.

ilerlemesine kadar (1240), bir çok bölgesel devlet tarafından idare edilmiştir.¹³

1223 Temmuzunda, Türkistan coğrafyasını ele geçiren Moğollar, Kuzey Kafkasya'daki Kumanlara karşı saldırıya geçmiş ve Kuman hükümdarı Könçek Han, Moğollara karşı Ruslardan yardım talep etmiştir. Ancak Rus ve Kuman ordularının Moğollara karşı direnmeye çalışmalarına rağmen, hızla ilerleyen Moğolları durdurma noktasında başarılı olamamışlardır. 1235 yılında Batu Han liderliğindeki Moğol orduları, bu toprakları istila etmeye başlamışlardır. 1240 yılında tüm bölgenin hakimiyetini ele geçiren Moğollar, Rus idari sistemine hiç dokunmamışlardır, ancak, alınması gereken çok önemli kararlar, Moğol Hakanının onayından geçmekteydi.¹⁴

Çengiz Han'ın ilk oğlu Ögetay Han'ın ölümünden sonra (1241) batıya doğru seferler tamamen durdurulmuştur. Bununla birlikte bölgedeki Moğol hakanı Batu Han doğuya çekilirken, Rus toprakları Kıpçak hakimiyeti sahasına bırakılmıştır. Bu dönemlerde, İdil boyunda Altın Orda devleti kurulurken, Rusya ise bir çok beyliklerin (Knez) kontrolünde idare dilmekteydi. Rusya'da güçlü bir merkezi otoritenin olmaması, Rus beylerinin birbirine karşı savaş açmasına sebebiyet vermekteydi. Rusların kendi aralarındaki bu çatışmalardan Moskova beyliği galip çıkarak, bir Rus devleti kurmuştur (1328). Bununla birlikte Rus tacirleri ve üst düzey yetkililerinin Moskova'ya gelip yerleşmeye başlaması ile Moskova'nın önemini daha da artmıştır. 1380'de Moskova beyi Dimitri İvanoviç Donskoy (1359 -1389), Kulikuva bölgesinde Altın Orda birlikleri ile girdiği ilk savaşta galip çıkmış ve bunun üzerinde 1382'de Altın Orda kağanı Toktamış Moskova'ya saldırarak kenti ele geçirmiştir. Böylece tüm Rusya'nın idaresi Altın Orda devletinin kontrolüne geçmiştir. Daha sonra Altın Orda kağanı Toktamış'ın, Orta İdil ve

¹³ Kurat, 1993: 3-19.

¹⁴ Devlet, 1999: 58.

aşağı Oka bölgelerinin, I. Vasili hakimiyetindeki Ruslara bıraktığı görülmektedir.¹⁵ I. Vasili'nin ölümünden sonra onun yerine geçen oğlu Vasiliyeviç (1425 - 1462), Altın Orda Han'ı Uluğ Muhammed'e karşı ayaklanmış, ancak, Uluğ Muhammed, karşı saldırıya geçerek Rusları yeniden vergiye bağlamıştır. Vasili Temny'in 1462'de ölmesi ile Rusya, Vasili'nin bir çok oğlunun elinde parçalanmış bir duruma gelmiştir, ancak, III. İvan (Büyük İvan), 1472'de diğer beyliklere galip gelerek Rusya'nın kontrolünü ele geçirmiştir. Ayrıca III. İvan, Rusya'nın dışındaki zayıf hanlıklara da saldırarak, onları Rusya'ya ilhak etmeye başlamıştır. 1480'de Tatar hakimiyetine son vererek Rusya'nın bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmasını sağlamıştır. 1487'de Kazan hanlığını bir uzlaşmaya zorlayarak kendi nüfuzu altına alan III. İvan, Osmanlı İmparatorluğu ile münasebete geçen ilk Rus hükümdarı olarak da bilinmektedir.¹⁶

Bu noktada şu hususun da altını çizmekte fayda vardır: "Tüm Rusların Çarı" iddiasında bulunan III. İvan döneminde, Rusya Batı ve Bizans ile ticari ve dini bağlarını oldukça güçlendirmiştir. III. İvan, her fırsatta Rusların Bizans ile bağlarını vurgulayarak, aynı zamanda kendisini Bizansların sonuncusu ilan etmiştir.¹⁷

Her ne kadar Rusya, coğrafi konumu nedeni ile, ulaştırma sistemi zayıf, Litvanya, Polonya ve Osmanlı devletleri ile sürekli bir çatışmaya girerek tüm yolları tıkanmış ve batıdan uzakta kalmışsa da, sahip olduğu Avrupa mirasından fazlası ile yararlanmış ve Rus Ortodoks Kilisesinin etkisi büyük olmuştur.¹⁸ Bu noktada, bilindiği üzere, "ikinci Roma İmparatorluğu" iddiasında bulunan Bizans devleti, Osmanlı Türk Devleti tarafından yıkıldıktan sonra, Rusya'nın Ortodoks Hristiyanlığının gerçek merkezi olarak

¹⁵ Kurat, 1965: 97.

¹⁶ Devlet, 1999: 59.

¹⁷ Sander, 2002: 117.

¹⁸ Kennedy, 1996: 18.

“üçüncü Roma İmparatorluğu” olabileceği iddia edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, Rusya’nın, Ortodoks Hristiyanlığının güneye ve doğuya genişlemesini sağlayabileceği düşünülmekteydi.¹⁹ Bu nedenle Rusya, Asya’daki Türk devletlerine karşı, Avrupa’dan aldığı tüfek ve toplarla kendini korumuş ve daha sonraki dönemlerde de güney ve doğuya doğru yayılma eğilimine girmiştir.²⁰

III. İvan döneminde bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Rusya’nın ilk genişleme süreci IV. İvan döneminde başlamış ve bir İmparatorluk derecesine yükselmesi ise I. Petro (1682-1725) döneminde gerçekleşmiştir. Daha sonra üzerinde durulacağı üzere, IV. İvan 1552’de Kazan Hanlığını, 1556’da Astrahan Hanlığını ve 1582 – 1598 yılları arasında ise Sibirya Hanlıklarını Moskova Devletine bağlamıştır. Yalnızca Osmanlı İmparatorluğunun himayesinde olan Kırım Hanlığı uzun süre bağımsızlığını koruyabilmiştir.²¹

Başlangıçtan beri kara deniz yolunu açmak isteyen I. Petro, Avrupa ülkeleri ile ittifak oluşturarak Osmanlı Devleti ile büyük çatışmalara girmiştir. 1699’da Rusya’nın da dahil olduğu İttifak Devletler ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Karlofça anlaşmasından sonra da, Rusya Osmanlı Devleti ile çatışmaya devam etmiştir. Ancak 1700 yılında imzalanan İstanbul antlaşmasından sonra, Rusya, ele geçirdiği bazı Osmanlı kalelerini tekrar iade etmiştir. Bundan sonra Osmanlı Devleti, Ruslara İstanbul’da daimi bir elçi bulundurma hakkı tanımıştır.²² Diğer taraftan, Büyük Petro (I. Petro) döneminde, “büyük kuzey savaşı” (1700-1721) diye adlandırılan savaşlarla, Letonya ve Estonya bölgeleri İsveç’ten alınarak Rus topraklarına katılmış ve Rusya’nın gücü Baltık bölgesine kadar yayılmıştır. Bu noktada, Rusya’nın

¹⁹ Sander, 2002: 117.

²⁰ Kennedy, 1996: 18.

²¹ Devlet, 1999: 59

²² Devlet, 1999: 59, 60.

yayılmasını bir Rus tarihçisi: “Avrupa her ne kadar çekici ise de, Rus halkı için aşırı küçük, aşırı kalabalık, aşırı karmaşıktı. Rusya’nın amacı Avrupa’yı almak değil, onu denetlemektir” şeklinde değerlendirmiştir.²³

Rus tarihçisinin tabiri ile “Avrupa’yı denetlemek” için, Avrupa’dan daha geniş, daha zengin topraklara ve daha çok deniz üstünlüğüne sahip olmak gerekiyordu. Bu amacına ulaşabilmek için güney ve doğuya yönelerek 1722/23 yıllarında İran hakimiyetindeki topraklara saldıran Rusya, Derbend, Bakü ve Hazar’ın güneyindeki Geylan ve Mazenderan bölgelerine de yerleşmeye başlamıştır. I. Petro’nun ölümünden sonra (1725), Rus tahtına oturan Çariçe I. Katarina döneminde, Avusturya ile birlikte yeniden Osmanlı topraklarına saldırmaya başlayan Rusya, belli aralıklarla Osmanlı Devletine karşı giriştiği savaşlar (1768 –1774 ve 1787-1792) neticesinde Kara denizin kuzey bölgelerine de yerleşmiştir. Böylece 18. yüzyılın sonunda, Baltıktan kara denize, oradan da Hazar kıyılarına kadar olan bölge üzerinde, dünyanın “süper gücü” olarak karşımıza çıkmıştır.²⁴ Özellikle, Küçük Kaynarca antlaşması ile, Kırım dahil, tüm kara denizin kuzeyini ele geçirerek hızla yayılmaya başlayan Rusya, tüm bunlarla yetinmeyerek Türkistan coğrafyasına yönelmiştir. Rusya’nın Türkistan kapılarına dayandığı sıralarda, Türkistan bölgesi, belli bir merkezi otoriteden tamamen yoksun, çeşitli hanlıkların kontrolünde idare edilmekteydi.

²³ Cagnat - Jan, 1992: 103, 104.

²⁴ Sander, 2002: 119.

4) Rusya'nın Türkistan'ı İşgal Etmesi:

Her şeyden önce şu noktanın altını çizmekte fayda vardır: Türkistan halkları, Rusya ile Çin arasındaki ticari ilişkilerde çok verimli bir alış-veriş sağlamaktaydılar. Bu elverişli ticareti baltalamamak için Rusya, bu bölgelere saldırmaktansa Türkistan kapılarında bir süre beklemeyi ve onları denetlemeyi tercih etmiştir. Zaten bu bölgelerdeki Türk hanlıkları, Ruslara büyük bir tehdit de oluşturmamaktaydı. Ancak batıya yönelik yayılma eğilimine kısmen ara veren Rusya, Türkistan coğrafyasına yönelmiştir. Rusya'nın Kırım'da Osmanlı Devleti ile büyük bir çatışma içerisinde olduğu dönemlerde, Türkistan coğrafyası bir çok Türk Hanlığınca idare edilmekteydi. Söz konusu Türkler arasında belli bir siyasi otorite mevcut değildi. Bu nedenle çevresinde olup bitenlere karşı bir tedbir almaktan tamamen aciz kalmışlardı. Rusya'nın kendilerinin en büyük düşmanı olacağının farkında bile değillerdi.²⁵

1437'de Altın Orda idaresinden ayrılarak bağımsız bir hanlık haline gelen Kazan Hanlığını²⁶ 1552'de tamamen işgal eden Rusya, 1556 yılında da Astrahan²⁷ Hanlığını dağıtarak İdil ile Ural boylarına ve dolayısı ile de Hazar havzasına kadar ilerlemişlerdir. Bundan sonra güney ve doğuya doğru ilerlemeye başlayan Rusya, 1558 –1582 yılları arasında tüm Sibirya bölgelerini işgal ederek Türkistan'ın kuzey ve kuzeybatısına yerleşmeye başlamıştır.²⁸

Bir süre Türkistan kapılarında beklemeyi tercih eden Rusya'nın, Türkistan bölgesine yönelik ilk saldırısı, I. Petro döneminde gerçekleşmiştir.

²⁵ Hayit, 1995: 41.

²⁶ Kazan Hanlığı ile ilgili bkz: Arat, IAnsk. C. VI, s. 505 -522 .

²⁷ Astrahan Hanlığı ile ilgili bkz: Arat, IAnsk. C. I, s. 680-682.

²⁸ Hayit, 1995: 43.

1716-1719 yılları arasında, Rusya Türkistan'a karşı iki yönlü bir sefer başlatmıştır. Bu dönemde başlatılan ilk Türkistan seferinde, İrtiş hattı kurulmuş ve bugünkü Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgeleri Rus idaresine girmiştir. Aynı dönemlerde, Hazar Denizinden Hive'ye doğru yapılan ikinci seferde, Ruslar çok ağır kayıplar vermiş ve sınırlı bir denetim kurmuşlardır.²⁹ Bu iki seferin ardından, bir süre bekleyen Rusya, 19. yüzyıla gelindiğinde Türkistan'a yönelik yeniden bir işgal sürecine başlamıştır.

19. yüzyılın ortalarında, Buhara, Taşkent, Hive ve Hokand bölgelerinde birer bölgesel otorite olarak varlıklarını sürdüren Türk Hanlıkları, Rusya'nın başlatmış olduğu işgal sürecine karşı bir süre direndikten sonra, dağılmışlardır.³⁰ Bu kapsamda, 1856'da Kırım Savaşının sona ermesi ve 1859'da Kafkasya'daki Müslümanların Ruslar karşısında yenilgiye uğramasından sonra, bugünkü Kazakistan üzerinden Türkistan'a doğru ilerleyen Rusya, 1866'da Yese ve Taşkent'e kadar ilerlemiştir.³¹ 1867'de Buhara³² ve 1868'de de Semerkant'ı işgal eden Rusların hızla ilerlediğini gören Hive Hanlığı³³, Ruslara barış önerisinde bulunmuştur. Ruslar kendi egemenliklerini kabul etmesi şartı ile Hive Hanlığının önerisini kabul etmişlerdir (1873). Bu tarihten itibaren Hive Hanlığı Rus himayesini kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁴ Hive Hanlığının ardından Hokand Hanlığına

²⁹ Cagnat - Jan, 1992: 103, 104.

³⁰ Memiş – Köstüklü, 2000: 56-63.

³¹ Roux, 1999: 407.

³² Buhara Hanlığı ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Bala, İAnsk. C. II, s. 768-771; Alimi, 1996: 48-132; Nikolayeva, 2001: 27-49. Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. I, 92-136; Şule, 1996: 17-20. Hayit, 1995: 30-32.

³³ Hive Hanlığına ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. I, 138 -143; Hayit, 1995: 27-30.

³⁴ Devlet, 1999: 38; Hayit, 1995: 27-30.

yönelen Rusların, Hokand'da (Bugünkü Fergane³⁵) büyük bir direnişle karşılaştıkları bilinmektedir.

Rusya'nın başlatmış olduğu işgal sürecine karşı, en fazla direnen Hokand Hanlığı, diğer Türk Hanlıklarına göre daha genç ve daha güçlü bir hanlıktı. 1800'li yıllardan başlayarak 1842 yılına kadar, Taşken ve Kazak boz kırlarının bazı bölgeleri gibi Türkistan coğrafyasında zaman zaman bir genişleme süreci de yaşayan Hokand Hanlığı, Seyhun (Sirderya) ve Balkaş Gölü arasında göçebe bir hayat süren Kazak Türklerini de kendi egemenliği altına almıştır. Ancak Hüdayar Han döneminde (1846-1858) kendi aralarında yaşanan iç karışıklıkları nedeni ile bir gerileme devrine girmiştir. Türkistan coğrafyasındaki diğer Hanlıkların Rus hakimiyetine girmesinden sonra, Hokand Türkleri bir süre direnmesine rağmen, 1876'de Rus işgalinden kurtulamamıştır.³⁶

Bu noktada, her ne kadar o dönemlerdeki Türkistan Hanlıklarını bazı yabancı araştırmacılar, "kendi aralarında kopuk ve halk arasında belli bir sosyal birliğin bulunmadığı ilkel bir yönetim biçimi" ile idare edildiğini öne sürmüştü de,³⁷ Mehmet Saray, konuya ilişkin şu tespitlerde bulunmuştur:

1. *"Orta Asya memleketlerinin ahalisini meydana getiren Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız ve Uygur Türkleri yarı vahşi, teşkilatsız ve tamamı ile göçebe hayatı yaşayan topluluklar değildi. Onlar Hokand, Buhara, Hive Hanlıkları ile Türkmen Cumhuriyeti gibi kendi milli devletlerine sahip bulunuyorlardı".*

³⁵ Fergane (Hokand / Khoqand) vadisi bugünkü Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi ülkelerin kesişme noktasını oluşturmaktadır.

³⁶ Roux, 1999: 407.

³⁷ Cagnat - Jan, 1992: 131.

2. *“Orta Asya halkının yalnız kaba kuvvete boyun eğdiği veya hürmet ettiği iddiası da elbette yerinde değildir. Rusların, Orta Asya halkına ticari ve siyasi alanlarda taraflara eşit fırsatlar verecek yapıcı ve barışçı teşebbüste bulunduklarına dair de kaynaklarda hiçbir delile rastlanmamaktadır”.*
3. *“Amerika Birleşik Devletlerinin Kuzey Amerika kıtasında, İngiltere’nin Hindistan’da ve Fransa’nın Cezayir’deki durumları ve oralarda yaptıkları işgaller, Rusların Orta Asya’yı istila edebilmeleri için bir kıstas olarak öne sürülemez. Rusların bu misalleri vermekten maksatlarının kendi istilalarını o devletlere maruz göstermek olduğu anlaşılmaktadır”.³⁸*

Bu bağlamda, Türkistan’ın nerde ise tamamını işgal ederek Ceyhun kıyılarına kadar ilerleyen Ruslar, Hindistan’ı fiilen işgal ederek bugünkü Afganistan’a yönelen İngilizlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu dönemlerde Türkistan coğrafyası, dönemin iki büyük gücü arasındaki güç mücadelesinde bir alan teşkil etmiştir. Tüm bu oyunlar çerçevesinde, bugünkü Afganistan’ın tampon bir bölge olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

5) Rus – İngiliz Rekabeti ve Bugünkü Afganistan’ın Oluşumu:

Türkistan’daki Türk Hanlıklarının Çarlık Rusya’sı tarafından işgal edilmesinin, Rusya’nın yayılcı politikaları çerçevesinde, Hint Okyanusu

³⁸ Saray, 1996: 272 –275.

üzerinden “sıcak denizlere ulaşmak” için bir ön hazırlık olduğu, herkes tarafından ifade edilmektedir. Diğer taraftan, deniz yolu ile Hindistan’a yerleşen ve daha sonra da bu bölgeleri işgal eden İngilizlerin, hızla kuzeye inmek istedikleri de bilinmektedir. Bu bağlamda, Çarlık Rusya’sının Türkistan (Batı Türkistan) Hanlıklarına karşı başlatmış olduğu işgal süreci Britanya’yı ciddi şekilde tedirgin etmiştir.³⁹ Buna karşı, Hindistan’daki İngiliz birlikleri aynı dönemde, Afganistan üzerinden kuzeye saldırmaya başlamışlardır. 1839 – 1842 yılları arasında devam eden savaşlarda İngiliz güçleri, ağır kayıplar vermelerine rağmen ciddi bir ilerleme kaydedememişlerdir.⁴⁰

Bir yandan, İngilizlerle yoğun bir çatışma içerisine giren Afgan Kralı Şir Ali Han, diğer taraftan hızla sınırlarına yaklaşan Ruslarla bir saldırmazlık anlaşması imzalamıştır. Çarlık Rusya’sı, Güneyden ilerleyen İngilizlere karşı bir savunma hattı oluşturmak için Afganlar ile Türkistan’ın güneyindeki Türk kavimlerinden yararlanmak istemiştir. Bu gelişmelerin üzerinde, Afganların Ruslarla anlaşmasını gören Britanya, Afganistan topraklarına yönelik saldırılarını daha da şiddetlendirmiş ve Kasım 1878’de Hayber geçidini geçerek Ocak 1879’da Kandahar’ı işgal etmişlerdir. İngiliz ordularını Kabil’e doğru ilerlediğini gören Afganlar, İngilizlere bir anlaşma önermiştir. Bunun üzerinde İngilizler, Kabil’de bir İngiliz heyetinin sürekli kalması şartı ile Afganların önerisini kabul etmişlerdir. Ancak, 21 Temmuz 1879’de Kabil’e gelen İngiliz heyeti, 3 Eylül 1879’da kimliği belirsiz kişiler tarafından öldürülmüştür. Bunun üzerinde İngiliz askerleri Kabil üzerine yürümüş ve 7 Ekim 1879’da kenti işgal etmişlerdir. “İkinci Afgan-İngiliz Savaşı” olarak bilinen bu ikinci saldırı Afganistan’ın İngilizler tarafından işgal edilmesi ile

³⁹ Roux, 1999: 408.

⁴⁰ Gubar, 1967: C. I, 401.

sonuçlanmıştır.⁴¹ İngilizler, Afgan kralı Şir Ali Han'ın yerine, daha önce kendileri ile anlaşmış olan Abdurrahman Han'ı iktidara getirmişlerdir.⁴²

Bugünkü Afganistan toprakları İngilizler tarafından işgal edilince, kuzeydeki Ruslar tedirgin olmuşlar ve bir çok kez Ceyhun (Amu-derya) nehrini geçerek Türkistan'ın güneyindeki Türk bölgelerine (bugünkü kuzey Afganistan) yönelik saldırılar düzenlemişlerdir. Ancak bu saldırılardan her hangi bir netice alamamışlardır.⁴³

Türkistan'ın güney ucundaki Türk bölgelerinde, Rus-İngiliz mücadelelerinin devam ettiği 1880 yılında, İngiltere'de parlamento seçimleri yapılmış ve iktidardaki muhafazakarlar seçimleri kaybetmiştir. Yeni iktidara gelen parti ise bu bölgelerde mücadele ettikleri Ruslarla olan sorununda kesin bir çözüm bulmaya çalışmışlardır.⁴⁴ Bu kapsamda İngilizler, Çarlık Rusya'sına, Ceyhun nehrinin sınır kabul edilmesi, Ceyhun'un güney bölgelerinde yeni bir Afgan devletinin oluşturulması ve bu devlete karşı her iki imparatorluğun da saldırmaması gerektiği yönünde bir anlaşma önermiştir. Zaten Japonya ve Çin ile sorun yaşamakta olan Çarlık Rusyası, İngilizleri de karşısına almamak için bu öneriyi kabul etmiştir. Bunun üzerinde 1881'de, Çarlık Rusyası ile Britanya İmparatorlukları arasında, Ceyhun nehri sınır kabul edilmiş ve 1891'de ise Hayber geçidi, Afganistan ile Hindistan sınırı olarak belirlenmiştir. Böylece Türkistan'ın güney ucunu da kapsayan bölge Afganistan adı ile, Britanya İmparatorluğunun himayesinde tampon bir bölge olarak karşımıza çıkmıştır. Bu tarihten sonra Abdurrahman'a İngilizler, "Afganistan ve Türkistan Emiri" unvanını

⁴¹ Roux, 1999: 409.

⁴² Abdurrahman Han, 1992: 224.

⁴³ Farrohi, 1993: 337.

⁴⁴ Bayur, 1987: 454.

vermişlerdir.⁴⁵ Böylece Türkistan Türklüğünün bir kısmı, yeni şekillenen Afganistan sınırları içerisinde kalarak Peştunların hâkimiyetine girmiştir.

6) Peştun Hakimiyeti: Güçlerin Dengeleme Siyaseti:

19. yüzyılın sonlarında oluşturulan Afganistan'ın başına Peştunlar'ın getirilmesi ile ilgili olarak farklı araştırmacılar farklı argümanlar öne sürmektedir. Ancak bizim kanaatimizce bu devleti Peştun merkezli olarak kurulmasının en önemli sebeplerinden biri, bölgesel ve etniksel dengeyi sağlamak olmalıydı. Bölgenin genel etnisitesi ile jeopolitik özelliği, 19. Yüzyılda bölgeye hâkim olan Çarlık Rusyası ile Britanya İmparatorlukları için potansiyel bir güvenlik sorunu olabilirdi. Bu nedenle her iki imparatorluğun da güvenliği için, Afganistan coğrafyası kilit rol oynamaktaydı. Dolayısıyla bölgede tehdit oluşturabilecek etnik gruplara yönelik farklı bir strateji geliştirilmeliydi.

Bu coğrafyanın genel etnisitesine bakıldığında, Türk, Fars ve Hint-Avrupa kökenli bir kavim olduğu bilinen Peştunlardan oluştuğunu görmekteyiz. Özellikle Türk ve Fars kavimleri, Rusya ve İngiltere tarafından parçalanmış bir durumda olmalarına rağmen, hâlâ birer tehdit olma potansiyeline sahiptiler. Bölgede Türklerin hâkimiyeti ile bir devletin kurulması hâlinde, Rusya'nın işgali altındaki Türkistan (Batı Türkistan) için önemli bir avantaj sağlanmış olurdu. Türkistan'ın güneyinde, oluşturulacak olan Türk merkezli bir devlet, özellikle Batı Türkistan ve İran'daki Türk kavimlerinin yeniden birleşmesini sağlayabilirdi. Bu da iki imparatorluk için büyük bir tehdit

⁴⁵ Burada geçen "Türkistan" ismi sadece Afganistan Türkistan'ını kapsar. Yani bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgeleri. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Abdurrahman Han, 1992: 222 –225. Katib, 1994: C. III, 4-192. Ferheng, 1993: C. I, 399. Farrohi, 1993: 337.

oluşturacaktı. Aynı potansiyel Fars merkezli bir devlet için de söz konusu olabilirdi. Derin bir devletçilik alt yapısına sahip olan Türk ve Fars kavimleri, güçlü bir merkezî otoritenin oluşması hâlinde çabuk organize olabilme özelliğine sahiptiler. Buna karşın kabilecilik geleneğinin hâkim olduğu, kabileler arasında belli bir siyasal ve sosyal entegrasyonun bulunmadığı, aynı zamanda belli bir hâkimiyet tecrübeleri bulunmayan ve henüz yerleşik bir hayata dahi geçemeyen Peştunlar ise, potansiyel bir tehdit unsuru olmaktan ziyade, Britanya'nın desteği ile bölgedeki kavimler arasında bir denge unsuru olabiliyordu. Bu nedenle şekillenen yeni Afgan devletinin başına Peştunların getirilmesi, bu dengeyi sağlamak açısından son derece önemli bir karar olacaktı.

Afgan bölgesinin sınırları içerisinde kalan çeşitli etnik grupları belli bir siyasî kimlik etrafında birleştirmek ve buna karşın söz konusu etnik grupları, sınır ötesindeki soydaşlarından ayırmak, hem Britanya'nın hem de Rusya'nın stratejik çıkarlarının gereksinimiydi. Bu nedenle sadece bölgedeki Türk kavimlerini değil, aynı zamanda Peştunları da kendi aralarında parçalamaya yönelik bir takım çalışmaların yapılmaya başlandığı görülmüştür.

Başlangıçta Peştunları ciddi bir tehdit olarak görmeyen Britanya, her ihtimâle karşı kendi sömürgesindeki Hindistan'ın kuzeyini güvende tutabilmek için, yeni bir sınır oluşturmak üzere General Durand Line'i bölgeye göndermiştir. Durand Line 1891 yılında, Peştunların oturdukları bölgenin tam ortasından bir sınır çizerek Peştunların da ikiye bölünmesini sağlamıştır. Böylece bugünkü Afganistan'ın hudutları kesin olarak belirlenmişti.⁴⁶ Hâlâ "Durand çizgisi" olarak bilinen ve Afganistan ile bugünkü Pakistan'ın sınırını oluşturan bu çizgi, günümüzde Afganistan ve Pakistan'ın en önemli sorunlarından birini oluşturmaktadır. Ancak Afganistan'da yaşanan iç

⁴⁶ Clifford, 1993: 169-174.

sorunlar, “Durand çizgisi” sorununu gölgeye itmiştir. İleride Afganistan’da istikrarlı bir sistemin sağlanmasından sonra, bu sorunun yeniden gündeme gelmesi kaçınılmaz olacaktır.

Sonuç itibarı ile; 1740 yılında Nadir Şah Afşar’ın ölümü ve Hindistan’daki Türk devletinin dağılması ile bölgedeki Türk kavimleri arasında bir otorite boşluğu yaşanmıştır. Bu boşluktan yararlanan Peştun kavimleri kurdukları yeni bir devlet ile bölgesel dengeleri etkilemişlerdir. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise, dönemin süper güçleri Britanya ve Rusya İmparatorlukları, kendi stratejik çıkarları doğrultusunda yine bir Peştun merkezli devleti desteklemişlerdir. Böylece özellikle Rusya’nın Büyük Türkistan’ı parçalama politikasından Güney Türkistan da nasiplenmiş ve Türkistan’ın önemli bir bölümü, bugünkü Afganistan sınırları içerisinde kalmıştır.

Britanya himayesindeki Afganistan sınırlarının kesin olarak çizilmesinin ardından, İngiliz ve Peştun hâkimiyetine karşı zaman zaman bir takım yerel ayaklanmalar olmuşsa da, bölgedeki Türk kavimleri arasında güçlü bir siyasi otoritenin bulunmaması nedeni ile, bu ayaklanmalar mahalli isyanların ötesine geçememiştir. Türkistan milli mücadelesi sırasında (1920 – 1930) Türkistan Basmacılarıyla birlikte hareket eden Afganistan Türkleri, dönemin Afgan hükümeti tarafından bastırılmış ve bu dönemden sonra yakın takip altında tutulmuştur. Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bugünkü Afganistan’ın kuzeyinde, bu dönemler itibarı ile yeni dengeler oluşturabilmek ve çıkabilecek muhtemel isyanları önleyebilmek için, güneydeki Peştun kavimlerinin kuzeye göç etmesini sağlamak, Afgan devletinin iç politika stratejisinin temelini oluşturmaktaydı. Bu strateji Sovyet işgaline kadar sürekliliğini korumuştur.

II. BÖLÜM:

TÜRKİSTAN'DA RUS İŞGALİ DÖNEMİ ve AFGANİSTAN

1) Rus Hakimiyeti Altında Türkistan'ın İdari Teşkilatı:

Her şeyden önce şu hususun altını çizmekte fayda vardır; Rusya, işgal edilen Türkistan topraklarında, İngiltere'nin Hindistan tecrübesinden yararlanarak, kendilerinin geçici olarak bir görev için buralarda bulunduklarını ve dolayısı ile her hangi bir hak iddiasında bulunamayacaklarını ifade etmişlerdir. Bunun da, daha inandırıcı olabilmesi için, Türkistan Hanlıklarını, kendileri ile bir "barış anlaşması" çerçevesinde birleşmiş gibi göstererek, söz konusu hanlıkları, yine Rus güdümünde varlıklarını sürdürmesine izin vermiştir. Hatta, bir ara, Taşkent'in "Rusya ile dost ve bağımsız bir İslam devleti" ilan etmek bile istemişlerdir. Ancak daha sonra, yaşanması muhtemel isyanlardan çekinerek vazgeçmişlerdir. Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları olarak Rus güdümünde varlıklarını sürdüren Türkistan coğrafyasının, Hokand bölgesinde 1876'de Molla İshak isyanları başlayınca, Ruslar, Hokand Hanlığını dağıtmışlardır. Daha sonra üzerinde durulacağı gibi, Buhara ve Hive Hanlıkları uzun yıllar varlıklarını devam ettirebilmiştir.¹ 21 Ekim 1868'de, Rusya'da kabul edilen yeni idari nizamname çerçevesinde, Ural ve Turgay

¹ Togan, 1981: 254.

bölgeleri, Orenburg Genel Valiliği idaresine ve Akmolla bölgeleri ise Batı Sibirya Genel Valiliğine devredilmiştir.²

Bu arada, Rusya, yaptığı hilelerin daha inandırıcı olması için, Türkistan bölgelerinde, Rusya'dan daha fazla memur ve uzman getirmeksizin, eski hanlıkların bünyesinde çalışan memurları yetiştirmek sureti ile kendi lehlerine kullanmışlardır. Ancak bölgenin “yönetimini düzenlenmesi” gerekçesi ile Petersburg'dan getirilen az sayıdaki bir ekip, Türkistan coğrafyasının ilhakı için istihdam edilmiştir.³

Aşağıda daha geniş bir şekilde değinileceği gibi, Buhara ve Hive Hanlıkları dışında, Türkistan'ın diğer bölgelerinin ilhakı için bölgede faaliyet gösteren Rus heyeti, 1891'de Rusya'ya vermiş olduğu bir rapor ile, Türkistan'ın diğer bölgelerinin de ayrı bir eyalet olmasını önermişlerdir. Bunun üzerinde, 25 Mayıs 1891'de Rusya tarafından alınan bir karar ile, Omsk merkezli Step Genel Valiliği çerçevesinde, Türkistan coğrafyasının geri kalan kısmının da yeni idari teşkilatının sınırları çizilmiştir. Böylece, bölgedeki eski yöneticilerin tüm yetkisi alınmış ve Türkistan coğrafyasının kuzey bölgeleri doğrudan Ruslar tarafından yönetilmeye başlamıştır.⁴

Ruslar, Türkistan hakimiyetini tamamen kendi kontrolünde tuttuktan sonra, bilinçli olarak köylü Rus halkını belli bir organizasyon çerçevesinde, başta Taşkent ve Hokand olmak üzere, Türkistan'ın önemli bölgelerine yerleştirmeye başlamıştır. Rusya'nın Türkistan'a yönelik bu politikası ile beraber, bir taraftan yerli Müslüman Türk halkı arasında Hristiyan Ruslar yerleştirilerek Türkistan'ın nüfus yapısı değiştirilirken, diğer taraftan, Müslüman Türklere uygulanan din ve eğitim siyasetleri ile bu halkların kimliği

² Hayit, 1995: 157.

³ Yalçinkaya, 1997: 232, 233.

⁴ Saray, 1996: 281.

üzerinde de bir çok oyunlar oynanmaya başlanmıştır. Tüm bunların yanı sıra, işgal edilen Türkistan topraklarının ilhaki ile beraber, yer altı ve yer üstü zenginliklerin de Rusya'ya intikali sağlanmıştır. Diğer yandan, kölelikten kurtarılarak bu bölgelere yerleştirilen Rus köylüleri, Türkistan coğrafyasında toprak sahipleri olarak karşımıza çıkmışlardır.⁵

2) Rus İdaresinde Buhara Hanlığı:

Yukarıda kısmen belirtildiği üzere, Haziran 1868'de Zire Bulak çatışması ile Buhara Hanlığı tamamen Rus idaresine girmiş ve Ruslar, muhtemelen bölgesel ayaklanmalara maruz kalmamak için, Buhara hakimiyetini, yeniden Muzaffer Han'a devrederek onunla bir "dostluk" anlaşması imzalamışlardır. Ruslar tarafından bölgedeki Müslümanların "ruhani lideri" olarak kabul görülen Muzaffer Han, çalışmalarında, Taşkent'teki "Genel Vali" ile muhatap olmadan direk Petersburg ile temasa geçmekteydi. Bununla beraber Buhara Hanlığı dış ilişkilerine de devam etmiştir.⁶ Bu kapsamda 1869 yılında Muzaffer Han, oğlu Abdulfettah'ı Petersburg'a elçi olarak göndererek, Taşkent'teki "Genel Vali"nin kendi içişlerine fazla karıştığı için şikayet etmiş ve ayrıca kendisinin, ancak, İstanbul Sultanının tavsiyesi üzerine Ruslarla "dostluk anlaşması" imzaladığını bildirmiştir. Bununla birlikte Muzaffer Han, Abdulhay adında bir kişiyi de İstanbul'a elçi olarak göndermiş ve bunun üzerinde Rus hükümeti, Muzaffer Han'ın dış ilişki kurmasını engellemek maksadı ile Buhara'da bir siyasi temsilcilik kurmuştur. Ancak, Buhara Hanlığının direk Petersburg'a bağlılığı devam etmiştir. Hatta, Buhara Emiri Muzaffer Han'ın hakimiyetini

⁵ Yalçinkaya, 1997: 233.

⁶ Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. I, 103 – 105.

tanımayan bazı bölgelerin, Rusların baskısı ile Buhara'nın tabiatını kabul ettikleri de bilinmektedir.⁷

1882'de Muzaffer Han'ın ölümünden sonra, oğlu Abdullah (1882-1910) Buhara Hanlığının başına geçmiştir.⁸ Bu kapsamda, 1885'ten sonra Türkistan coğrafyasında yeni bir asimilasyon taktiği uygulanmaya başlanmıştır. Bu yıllardan sonra Türkistan coğrafyasında inşa edilen tren yolları üzerinde, Rus köy ve kasabaları oluşturulmuş, gümrük ve sınır kontrolleri tamamen Rusların eline geçmiştir. Bununla birlikte Buhara bölgelerinde kendi etkinliklerini daha fazla arttırmaya başlayan Ruslar, 1901'de gelindiğinde, o güne kadar kendi özel parasını basan Buhara Hanlığının para basmaması konusunda yeni baskılar uygulamaya başlamıştır. Yapılan itirazlar sonunda, ancak, 25 milyon tenge basma hakkı vermiştir. Bir süre sonra Trablus savaşında Osmanlı'ya para yardımı yaptığı gerekçesi ile (1910), Buhara Hanlığının para basmasını durdurmuş ve hanlığı yıkmak için yeni sorunlar çıkarmaya başlamıştır. Bu çerçevede, Buhara'nın birçok bölgesinde Şii - Sünni çatışmalarını da alevlendirmeye başlamıştır. Bir Şii olan baş vezir Astane Kul, Ruslar tarafından Abdullah Han'a karşı kışkırtılmaya başlanmış ve mutaassıp bir Şii olan Damullah Baka Han adliye nazırlığına ve yine bir Şii olan Burhaneddin ise Polis müdürlüğüne getirilmiştir. Diğer taraftan tüm bu "çatışmaları durdurmak" gerekçesi ile, Ruslar tüm yetkileri kendi kontrolüne almışlardır.⁹

Buhara'da tüm bu gelişmelerin yaşandığı 1911'de Emir Abdullah, yakalanmış olduğu hastalığın artması neticesinde hayatını kaybetmiş ve hanlığı kısa bir süre kardeşi Abdulahad idare etmiştir. Ancak, aynı yılda

⁷ Togan, 1981: 255.

⁸ Alimi, 1996: 82.

⁹ Hayit, 1995: 174.

Abdulahad'ın da ölmesi üzerinde, onun oğlu Seyit Alimhan, Buhara Hanlığına getirilmiştir.¹⁰

Ruslara sadakat konusunda diğerler gibi davranan Alimhan'ın, kendisinden önceki emirlere nazaran daha pasif bir idareci olduğu da bilinmektedir. Diğer taraftan, Ruslar, Buhara gibi ihtişamlı bir kenti, yıkmak için kendi başına bırakmış ve idarecilerin de ıslahat yapmasına müsaade etmemişleridir. Bu noktada, o dönemler itibarı ile Türkistan'da görev yapan Laggfet isimli Rus memurunun: “ Buhara İngilizlerin idaresinde olmuş olsaydı, çoktan medeni bir memleket haline gelmiş olurdu” şeklindeki ifadesi¹¹ Rusya'nın Buhara'ya yönelik yapmış olduğu umursamaz davranışlarını göstermektedir.

Rus hükümetinin Türkistan'ı tamamen ilhak etme projesinin, 1915'e kadar bitirmek istediği bilinmektedir. Ancak, 1914'te vuku bulan I. Dünya Savaşı, Buhara Hanlığının ömrünün uzamasını sağlamıştır. Ağustos 1914'te oluşturulan “Doğu Cephesi” çerçevesinde, 17 Ağustos 1914 tarihinde Rusya, Prusya'ya girerek batıya doğru ilerlemeye başlamıştır.¹² Rusya'nın batıya dönmesini bir fırsat bilen Seyit Alimhan, yeni bir takım ıslahatlar yapmaya çalışmış, ancak, Rus ajanlarının kışkırtmaları neticesinde, Buhara'da yeni bir takım ayaklanmalar başlamıştır. Uzun bir süre yaşanan bu ayaklanmalar neticesinde, yapılması gereken ıslahatlar başarılı olamamıştır. Rus kontrolündeki Buhara Hanlığı, Bolşevikler dönemine kadar devam etmiştir.¹³

¹⁰ Alimi, 1996: 91

¹¹ Togan, 1981: 258.

¹² Sander, 2002: 360, 361.

¹³ Togan, 1981: 258.

Yeri gelince üzerinde durulacağı üzere, özellikle 1917 yılında Rusya'da büyük olaylar yaşanmıştır. Şubat ihtilali ile Çarlığın yıkılması, Geçici Hükümetin kurulması ve ardından komünist darbesi gibi hadiseler, doğal olarak Türkistan bölgesine de yansımıştır. Bu dönemlerde, Türkistan coğrafyasındaki ahalinin yeniden bir ulusal kurtuluş çabaları içerisinde oldukları görülmüştür. Bu çabalar çerçevesinde, Buhara Hanlığının, hatta bir süre Ruslara karşı İngilizlerden yardım talebinde de bulundukları bilinmektedir.¹⁴

Rusya'da çarlığın yıkılması ile kurulan Geçici Hükümet başkanı, Kerensky, Buhara'ya bir heyet göndererek, Buhara'nın iç ve dışişlerinde, eskisi gibi serbest olduğunu ve Emir Seyit Halimhan'ın Rusya ile dost kalmaya devam etmesini talep etmiştir. Seyit Alimhan, Kerensky'in bu taleplerini, Rusya'nın Buhara'daki askeri ve siyasi temsilciliklerinin tamamen kapatılması karşılığında kabul edeceğini belirtirken, Kerensky, Alimhan'ın bu isteğini kabul etmiştir. Bunun üzerinde, Rusya Geçici Hükümeti ile Buhara Hanlığı arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Kısa bir süre sonra, Buhara Hanı Emir Seyit Alimhan, Rusya'nın da onayı ile, Vezir Tura Hoca ile Molla Seyit Kutbeddin isimli kişileri Kabil'e temsilci olarak göndermiştir. Bu dönelerde, Seyit Alimhan'ın, İngilizlerle de bir takım anlaşmalar yaptığı ve hatta bir grup İngiliz askerinin Emir Seyit Alimhan'a yardım etmek amacı ile Buhara'ya geldiği de bilinmektedir. Fakat, 1919'da Afganistan İngilizlerden bağımsızlığını alınca, Buhara Hanlığının direk İngilizlerle bir sınırı kalmamıştır. Bunun üzerinde, Alimhan, Afganistan ile yakınlık kurmaya çalışmışsa da, Afgan kralının Rusya ile olan yakınlığı Buhara'nın ulusal kurtuluş çabalarını olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁵ Bu hususta, dönemin Buhara Han'ı Seyit Alimhan kendi kalemi ile ele almış olduğu hatıralarında şu ifadelere yer vermektedir:

¹⁴ Alimi, 1996: 96.

¹⁵ Çokayoğlu, 1913: 21-29

“Ruslar ile yapılan anlaşmanın ardından, Sefer Bey ismindeki şahsı, bir yetki mektubu ile Meşhed’deki Britanya Komiserliğine gönderdim. Benim temsilcim ile Britanya Komiserliği arasında bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Buhara hükümeti askeri güç ve silaha ihtiyaç duyduğunda Britanya hükümeti tarafından temin edilecekti. Britanya yetkililerinin destek sözünü aldıktan sonra, daha önce Rusya ile yapılan anlaşma esasları çerçevesinde, Bolşevik yetkililerine Buhara’daki askeri ve siyasi temsilciliklerinin kapatılması gerektiğini hatırlattım. Ancak Bolşevikler, daha önce yapılan anlaşma ihlal ederek, Buhara’ya yardım amacı ile gelen Britanya askerleri ile Buhara askerlerine karşı saldırıya geçtiler. Bunun üzerinde ben Mirza Selim Parvançi ile Abdurrauf Kervanbaşı’yı yardım toplamak amacı ile Çarcu’ya gönderdim. Ama maalesef, benim temsilcilerimin Çarcu’ya ulaşmasından önce, Bolşeviklerin baskısı ile Britanya askerleri Buhara topraklarını terk etmek zorunda kalmışlardı. Öte yandan, aynı günlerde, Afganistan, Amanullah Han liderliğinde İngilizlerden bağımsızlığını alarak Bolşeviklerle yakın ilişkiye kurmuştur. Kral Amanullah, Lenin’e bir mektup yazarak, Bolşeviklerin Kabil’de bir temsilcilik açmasını da istemiştir. Bu nedenle biz, Bolşeviklere karşı mücadelemizde yalnız kaldık”.¹⁶

Başlangıçtan beri Rusya’nın kontrolünde, dış siyasetinde Rus merkezli ve iç siyasetinde tamamen bağımsız hareket eden Buhara hanlığı, Bolşevik ihtilalinden sonra sarsılmaya başlamıştır. Bu çerçevede, 2 – 16 Mart 1918 tarihleri arasında, Rusların bir çok saldırılarına maruz kalan Buhara Hanlığı, nihayet 2 Eylül 1920’de Bolşeviklerin işgaline uğramıştır.¹⁷ Buhara Hanı Emir Alimhan, bir süre Buhara’da kaçak olarak yaşadıktan sonra, 21 Şubat 1921’de Afganistan’a kaçmak zorunda kalmıştır. Alimhan, yeniden Buhara’ya dönmek ve Ruslara karşı yeni bir mücadeleye girişmek üzere Afganistan hükümetinden yardım talebinde bulunmuşsa da, Bolşeviklerle sıkı bir ilişki içerisinde olan Afgan hükümeti, Alimhan’a yardım

¹⁶ Alimhan, 1991: 12,13.

¹⁷ Memiş – Köstüklü, 2000: 57.

etme hususunda hiç yanaşmamıştır.¹⁸ Böylece son bulan Buhara Hanlığı yerine, daha sonra üzerinde durulacağı üzere, “Buhara Halk Cumhuriyeti” kurulmuştur.¹⁹ Buhara Hanlığı, daha sonra kurulacak olan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (1924) çerçevesinde, Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan toprakları arasında paylaştırılmıştır.

3) Rus İdaresinde Hive Hanlığı:

Bir önceki bölümde kısmen bahsedildiği üzere, 1873 yılında Ruslar ile Hive Hanlığı arasında bir anlaşma imzalanmak sureti ile, Hive Hanlığı Rusların idaresine girmiştir. Rus ordularının hanlık topraklarına girmesinin ardından, hanlığı kontrol etmek ve İngilizlere karşı bir duvar oluşturmak maksadı ile, Amu Derya'nın sağ kıyısı boyunca bir Rus idare birimi oluşturulmuştur. Bu Rus idare birimi, Hive Hanlığınca alınan kararları denetleme yetkisine de sahipti. Genel Vali V. Kaufman'ın, Hive Hanlığının tamamen ilhakı konusunda Rusya'ya baskı yapmasına rağmen, Rus yönetimi bu hanlığı ilhak etmektense, kontrol altında bulundurmaya tercih etmiştir.²⁰ Bu arada Hive Hanlığı Buhara Hanlığından farklı olarak, dış ilişkilerinde direk Petersbug'a değil de Türkistan Genel Valiliğine bağlı tutulmuştur.²¹

Rus işgalinden önceki dönemlerden beri Hive Hanı olan Muhammed Rahim Han, 1910'de ölünce²² Türkistan Genel Valisi Somsonov, her zaman

¹⁸ Alimi, 1996: 96.

¹⁹ Hayit, 1995: 175.

²⁰ Hayit, 1995: 175.

²¹ Togan, 1981: 259.

²² M. Rahim Han'ın ölüm tarihini, Z.V. Togan 2 Eylül 1910 olarak gösterirken (Bkz: Togan, 1981: 260), B. M. Hait ise, 16 Ağustos 1910 şeklinde göstermiştir (Bkz: Hayit, 1995: 176).

üzerinde ısrar ettiği, Hive Hanlığının ilhakı konusunda yeniden bir takım girişimlerde bulunmuştur, ancak, başarılı olamamıştır. Rahim Han'ın ölümünden sonra, Hive, Rahim Han'ın oğlu İsfendiyar, veziri Seyit İslam Hoca ve Orenbug asıllı bir tacir olan Vefa Bakkal arasında bir çekişmeye sahne olmuştur.²³

1912 yılından beri bir iç parçalanma halinde olan Hive'de, Yamud Türkmenleri bir isyan çıkararak İsfendiyar Han'a karşı yeni bir mücadeleye girişmişlerdir. 26 Temmuz 1915'te Yamud Türkmenleri ile Han arasında bir ateşkes anlaşması yapılmışsa da, Yamudlar silahlarını bırakmamışlardır. Yamudlar Liderleri Serdar Cüneyd'i Han olarak görmek istemişler ve 1915'te Serdar Cüneyd'i Han ilan etmişlerdir. Bu dönemlerde, gerçek Han'ın kim olduğu bilinmeyen Hive'de yeni isyanlar ve ayaklanmalar da başlamıştır. Bu kapsamda, Türkmenlerin büyük bir bölümüne hükmeden Cüneyd Han, kendi taraftarlarını silahlandırarak 10 Aralık 1915'te Parsa bölgesini ele geçirmiştir. Gittikçe güçlenmeye başlayan Cüneyd Han birlikleri 13 Şubat 1916'da başkenti ele geçerek baş vekil Bakkal ile Han'ın baş katibi Abdullah Bey'i idam etmişler ve 15 Şubat 1916'da kenti tekrar terk etmişlerdir. Bunun üzerinde Ruslar, 6 Mart 1916'da Hive'de yeni bir idare kurmuşlardır. Yeni Kurulan bu idareye karşı da uzun süre çatışan Cüneyd Han, en sonunda, İsfendiyar Han'ı da kendi tabiatına almayı başarmıştır.²⁴

Cüneyd Han'ın gittikçe güçlendiğini gören Ruslar, bu durum karşısında ciddi bir şekilde endişelenmeye başlamışlardır. Bunun üzerinde,

Ancak, ölüm yılı konusunda her iki bilim adamı da hem fikirdir. Bu nedenle, biz sadece yıl olarak belirttik.

²³ Bu noktada, Türkistan üzerinde başlı başına birer ekol olan Z. V. Togan, ve Baymirza Hayit'in görüşlerinde bir ihtilaf söz konusudur. Togan, Rahim Han'ın ölümünden sonra, oğlu İsfendiyar'ın tahta geçtiğini söylerken (Bkz: Togan, 1981: 260), B. M. Hayit ise, Seyit İslam Hoca'nın Hanlığa vekalet ettiğini, 8 Ağustos 1910'da öldürüldüğünü, hemen ardından Vefa Bakkal'ın Hive Hanlığına getirildiğini ve 1914'te Bakkal'ın Kafkasya'ya gitmesinden sonra İsfendiyar'ın tahta çıktığını ifade etmektedir (Bkz: Hayit1995: 176).

²⁴ Hayit1995: 176, 177.

Taşkent'teki Türk subayı Kazım Bey başkanlığında bir grup heyeti, kendileri ile barış yapması için Cüneyd Han'a göndermişlerdir, ancak, bu görüşmeler de başarılı olamamıştır. 1919'da Tört-köl'deki Ruslara karşı bir saldırı düzenleyen Cüneyd Han birlikleri, neticede kendileri yenilgiye uğramışlardır. Bunun üzerinde, 22 Aralık 1919'da karşı saldırıya geçen Ruslar, kısa bir sürede Hive'yi işgal etmişler ve "Genç Hiveliler"den oluşan yeni bir hükümet kurmuşlardır. Cüneyd Han ise dağlara çıkarak, daha sonra üzerinde durulacağı üzere, Basmacılar hareketinin öncüleri arasına katılmıştır.²⁵

"Genç Hiveliler Hareketi" başlangıçta gizli bir örgüt olarak ortaya çıkmış ve 1917'den sonra etkili olarak faaliyetlerine başlamıştır. Pehlivan Niyaz Yusuf liderliğinde faaliyet gösteren bu hareket, 1917'den sonra Ruslarla ittifak kurarak, Hive Hanlığına karşı mücadele etmeye başlamışlardır. Ruslar Hive'yi işgal ettikten sonra, bu hareketin öncülüğünde yeni bir idare kurmuşlardır. Daha sonra, 30 Nisan 1920'de "Genç Hiveliler"ın yönettiği kongre kararı ile Hanlık sistemi yıkılmış ve yerine de "Harezim Halk Cumhuriyeti" ilan edilmiştir. Neticede 1924'te bu cumhuriyet de dağılarak Hive Sovyetler Birliğine ilhak edilmiştir.²⁶

4) Rusların Türkistan'da İslam'ı Dejenere Etme Çabaları:

Bilindiği üzere İslam Dinini kabul eden diğer bölgelerde olduğu gibi; 9. ve 10. yüzyıllarda tamamlanmış olan Türkistan fetihlerinin ardından, Türkistan coğrafyasında camiiler, medreseler ve tekkeler, çeşitli dönemlerde bölgenin her tarafında inşa edilmiştir. Bununla birlikte, daha sonraki

²⁵ Togan, 1981: 260.

²⁶ Hayit1995: 177.

dönemlerde Türkistan coğrafyası İslam Dünyasının önde gelen ilim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir. 12. ve 13 yüzyıllarda, Buhara, Semerkand ve Hive gibi Türkistan'ın önde gelen kentleri, özellikle İslam Felsefesi, matematik ve astronomi gibi ilimleri araştıran en önemli merkezler halini almıştır. Moğol istilasını ile sarsılan bu merkezlerin eğitim faaliyetleri, 15. yüzyıllardan sonra kısmen onarılmış olmasına rağmen, daha sonraki yüzyıllarda, Türkler arasında yaşanan iç çekişmeler ve ardından vuku bulan Rus istilasından dolayı, eski seviyesine ulaşma noktasında hiçbir başarı sağlanamamıştır. Ancak Rus istilası döneminde, Türkistan halklarının toplumsallaşmasında, sözü edilen medreseler, büyük bir rol oynamıştır.²⁷

Bu noktada şu hususu belirtmekte fayda görülmektedir: Toplulukların her hangi bir haksızlığa ve sömürgeciliğe karşı direnmesinde, ihtiyaç duyduğu manevi bir güç vardır. Bu manevi güç, her şeyden önce mücadele veren topluluğun birleşmesini sağlayan ve onları ortak bir değer etrafında toplayan bir kaynak niteliğindedir. Bu manevi güç olmadan, yapılan ya da yapılacak olan mücadele, mahalli ve münferit isyanların ötesine geçemeyecektir. Rus işgaline karşı Türkistan'da gerçekleşen ulusal direnişin kaynağının, İslam Dininin oluşturmuş olduğu söylenebilir.

Bu kapsamda, Türkistan'ın ulusal şuurunun zinde tutulmasında, İslam Dininin rolü büyüktür. Türkistan Müslümanları, Rusları "kafir" olarak kabul ettikleri için, onların hakimiyetini Allah'ın bir "cezası" ve onlara karşı mücadele etmeyi de Allah'ın buyruğu olarak görmüşlerdir. Dolayısı ile, Türkistan coğrafyasında yaşayan tüm topluluklar, İslam çatısı altında birleşmişlerdir. Şöyle ki; Türk ve Tacik arasında "millet" kavramı ile "Müslüman" kavramı aynı anlamı ifade etmeye başlamış, dini değerler ile milli

²⁷ Yalçınkaya, 1997: 238.

değerler tamamen bütünleşmiştir. Bu nedenle İslam Dini, Türkistan'da milli şuurun aşılması noktasında büyük bir kaynak oluşturmıştır.²⁸

Türkistan halklarının İslam çatısı altında bu denli bütünleşmiş olması, hiç kuşkusuz Rus yöneticilerini ciddi biçimde endişelendirmiş olmalı ki, bölgedeki Müslüman toplumuna yönelik Hristiyanlaştırma operasyonuna başlamışlardır. Bu bağlamda Rus yöneticileri bir taraftan Türkistan'daki tekke ve medreseleri yoğun bir baskı altında tutarak, onların asli görevleri olan eğitim verme çalışmalarını zorlaştırmış, diğer taraftan da, İslam Dinini dejenere etme ve Müslümanları kendi dininden uzaklaştırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. Bu maksatla, çeşitli kitaplar yazılmaya ve yayınlanmaya başlamıştır. Bu kapsamda, Rusların ilk faaliyeti, 1711'de Rus Çarı Peter'in yazdırmış olduğu "Muhammed'in Dininin Durumu" adlı kitap ile başlamıştır. Rus imparatorluğu sahasında, İslamiyet'i karalamaya yönelik ilk çalışma olan bu kitap, çeşitli Türk lehçelerine tercüme dilerek dağıtılmıştır.²⁹

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, kitaplar yazılmak ve tercüme yapılmak sureti ile İslamiyet' "Arap Dini" şeklinde gösterilerek, böylece Türkleri İslamiyet'ten uzaklaştırma çabaları, devam etmiştir. Bu çerçevede, Türkistan'da büyük bir yankı uyandıran, Vlademir Solovyet'in yazmış olduğu, "Muhammed: Onun Hayati ve Dinî Talimatları" isimli kitap, bu faaliyetlerden biridir. 1896'da yayınlanan bu kitapta, Hz. Muhammed'in peygamberliği inkar edilirken, İslam Dininin "kültürsüz halklara faydalı olabileceği ve evrensel din olan Hristiyan kültürüne geçmenin başlangıcı olabileceği" iddia edilmiştir.³⁰

²⁸ Hayit, 1995: 192, 193.

²⁹ Yalçınkaya, 1997: 239.

³⁰ Yalçınkaya, 1997: 240.

Netice itibarı ile; Türkistan coğrafyasında, köklü bir geleneğe sahip olan ve Türkistan halklarının adeta bir üst kimliği olarak yüzyıllarca muhafaza edilen İslam Kültürü, Rusya'nın tüm çabalarına rağmen, tam manası ile eritilebilmiş değildir. Aksine, 20. yüzyıllarda, ulusal kurtuluş hareketinin kaynağını İslam kültürü teşkil etmiştir. Ancak, son dönemlerde, Türkistan'daki medreselerin tamamen kapanmasından sonra, Rusların amaçlarına ulaşma noktasında kısmi bir başarı sağladığı görülmektedir. O da tam manası ile bir Rusların istekleri doğrultusunda gelişmemiştir. Bu açıdan bakıldığında, büyük kültürlerin dejenere edebilmenin kolay olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.

5) Türkistan'da Fikir Akımları ve “Yenileşme” Süreci:

Bilindiği üzere, Avrupa ile yakından temas halinde olan ve Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı toplumunda, 19. yüzyılda bir “Tanzimat” hareketi başlamıştır. Avrupa'nın teknik seviyesine ulaşmak için medreselerin belli ölçüde ıslahı, teknik, tıp ve askerlik alanlarında yüksek eğitim kurumlarının açılması, iç ve dış şartların tüm olumsuzluklarına rağmen bir modernleşme sürecinin yaşanması, II. Abdülhamid döneminde belli bir merhaleye ulaşmıştır. Ancak Türkistan coğrafyası, Avrupa'daki tüm gelişmeleri Rus tacirlerinin gözü ile takip etme şansına sahip oldukları için, Rus idaresi çerçevesinde bir yenileşme süreci yaşamışlardır.³¹

İslam Dünyasının bir çok bölgesinde olduğu gibi, medrese kültürünün hakim olduğu Türkistan'da, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı'da yaşanan Tanzimat sürecinin etkisi ile, eğitimde bir yenileşme

³¹ Yalçınkaya, 1997: 237, 238.

sürecinin başlatılması gerektiği, gençleri çağdaş dünya görüşü çerçevesinde yetiştirmek sureti ile, halka hürriyet bilincini aşılama gerektiği konularında bir takım tartışmalar yaşanmaya başlanmıştır. Bu tartışmaların ardından, Türkistan coğrafyasında bir yenileşme akımı doğmuştur.³² Bu noktada, Zeki V. Togan, Türkistan'daki yenileşme hareketinin iki yönden etkilendiğini ifade ederken, bunlardan birinin; Kırım, Kazan vasıtası ile İstanbul'dan olduğunu, diğerinin de, Rusya'nın idari şartları çerçevesinde, eğitim amacı ile Avrupa'ya giden gençler vasıtası ile gelişen fikir akımları olduğunu belirtmektedir.³³

Bu noktada Türkistan'da yenileşme hareketinin fikri mimarları olan ve yayınladıkları çalışmalar ile Türkistan gençliğinin üzerine büyük etki bırakan, diğer bir deyişle; daha sonraki dönemlerde Türkistan'da "Ceditler" şeklinde karşımıza çıkan akımın fikri mimarları olan ve "Ceditler" akımının büyük ölçüde etkilendiği kişilerin belli başlılarından söz etmekte fayda vardır.³⁴

a. Şehabeddin Mercani (1815 -1889):

Tarih eğitimi alan Mercani, Türkistan, Kafkasya ve Sibirya Türkleri üzerinde ciddi çalışmalar yapmış bir aydındır. Sadece Türkistan'ın değil, Rus işgali altındaki tüm Türk toplumunun ortak bir sorunları olduğunu savunurken, bu sorunun; cehalet, kaba gurur, taassup ve fikir durgunluğu olduğunu ifade etmiştir. Rus işgali altındaki tüm Müslüman Türklerin öncelikle bu

³² Hayit, 1995: 194.

³³ Togan, 1981: 540 – 543.

³⁴ Aşağıda belirtilen isimler, sadece Z. V. Togan'dan alıntıdır. Bkz: Togan, 1981: 539-551.

hususiyetlerinden kurtulması gerektiği üzerinde durmuş ve bu yönde mücadele vermiştir. Mercani'nin fikirleri Türkistan'da büyük yankı yapmıştır.

b. Hüseyin Feyizhanov (1826 – 1866):

Hayatının son dönemlerinde (1864) Rusça olarak yayınlamış olduğu Türkçe gramer kitabı ile ünlenmiştir. O dönemlerde Ruslar tarafında işgal edilmekte olan Türkistan halklarının mukadderatı hususunda fikir beyan etmiş ve mücadele etmiş yenilikçi bir fikir adamıdır.

c. Abdulalam Fayzhanov (? - 1910):

1893'te yayınladığı "Muherrik'ül Efkar" isimli kitabı ile ün yapmış bir fikir adamıdır. Feyzhanov söz konusu çalışmasında, Rusya'daki Müslümanların siyasi, ekonomik ve toplumsal sorunlarını ele alırken, İdil ve Türkistan Türklerinin sorunlarına bir bütün olarak bakmıştır. Rus işgali altındaki tüm Müslüman toplumun sorunlarının bir bütün olarak çözülmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca, Feyzhanov, Kazan, Türkistan, Sibiry ve Kafkasya'nın yarısından fazlasının Türk olduğunu belirtirken, tüm bunların dilinin Türk dili olduğu ve Türk milletinin asıl vatani hususunda da bir çok fikir beyan etmiştir. Türk milletinin, özellikle eğitim alanında bir reformasyon süreci geçirmesi gerektiği üzerinde çok fazla durmuş olan Feyzhanov, Türkistan ve Tataristan'daki ekonomik potansiyelleri ve Ruslara karşı nasıl mücadele edilmesi gerektiğini de açıkça ifade etmiştir.

d. Abdurreşid İbrahim (1857 - ?):

Aslen Buharalı olan İbrahim, medrese eğitimini tamaladıktan sonra, 1880'dan itibaren, İstanbul, Mısır ve hatta Amerika'daki Arap gazetelerinde, Rusya'nın Türkistan'da yapmış olduğu mezalimleri ve Müslümanlar arasında yapılan misyonerlik faaliyetlerini anlatan yazıları ile gündeme gelmiştir. 1902'de Petersburg'da, Osmanlı ve Tatar Türkçeleri karışımı "Mir'at" isminde bir mecmua, 1905-1907 yılları arasında, Türkçe olarak "Ülfet" isminde ve Arapça olarak "Tilmiz" isminde gazeteler yayınlamaya başlamıştır. Yine aynı yıllarda, "Serke" isminde, Kazak Türkçesi ile bir mecmua yayınlamıştır. Türkistan meselelerini sürekli olarak işleyen İbrahim, Rus işgali altındaki Türk coğrafyalarına birer otonomi verilmesini de ilk defa gündeme getirenler arasında yer almıştır. Ruslara karşı derin bir intikam duygusu beslediği bilinen İbrahim, "Milli mevcudiyetin, ancak, milli istiklal ile sağlanacağını" her fırsatta dile getirmiştir.³⁵

e. Gaspıralı İsmail Bey (1851 -1914):

Meşhur, "dilde, fikirde ve işte birlik" sloganının sahibi, İsmail Bey, Türk milliyetçiliğinin olduğu gibi, Türkistan'daki yenilikçi hareketinin de fikir babası olarak bilinmektedir. Takdir edileceği üzere, bir doktora tezine sığdırılamayacak kadar etki yaratmış olan İsmail Beyin hayatı, faaliyetleri ve eserleri üzerinde Türkiye ve dünyada sayısız çalışma mevcuttur. İstenildiği halde hemen hemen her yerde onunla ilgili bilgiye ulaşmak mümkündür. Bu nedenle, burada İsmail Bey'in hayatı ve çalışmaları üzerinde çok az durmaya çalışacağız.

³⁵ Konuya ilişkin daha teferruatlı bilgi için bkz: Togan, 1981: 541.

Kırım'ın Bahçesaray kasabasının Avcıky köyünde doğup, fikirleri ile tüm Türk Dünyasını etkilemiş olan İsmail Bey, Eğitimi Moskova'da tamamlamış ve Rus askeri okullarında yetişmiş bir fikir adamıdır. İsmail Bey, Rus askeri okullarında, Rus olmayanlara karşı gösterilen muamele ve bu okullarda hakim olan dünya görüşünden ciddi şekilde etkilenmiştir. Daha sonra, doğum yeri olan Bahçesaray'a dönen İsmail Bey, 1875 –1881 yılları arasında öğretmenlik yapmıştır.³⁶ İsmail Bey, bu yıllarda (1879) Türkçe olarak bir gazete çıkarmak istemişse de, Ruslar buna müsaade etmemişlerdir. Bunun zerinde Rusça yayınlanan Gazetelerde fikirlerini beyan etmeye başlayan İsmail Bey, ilk olarak "Tevrida" isimli Rusça yayınlanan bir gazetede makaleler yazmaya başlamıştır (1881).³⁷

Başlangıçta müstear isimlerle Rusça yayınlanan gazetelerde makaleler yazan İsmail Bey, 1883 yılında, Türkçe ve Rusça olarak neşredilen "Tercüman" isimli gazeteyi çıkarmaya başlamış ve 1884'te kendi ilk ğretim okulunu açarak yeni bir eğitim metodu geliştirmiştir. Kısa bir süre sonra kendi okulunu "Usul-i Cedit" (Yeni Metot) isminde bir eğitim merkezi haline dnştrmştir.³⁸

1872-1874 yılları arasında Paris'te bulunan İsmail Bey, 1874'te İstanbul'u ziyaret etmiş ve burada bir çok bilim adamı ile grşmştir.³⁹ İstanbul'dan sonra yeniden Kırım'a dönen İsmail Bey, uzun bir süre Kırım'da kaldıktan sonra, 1901'de Türkistan'ı ziyaret ederek buradaki yenilikçi aydınlarla bir çok görüşmeler yapmıştır. Daha sonra, Türkistan yenilikilerinden bir grup aydın, iade-i ziyaret için İsmail Bey'i Bahçesaray'da ziyaret ederek, bunun yapmış olduğu çalışmaları ve Bahçesaray'daki "Usul-i

³⁶ Devlet, 1999: 18.

³⁷ Yalçınkaya, 1997: 250.

³⁸ Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için Bkz: Togan, 1981: 555, Devlet, 1999: 18, Yaınkaya, 1997: 250.

³⁹ Devlet, 1999: 17, 18.

Cedit" eğitim merkezlerini yakından takip etmişlerdir. İsmail Bey'in faaliyetlerinden ciddi bir şekilde etkilenen Türkistan aydınları, aşağıda söz edileceği üzere, Türkistan'da "Cedit" ismini verdikleri yeni bir organizasyon çerçevesinde faaliyet göstermişlerdir.⁴⁰

Nadir Devlet, İsmail Bey'in fikirlerinin ana muhtevasını şu şekilde tasnif etmektedir:

1. Milli okulların geliştirilmesi ve okullarda yeni reformlar getirilmesi;
2. Milli Eğitim merkezlerinin maddi olarak desteklenmesi ve bunu için de "cemiyet-i hayriye" (vakıf) kurulması;
3. Bütün Türklere ortak dilde hitap edecek milli basımın faaliyete geçmesi;
4. Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesi;
5. Müslüman kadınlarının hürriyete kavuşturulması;
6. Milli Aydınlar zümresinin yetiştirilmesi.⁴¹

Sonuç itibarı ile; İsmail Bey, hayatı boyunca Rus işgali altında yaşayan tüm Türklerin bir dilleri, ortak kültürleri olması ve siyasi bir organizasyon çerçevesinde milli kimliklerinin tanınması gerektiği yönünde

⁴⁰ Togan, 1981: 557.

⁴¹ Devlet, 1999: 18.

mücadele veren, tüm Türk dünyasına mal olmuş bir fikir adamı olarak kabul edilebilir.

6) Türkistan'da Ceditçiler Hareketi ve Yeni Siyasi Oluşumlar:

Yukarıda, kısmen işaret edildiği üzere, Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey'in "Usul-i Cedit" okulları ile başlatmış olduğu hareket, Türk Dünyasının bir çok yerinde olduğu gibi, Türkistan gençleri arasında da büyük bir yankı uyandırmış ve Rus işgali altındaki Türkistan gençleri için yeni bir siyasi yol çizmiştir. Bu siyasi düşünce ve fikirden, 20. yüzyılın başlarında, Türkistan bölgesinde yeni bir hareket olan "Ceditçiler" hareketi ortaya çıkmıştır.⁴² Eğitimde Arapça'nın yerine Türkçe'nin kullanılmasını, medreselerde dini bilgilerin yanında matematik, tarih, coğrafya gibi dünyevi derslerin de verilmesini amaçlayan bu anlayışın, sadece eğitim alanı ile sınırlı kalmadığı, siyasi ve ekonomik alanlarda da faaliyet gösterdiği görülmüştür. Belli bir süre sonra, "Ceditizm" kavramının, Rus işgali altındaki Türk kavimleri arasında, toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Gaspıralı İsmail Bey'in "dilde, fikirde ve işte birlik" ilkesinden hareket eden Ceditçiler, Panslavizm karşısında, tüm Türk Dünyasının belli bir siyasal platformda birleşmesini istemişlerdir. Başlangıçta, bir dernek çerçevesinde faaliyete başlayan "Ceditçiler" kısa bir süre sonra siyasal bir organizasyon haline gelmişlerdir. Bu gelişmeye paralel olarak, din öğretimine dayalı geleneksel eğitim sistemini savunan, ve "usul-i kadimciler"

⁴² Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. II, 10 – 40.

diye adlandırılan bir kitle de mevcudiyetini korumuş ve bu kapsamda ciddi tartışmalar yaşanmaya başlamıştır.⁴³

Özellikle 1910'lu yıllara gelindiğinde Türkistan'da yaşanan "Cedit" ve "Kadim" tartışmaları, adeta bir bölünmüşlüğü beraberinde getirmiş ve Ceditçiler ile Kadimciler bir birlerini ağır bir biçimde suçlayarak, Ceditçiler Kadimcileri "yobaz" ve "gerici" olarak tanımlarken, buna karşın Kadimciler Ceditçileri "dinsiz" ve "kafir" olarak tanımlamaya başlamışlardır. Bu hususta, Alaeddin Yalçinkaya şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: "...değiştirilmek istenenler, getirilmek isteneler, toplumun gerçekleri ve ulaşılan sonuç dikkate alındıktan sonra, yenilikçiler "pürüzsüz, kusursuz, hatasız," buna karşı çıkanları "köhne, eski, hain, geri kafalı" gibi vasıflarla itham etmek, o günkü anlamsız kavgalarda yer almaktan başka bir sonuç çıkarmaz"⁴⁴

1900'lu yıllardan sonra başlayan Cedit ve Kadim tartışmaları ile, yeni kutuplaşmalar meydana gelerek tüm Türkistan coğrafyasını etkilemiş ve bir çok toplumsal çatışmalara yol açmıştır. 1901'de Münevver Kari'nin Türkistan'da (Taşkent) açmış olduğu "Usul-i Cedit" okulu Türkistan'da bir çığır açmış ve hızla bu tip okulların sayısı artmaya başlamıştır. Yine aynı şekilde, bu yıllarda Türkistan'da yayın hayatına başlayan bir çok gazete ve dergi de bu liberal akımın güçlenmesine yol açmıştır. Özellikle 1906'da, Münevver Kari ve Muahmmed Hoca Behbudi tarafından Çağatay Türkçe'si ile yayın hayatına başlayan "Hurşid" gazetesi, özellikle gençler arasında büyük bir yankı uyandırmıştır. "Hurşid" gazetesinde hem Çarlık yönetimine, hem de gelenekselcilere karşı yazdığı makalelerle dikkati çeken, Behbudi, aynı

⁴³ Andican, 2003: 25.

⁴⁴ Yalçinkaya, 1997: 253.

zamanda, Türkistan Ceditçileri için yeni bir program geliştiren önemli bir fikir adamıdır.⁴⁵

Türkistan'daki Cedit grupları, aynı zamanda, oluşturmuş oldukları çeşitli organizasyonlarla, başta Anadolu olmak üzere, çeşitli ülkelere öğrenci göndermişlerdir. Ayrıca, Ceditçilerin başını çeken grupların en önemli simalarından olan, Abdurrauf Fıtrat, 1908'de Buhara'da "Terbiye-yi Etfal" (çocuk eğitimi) isimli bir kurum açarak çocuklara yönelik de çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu cemiyetin üyeleri, daha sonra, 1909'da İstanbul'a gelerek, burada, "Buhara Tamim-i Maarif Cemiyet-i Hayriyesi" adı altında bir vakıf da açmışlardır. Bu cemiyetin iki yıl içerisinde Türkiye'ye 25 öğrenci gönderdiği de bilinmektedir. Buna benzer bir diğer cemiyet de "Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti"dir. Tüm bu cemiyetler tarafından Türkiye'ye ve diğer ülkelere gönderilmiş olan öğrenciler, birinci dünya savaşı ve ardından yaşanan gelişmeler neticesinde Türkistan'a dönmemişler ve çeşitli ülkelerde yaşamayı tercih etmişlerdir.⁴⁶

1917'lerden sonra "Terakki Perver Tüdesi" olarak faaliyet göstermeye başlayan Ceditçilerin, son dönemlerdeki temsilcilerinden olan Fayzullah Hoca, söz konusu hareketler ile ilgili: "Ceditçiler, siyasi bir fırka değil, yalnız siyasi meseleler ile alakadar olan garpçı küçük burjuva zümrelerinden ibarettir" şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁴⁷

Türkistan coğrafyasının çeşitli bölgelerinde, hızla büyüyen Rus karşıtı kitlelerin önünü kesmek amacı ile, Rusya, yine Türkistan halkını kullanmak istemiş ve yeni bir takım siyasal organizasyonları desteklemek sureti ile bir toplumsal çatışma yaratmaya çalışmıştır. Bu kapsamda,

⁴⁵ Andican, 2003: 27.

⁴⁶ Andican, 2003: 28, 29.

⁴⁷ Togan, 1981: 415.

Türkistan bölgesinde, başında mahalle zenginlerinin bulunduğu yeni bir geçici hükümet kuran Rusya, her bölgede farklı isimler adı altında yeni siyasi oluşumları organize etmiştir. Bu bağlamda, bölgesel bazda, oluşturulan “Çiftçiler Konseyi” Türkistan genelinde “Çiftçiler Konseyi Temsilcileri” adı altında organize edilmiştir. Hatta bu grup, 5 Mayıs 1917’de, kırmızı bayraklar altında geniş çaplı bir gösteri yaparak kendi güçlerini sergilemişlerdir. 1917 yaz aylarında, “Müslüman İşçiler Konsey” adı altında yeni bir oluşum ortaya çıkarak faaliyetlerine başlamıştır. Aynı yıllarda, “Müslüman İşçiler Konsey”inden bir grup, Mirza Ömer Mirza Hoca liderliğinde “İslam Konseyi” adı altında siyasi bir parti olarak ortaya çıkmıştır. Hokand, Buhara, Uratepe ve Mirzaçöl gibi Türkistan’ın bir çok yerinde temsilcilikler açan “İslam Konseyi” “Necat” isminde bir gazete de çıkarmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra, “Ulema Konseyi” adı altına ortaya çıkmıştır. Türkistan’daki tüm bu oluşumlar, görüş farklılıkları olmasına rağmen, Türkistan Geçici hükümetini desteklemişlerdir.⁴⁸ Tüm bu, oluşumlar ve gelişmeler neticesinde, Rusya’nın Türkistan’da bir takım toplumsal çatışmalar çıkararak hakimiyetini sağlamlaştırma peşinde olduğu söylenebilir.

Netice itibarı ile; İsmail Bey Gaspıralı’nın Kırım’da başlatmış olduğu, “Usıl-i Cedit” cereyanından etkilenecek, 20. yüzyılın başlarında, bir dernek olarak faaliyete başlayan Türkistan Ceditçileri, kısa zamanda siyasi bir organizasyon haline gelmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde kurdukları vakıflar ile Türkistan’ın bağımsızlığı için mücadele vermişlerdir. Diğer yandan Ceditçilerden tecrit olunan ve Türkistan’ın bağımsızlığı için mücadele veren diğer siyasi oluşumların da giderek artması, Rusya’yı ciddi şekilde endişelendirmiştir. Bu nedenle Rusya, kendi lehine yeni siyasi organlar kurarak Türkistan’ın içinde bir toplumsal çatışma çıkararak kendisini sağlama almak istemiştir.

⁴⁸ Nikolayeva, 2001: 27, 28.

İM. BÖLÜM:

İHTİLALLER DEVRİNDE TÜRKİSTAN ve TÜRKİSTAN'IN BİR CÜZÜ OLARAK AFGANİSTAN

1) Türkistan'da Rus İşgaline Karşı İlk İsyanlar:

Bir önceki bölümde kısmen söz edildiği üzere, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında, Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümü, Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiştir. 21 Ekim 1868 yılında, Rusya'da, Türkistan coğrafyasının idari teşkilatını yeniden düzenlenmesine yönelik, yeni bir "idari nizamname" kabul edilmiş ve bu "nizamname" çerçevesinde, Hokand Hanlığı tamamen dağıtılarak, Orenburg ve Batı Sibirya Genel Valilikleri idaresine devredilerek doğrudan Rus içişleri idaresine bağlanmıştır.¹ Buhara Hanlığı içişlerine bağımsız ve dışişlerine Rusya'ya bağımlı olarak varlığını sürdürürken, Hive Hanlığı ise, iç ve dışişlerine tamamen Rusya'ya bağımlı olarak uzun yıllar varlığını korumuştur.²

Büyük Türkistan coğrafyası Türkistan ve Step Genel Valilikleri adı altında teşkilatlandırılmış ve bugünkü Özbekistan'ın başkenti Taşkent şehri ise her iki genel valiliği denetleyen bir Rus üssü haline getirilmiştir. Bu durum, 1917'de gerçekleşen Bolşevik devrimi ve Sovyet yönetiminin bölgeyi tamamen işgal ederek, Buhara ve Hive Hanlıklarını Sovyetlere dahil

¹ Hayit, 1995: 157.

² Togan, 1981: 254.

etmesine kadar devam etmiştir. Sovyetler Birliği daha sonra, Türkistan coğrafyasını, Cumhuriyetler haline parçalamıştır.³ Ancak Ruslar, tüm bu çabalarına rağmen, Türkistan genelinde kendi hakimiyetini sağlamak konusunda büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Türkistan genelinde gerçekleşen direnişler her geçen gün daha da artarak devam etmiştir. Direnişler hızla büyüyerek Türkistan coğrafyasının tümünde, Rus işgaline karşı bir ulusal kurtuluş hareketi başlamıştır. Bu kapsamda, milli mücadeleye gelen süreç içerisinde, söz konusu direniş hareketlerini ele almakta fayda vardır.

Rusların, Türkistan bölgesini işgal etmesinin ardından, 1875'te Buhara'da, Rusya karşıtı bir halk isyanı başlamıştır. Çok kanlı bir şekilde sona eren bu isyanların ardından, 1911'de Kazak Çiftçileri bir isyan başlatmış ve büyük çatışmaların ardından bu isyanlar yatıştırılmıştır. Bu ayaklanmalardan sonra, bir takım bölgesel ayaklanmalar dışında, geniş çaplı bir ayaklanma, Türkistan genelinde organize edilememiştir. 1916'da gerçekleşen ayaklanma bir anlamda, Türkistan ulusal kurtuluş mücadelesinin başlangıcı olmuştur.⁴

Özellikle 1914'te vuku bulan I. Dünya savaşı, Türkistan'da ulusal bilincin gelişmesinin yanında, yeniden kurtuluş umutlarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Savaşın içinde yer alan Rusya'nın savaşı kaybetmesi halinde, imparatorluğun dağılacağı ve böylece Türkistan coğrafyasının yeniden hürriyete kavuşmasının kolaylaşacağı düşünülmüştür. Bu durum, Türkistan'da ulusal kurtuluş bilincinin hızla gelişmesine vesile olmuş ve özellikle, yukarıda söz edilen Ceditçiler, Türkistan halkının bir kurtuluş mücadelesine başlaması için bahane aramaya başlamışlardır. Öte yandan savaşın içinde yer alan Rusya, oldukça zayıf düşmüş ve özellikle de insan gücünü nerede ise kaybetmek üzere olmuştur. Bunun üzerinde, Şubat

³ Andican, 2003: 38.

⁴ Nikolayeva, 2001: 22, 23.

1916'da, Rus basını ile "Türkistan Haberleri" (Türkistanskiy Vedomosti) gazetesi, şimdiye kadar askere alınmayan "yabancı kavimlerin" (Rus olmayan), cephe hizmetinde çalıştırmak üzere Ruslar tarafından istihdam edileceği yönünde bir haber yayınlamış ve bu haber Türkistan'da büyük bir tepki ile karşılanmıştır.⁵ Yeni bir ulusal kurtuluş hareketinin başlatılması için, zaten bahane arayan Ceditçilerin lider kadrosu, Mayıs 1916'da Hoca Behbudi'nin evine toplanarak Türkistan'ın genel durumunu ve Rusların Türkistan'dan asker taleplerini değerlendirmişlerdir. Toplantı neticesinde, Rusların Türkistan'dan asker taleplerini protesto edilmesi ve yeniden bir ulusal hürriyet verilmesi hususunda geniş çaplı bir gösteri organize edilmesi gerektiği yönünde bir karar alınmıştır.⁶

Burada şu noktanın altını çizmekte fayda vardır; Türkistan ve Step Genel Valilikleri, Türkistan'ın asker göndermesini desteklemiş ve bunun da, Türk gençlerinin "modern silahlarla tanışma fırsatı yakalayacakları" şeklinde savunmuşlardır. Ancak, mücadeleci ve aydın çevreler, genel valiliklerini bu tezini ciddi biçimde eleştirerek halkı, bu karara karşı çıkması yönünde uyarmaya başlamışlardır. Netice itibarı ile; 8 Temmuz 1916'da, kararını resmi olarak açıklayan Rusya, Türkistan genelinden 500 bin kişilik bir asker talebinde bulunmuştur. Rusya'nın bu kararı açıklanır açıklanmaz, bu karara ilk tepki Hokand'dan gelmiştir.⁷ Başlangıçta, Hokand'ın merkezinde mahalli isyanlar halinde cereyan eden hadiseler, kısa bir sürede tüm Türkistan bölgesine yayılarak adeta bir ulusal kurtuluş hareketine dönüşmüştür. Türkistan genelinde başlayan büyük çapta isyanlarla Türkistan'ın bağımsızlığı yönünde sloganlar atılmaya başlanmıştır.⁸

⁵ Hayit, 1995: 206.

⁶ Saray, 1996: 287.

⁷ Roux, 2001: 417.

⁸ Nikolayeva, 2001: 22, 23.

16 Temmuz 1916'da Rus polis müdürü Ustioviç'in seferberlik planını görüşmek üzere yerli memurları (aksakkallar) toplayarak askere alınmaya elverişli şahısların bir listesini hazırlamalarını istemesi ile, Hokand'ın merkezinde başlayan gösteriler, ikinci günü (17 Temmuz) Hoka bölgesinin tamamına yayılırken, 18 Temmuz'da Urgut, 20 Temmuz'da Semerkant kenti ile Dağbıt kazasına kadar yayılmıştır. 26 Temmuz'da artık ulusal bir boyut kazanmış olan ayaklanmalar, Cizzah ve Çarcooy gibi Türkistan'ın en uzak noktalarına kadar yayılarak, bir ulusal kurtuluş hareketine dönüşmüştür.⁹

Olayları kolaylıkla bastıramayan Ruslar, yeni takviye birlikler getirmişler ve çıkan ayaklanmaları yatıştırmak için büyük katliamlara baş vurmuşlardır. Baymirza Hayit, konuya ilişkin şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:

“Bilhassa Cızzak'ta Ruslar korkunç bir katliam yaptılar. Muhtemelen Asya ve Afrika'daki milli hareketler tarihi bunun benzerine şahit olmamıştır. Cızzak ayaklanmasını 7 Ağustosta bastırabildiler. Bundan sonra Ruslar, halk arasından 184 kişiyi ölüme mahkum ettiler. Bununla Türkistan halkı ürkütülemedi. Temmuz – Ağustos 1916'da ayaklanma dalgası, hemen hemen Türkistan'ın bütün bölgelerine yayıldı. 1916 ayaklanması, Türkistan'daki diğer ayaklanmalara nispetle halkın her tabakasının iştirakiyle bütün eyaletlerde meydana gelmiş olması bakımından milli bir kıyam sayılır.”¹⁰

20 Ağustos 1916'da, yeni asker takviyeleri yapılarak, Türkistan ve Step Genel Valilerinin de bizzat katılması ile isyancılara karşı harekete geçilmiştir. Rusların modern silahları karşısında, taş ve sopalarla karşılık

⁹ Hayit, 1995: 207, 208.

¹⁰ Hayit, 1995: 208, 209.

veren Türkistan ahalisi, hiçbir dış ülkeden de yardım görmeyince, Ruslar karşısında mağlubiyete uğramışlardır. Temmuz 1916'da, bir protesto gösterisi şeklinde başlayarak ulusal bir ayaklanmaya dönüşen hadiseler, genel anlamda 8 Ağustos 1917'de son bulmuşsa da, belli yerlerde bölgesel olarak 1917'nin sonuna kadar devam etmiştir.¹¹ Bölgedeki Genel Valilikleri Rus Çarına göndermiş olduğu rapora göre, ağır topların bile kullanıldığı bu ayaklanmalar neticesinde, Rus askeri birliklerinden, 97 ölü, 86 yaralı ve 76 kayıp zayıat verilmiştir. Rus göçmenlerindense 2.325 kişi ölmüş ve 9.000 ailenin iş yeri tahrip edilmiştir. Türk tarafından ise, nerede ise yarım milyon Türk insanı hayatını kaybetmiştir. Ayaklanmanın liderliğini yapanlardan 347 kişi ölüme, 228 kişi ağır hapis cezasına ve 129 kişi de hürriyet kısıtlanmasına mahkum edilirken, 168.000 Türkistanlı sürgün edilmiş ve 300.000 kişi de yurtlarından kaçmak zorunda kalmıştır.¹² Baymirza Hayit, 1916'daki ulusal ayaklanmayı şöyle değerlendirmektedir:

“Türkistan'ın 1916 milli isyanı, Rus İmparatorluğu tarihinde genel bir durum idi. Türkistan Milli Mücadelesinde ise; hürriyet için cesurane ve kanlı bir irade tezahürü idi. Türkistan'ın bu iradesi, asker ve silah yardımı ile kırılabilirdi. Fakat, ayaklanma, Çarlığın devrilmesini hızlandırdı. Çarlık, ayaklanmayı bastırdı, fakat, kendini kurtaramadı ve yıkıldı”.¹³

¹¹ Nikolayeva, 2001: 24.

¹² Nikolayeva, 2001: 25.

¹³ Hayit, 1995: 209-212.

2) Rusya'da Şubat İhtilali ve Türkistan'a Yansımaları:

1917'ye girerken, Rusya'da patlak veren ekonomik kriz her geçen gün bu ülkenin durumunu daha da kötüye gitmesine sebep olmuştur. Bir yandan bir çok fabrikalar kapanırken, diğer taraftan enflasyon her geçen gün daha da artmaya başlamıştır. Öte yandan da Rus idaresi içerisinde de bir takım güvensizlik ve endişeler hakim olmuştur. Rus Çariçesi Aleksandra Feodorovna'nın bir Alman asıllı olması, Alman casuslarının Rusya sarayına nüfuz etmiş olabileceği şüphelerine neden olmuştur. Tüm bunlar, halkın yönetime karşı nefretini de arttırmıştır. Bunlar karşısında devlet de tamamen bir umursamazlık içerisinde girerek çözüm bulmak konusunda tamamen aciz kalmıştır. 1 Kasım 1916'da Rus Parlamentosu (Duma) olağanüstü bir toplantı yaparak hükümet politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. Hükümet ile parlamento arasındaki bu çekişmeler, hükümet arasında da bir takım anlaşmazlıklara yol açmış ve kabinedeki bazı bakanlar parlamentonun yanına yer almıştır. Tüm bu gelişmeler çerçevesinde, Çar II. Nikola, başbakan Sturmer'i görevden alarak yerine Trepov'u tayin etmiştir. Ancak Trepov'da başaramayınca, onu da görevden alan Çar, Golitsin isimli yaşlı birini başbakanlık görevine istihdam etmiştir. Fakat, tüm bu değişiklikler Rusya'daki hadiselerin önüne geçmek konusunda yeterli olamamıştır.¹⁴

Ocak 1917'e gelindiğinde, Rusya'nın çeşitli bölgelerinde işçiler grev yapmaya başlamış ve tüm Rusya'da 267 işyeri işlerini bırakmışlardır. Özellikle, Petrograd ile Moskova'daki grevler çok büyük yankı uyandırmıştır. Bu kapsamda, Petrograd'da 200 bin ve Moskova'da 161 bin işçinin grev yaptığı bilinmektedir. Şubat 1917'de grevler tüm Rusya'ya yayılarak had safhaya ulaşmış ve 26 Şubat 1917'de grevler büyük bir ayaklanmaya dönüşerek tüm Rusya'da devlet karşıtı gösteriler haline gelmiştir. Rus devleti tarafından, gösterileri yatıştırmak üzere gönderilen askerler bile göstericilerin

¹⁴ Kurat, 1993: 424.

yanına geçmişlerdir. Tüm bu gelişmelerin yanı sıra, Rus Çarı'nın parlamentoyu dağıttığını ilan etmesine rağmen, parlamento Çar'ın emirlerine uymadan toplantılarına devam etmiştir. 27 Şubat 1917'de Petrograd bölgesini ihtilalciler tamamen ele geçirmiş ve parlamento başkanı Radzyanko başkanlığında 12 Mart 1917'de geçici bir komite kurulmuştur. Söz konusu komite, aynı günde Çar II. Nikola'yı tahttan indirmek istemiş, ancak Çar tahtı bırakmak istemeyince askerler devreye girmiştir. Bunun üzerinde 16 Mart 1917'de Çar tahttan feragat etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Rusya'da komite, cumhuriyet esaslarına dayalı, Rusya Geçici Demokratik Cumhuriyeti adında yeni bir geçici hükümet kurmuştur.¹⁵

Mart 1917'de Rusya'da Çarlık rejimi tamamen yıkılmış ve yeni kurulan geçici hükümet içerisinde işçi ve asker temsilcileri arasında da yeniden bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Öte yandan Rusya'daki bu otorite boşluğundan yararlanan Avrupa ülkeleri de, bir takım ihtilalci Rus asıllı grupları Rusya'ya sokmaya çalışmışlardır. Bu kapsamda, Lenin'in de içlerinde bulunduğu bir grup ihtilalci, İsveç üzerinden Rusya'ya girmişlerdir. I. Dünya savaşının devam ettiği bu dönemlerde, savaşa devam etme kararı alan, Rusya'daki geçici hükümet, ülke çapında bir meşruiyet krizi ile de karşı karşıya kalmıştır. Diğer taraftansa, Rus işgali altındaki topraklar yeniden özgürlüklerine kavuşmak için bir Rusya Geçici Hükümetine baskı uygulamaya çalışmışlardır. Tüm bu gelişmeler üzerinde Rusya Geçici Hükümeti, Rus işgali altındaki topraklara kısmi bir özgürlük tanımak zorunda kalmıştır.¹⁶ Ayrıca, yaşanan sorunların önüne geçilmesi için, meşru bir hükümet kurmak üzere, 18 Haziran 1917'de bir parlamento seçimi yapılmış, seçim sonuçlarında Bolşeviklerin kısmi bir üstünlük sağlamış olmalarına rağmen, Lenin ve Bolşeviklerin Almanya'dan para aldıkları yönündeki haberler, halkı Bolşeviklerle karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Bunun

¹⁵ Armaoğlu, 1998: 131.

¹⁶ Kurat, 1993: 433.

üzerinde Lenin başta olmak üzere, Bolşevik partisinin üst düzey yetkilileri Sibiry'a kaçmak zorunda kalmış ve Menşevik partisinin lideri Trotsky (Troçki) tutuklanmıştır.¹⁷

Çarlığın yıkılması ile sonuçlanan Şubat ihtilali, Rus işgalindeki diğer bölgelerde olduğu gibi, Türkistan'da da büyük bir umutla karşılanmıştır. Yeniden bağımsızlığa kavuşma umudu ile ihtilalcileri destekleyen Türkistan ahalisi, Şubat ihtilalinden sonra, özellikle kültürel ve siyasi faaliyetleri noktasında kısmi bir özgürlüğe kavuşmuşlardır. Rusya İhtilalci Sosyalist Partisinin Başkanı Kerensky başkanlığındaki Geçici Hükümetin, başlangıçta, özellikle kültürel alanlarda kısmi bir özgürlük vermesini, Mustafa Çokay, Kerensky'in Ağustos 1916'da yapmış olduğu Türkistan ziyareti sırasında, 22 Ağustosta Andican'da halka hitaben yapmış olduğu bir konuşmaya istinaden, "Rus olmayan topluluklara karşı ılımlı tavırlarına ve daha liberal kişiliğine" bağlamaktadır. Kerensky, söz konusu konuşmasında, "hiçbir topluluğun Ruslardan daha aşağı olmadığını ve Türkistan halkı dahil, Rus idaresindeki tüm toplulukların Ruslarla aynı haklara sahip olması gerektiğini" ifade etmiştir.¹⁸ Ancak kısa bir süre sonra, Rusya'nın Türkistan'a yönelik politikalarında kısmi bir değişim olmakla beraber, genel anlamda bir değişikliğin yaşanmadığı görülmüştür.

Bu kapsamda, bir taraftan Kerensky döneminde, Türkistan'ın bazı bölgeleri, özerkliğini kaybederek doğrudan Rus idaresine girerken, Rus Geçici Hükümeti, "tüm Rus memur ve askerlerinin bulundukları bölgelerde kalmaya devam etmeleri" yönünde yeni bir emirname yayınlayarak, kontrolündeki toprakların işgaline devam etmiştir. Bu emirname ile birlikte, daha önceden bölgede bulunan Rus askerleri ile 1916'daki isyanları yatıştırmak amacı ile Türkistan'a getirilen Rus askerleri, Türkistan bölgelerine

¹⁷ Devlet, 1999: 219, 220.

¹⁸ Çokayoğlu, 1930: 21-29.

kalmaya devam etmişlerdir. Diğer taraftan ise, Rus Geçici Hükümeti, bölgede, “işçi, asker ve köylü şurası” adı altında bir siyasal organizasyon kurarak, Türkistan bölgelerini yeniden bir askeri idare ile yönetme kararı almıştır. Bu çerçevede, kısa bir süre sonra Moskova, Türkistan’ın “idari teşkilatını yeniden düzenlemek” adına, eski Türkistan Genel Valiliğini dağıtarak yerine, bir “Geçici Türkistan Hükümeti Konseyi” kurmuştur.¹⁹ Step Genel Valiliğindeki eski özel yönetim mekanizması dağıtılarak, bölge doğrudan Rus idaresine bağlanmıştır. Türklerden de çok az sayıda insanın içinde bulunduğu “Geçici Türkistan Hükümeti Konseyi”, Türkistan coğrafyasını tamamen Rus idaresine sokmak için uzun süre çalışmıştır.²⁰ Ancak, Şubat ihtilalinin neticesinde, Rusya Geçici Hükümetinin, özellikle kültürel sahalarda vermiş olduğu kısmi faaliyet serbestliğinden yararlanan Türkistan ahalisi, 17 Nisan 1917’de Taşkent’te toplanarak “Türkistan Müslüman Kongresi” adı altında bir kurultay yapmışlardır. Türkistan’ın Milli Mücadelesi sürecinde büyük bir rolü bulunan bu kongrede, her şeyden önce “Rusya’nın devlet şekli ve Türkistan’ın kendi kendini idare etmesi ile alakalı problemler” yer almıştır. Ayrıca, kongrede Rusya’nın gelecekteki devlet şeklinin demokratik – federatif esaslara göre kurulması gerektiği yönünde bir karar alınmıştır. Öte yandan kongre, arazi konularına da değinerek, Rus göçmenlerine verilen arazilerin tekrar eski sahiplerine iadesi yönünde de bir karara varmıştır.²¹

Türkistan, Ruslar tarafından işgal edildiğinden beri, ilk defa siyasi bir organizasyon olarak toplanan kongrede, Türkistan için milli ve merkezi bir organın kurulması yönünde de kararlar alınmıştır. Bu bağlamda, 21 Nisan’da, “Türkistan Müslüman Merkez Şurası” adı altında yeni bir siyasal organizasyon kurulmuştur. Kısaca “Milli Merkez” ismini taşıyan bu

¹⁹ Saray, 1996: 288.

²⁰ Hayit, 1995: 215, 216.

²¹ Hayit, 1995: 217, 218.

organizasyonun başına, Türkistan'ın en önemli fikir adamlarından biri olan Mustafa Çokay getirilirken, yine Türkistan'ın büyük alimlerinden biri olan Zeki Velidi Togan, bu birliğin genel sekreterliğine getirilmiştir. Rusya'nın idari teşkilatının "demokratik – federatif" esaslara göre düzenlenmesini savunan bu merkez, bu sayede Türkistan'ın yeniden bir kurtuluş sürecine girebileceğini umut etmiştir. Kısa bir süre içerisinde Türkistan'ın bir çok bölgesinde, bir takım bölgesel teşkilatlar kurmaya başlayan merkezin tüm üyeleri, Türkistan'ın milli menfaatleri doğrultusunda çalışmışlardır. Bu bağlamda, Fergane'de Nasır Han, Semerkant'ta Behbudi, Hazar ötesindeki bölgelerde Oraz Serdar, Sir Derya bölgelerinde Şah İslam ve Yedi-Su bölgesinde Tınışbay gibi Türkistan aydınları, söz konusu "Milli Merkez"i bölgesel teşkilatlarının başına geçmişlerdir. Tüm bunların yanı sıra, aslen Tatar Türkü olan Kebir Bekir Bey, Taşkent'te "Uluğ Türkistan" isimli, Azerbaycan Türkü olan Efendizade, yine Taşkent'te "Türk Eli" isimli gazeteleri çıkararak "Milli Merkez" doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Öte yandan Türkistan'ın ünlü şairlerinden olan Süleymanoğlu Çolpan ile Mir Mühsin gibi aydınlar, Orenburg'da "Vakit" isimindeki gazete ile "Milli Merkez" faaliyetlerine katılmışlardır.²² Diğer taraftan, Rus parlamentosuna (Duma) Müslüman temsilciler göndermiş ve 14-24 Mayıs 1917 tarihleri arasında, "Rusya Müslümanları Kongresini" de toplamışlardır. Ancak, kongrelerde yaşanan tartışmalar, Türkistan genelinde, yaşanan tüm felaketlere rağmen, belli bir fikir birliği ve belli bir hedef birliğinin olmaması dikkat çekmiştir.²³

14 maddelik bir gündemin tartışıldığı kongrenin ana konusunu, Rusya'nın gelecekteki idare şekli ve buna karşı bölgedeki Türk ve Müslüman toplulukların alması gereken tedbirler oluşturmuştur. Ancak, kongreye katılanların uzun tartışmaları, delegelerin tek bir görüş üzerinde bir fikir birliğine varamadıklarını göstermiştir. Bir yandan Ayaz İshaki'nin temsil ettiği

²² Hayit, 1995: 117, 118.

²³ Saray, 1996: 289.

Kuzey Kafkasya grubu, “Birleşmiş bir Rus devleti çerçevesinde, Türk ve Müslüman kavimleri için kültürel otonomi” talebinde bulunurlarken, M. Emin Resulzade’nin başında bulunduğu Azerbaycan grubu ise, Rusya’nın siyasi teşkilatının tamamen bir “federalizm esaslarına göre” düzenlenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Türkistan grubunun başkanı Ubeydullah Hoca ise, tüm Türk ve Müslüman ahalinin yaşadıkları bölgelere “milli muhtariyet verilmesinden yana” bir tavır içerisine girmişlerdir. Bu tartışmalar, belli bir hedefe varılması noktasında kongrenin başarısız olduğunu göstermiştir.²⁴

Belli bir fikir birliğine varılamayan Mayıs Kongresinde, ikinci kongrenin Kazan’da yapılacağı yönünde duyuru yapılmıştı. Ancak, 3 Eylül’de Kazan’da gerçekleştirilen ikinci Kongre’de, Türkler arasındaki fikir ayrılığı iyice kendini göstermiştir. Bu fikri sorunlar nedeni ile Rus işgali altındaki Türk kavimleri, bir bütün olarak mücadele etmek yerine, her biri mensubu olduğu kavmin ulusal menfaatleri için çalışmaya başlamışlardır.²⁵ Bu bağlamda, Kazakların temsilcisi Alihan, 1905’ten beri gizli bir şekilde faaliyet gösteren “Alaş Orda” partisinin başına geçerek Kazak ve Kırgız Türklerinin menfaatleri doğrultusunda çalışmaya başlamıştır.²⁶ Öte yandan Zeki Velidi Togan ile bir grup arkadaşı, toprak reformunu savunan “Es-Er” partisi ile işbirliğine girmişlerdir. Ancak bir süre sonra bu partiden ayrılan Z. V. Togan, ayrılma sebebini, söz konusu partinin “Rus şovenizmi” olduğu şeklinde açıklamaktadır.²⁷

Bir süre sonra Togan, bazı arkadaşları ile birlikte “Milli Sosyalist Fırkası” adı altında yeni bir parti kurmaya çalışmışlar, ancak, daha sonra bu partiyi kurmaktan vazgeçerek “Başkurt Milli Şurası” bünyesinde çalışmaya

²⁴ Togan, 1981: 358.

²⁵ Hayit, 1995: 225.

²⁶ Yalçınkaya, 1997: 33 - 41.

²⁷ Togan, 1981: 361.

başlamışlardır. Özbekler arasında ise, ilk başlarda, Nizam Hoca'nın öncülüğündeki "Turan Neşr-i Maarif Cemiyeti" etrafında toplanma eğilimi yaşanmış, ancak bir süre sonra, "Efendizade Mehmed Emin'in etkisi ile "Türk Federalist Fırkası" adı altında yeni bir siyasal organizasyon kurulmuş ve Özbeklerin menfaatlerini esas alan faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bunlar, bir süre sonra "Turan" isminde yeni bir gazete çıkararak fikirlerini neşretmeye başlamışlardır. Diğer taraftan, yine bugünkü Kazakistan topraklarında "Alaş Orda"ya karşı, Külbay Togusoğlu ile Şahmerdan Elcanoğlu "Üç-Cüz" isminde, nispeten "pantürkist – sosyalist" çizgide olan yeni bir siyasi parti kurmuşlardır. Tüm bu gelişmelerle birlikte, her bölgede farklı "milli şuralar" ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda, Taşkent'te Münevver Kari başkanlığında "Müslüman Merkez Şurası", bugünkü Kazakistan'da Alihan başkanlığında "Kazak Merkez Şurası" ve Başkurdistan'da Zeki Velidi Togan başkanlığında "Başkurt Merkez Şurası" şeklinde bir çok bölgesel şura ortaya çıkmıştır. Bütün bunların yanı sıra, yeni neşriyatlar bağlamında da, Türk halkları farklı çizgilerde bölünmüş bir duruma girmişlerdir. Bir yandan Kazanlı Kebir Bekir Bey, Taşkent'te yerleşerek "Müslüman Merkez Şurası" bünyesinde çalışmaya başlamış ve "Uluğ Türkistan" isminde yeni bir gazete çıkarmıştır. Diğer taraftan Mustafa Çokayoğlu ile Kazak aydınlarından Sultanbek Hocanoğlu (Sultan Galiyev), Taşkent'te "Birlik Tuvi" isimli bir gazete çıkarmışlardır. Türkistan'daki tüm bu bölünmüşlüğün temelinde iki temel fikir ayrılığının yattığı söylenebilir; bunlardan biri, Çarlık çerçevesinde şeriatı savunan ulema ve monarşistlerdi. Bir diğeri ise sol eğilimli sosyal demokrat ve Bolşeviklerdi. Bu iki fikir ayrımı Türkistan'da fikri çatışmalara yol açan en önemli unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Kuşkusuz, Türk kavimlerinin bu bölünmüşlüğü Rusların işine yaramıştır. Bu kapsamda yapılan faaliyetlerin her hangi bir netice vermediği açıkça görülmüştür.²⁸

²⁸ Daha detaylı bilgi için bkz: Togan, 1981: 361 – 364.

3) Komünist Darbesi ve Sonrasında Türkistan:

Rusya’da yaşanan ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunların Şubat ihtilaline neden olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu noktada şu hususun da altını çizmekte fayda görülmektedir; 1916 ve 1917 yılları, Rusya açısından, uzun yılların birikiminin ülkenin siyasal ve toplumsal yapısında büyük değişikliklere yol açtığı yıllar olarak kabul etmek mümkündür. Bu bağlamda, bir taraftan 1905’teki Japonya savaşı yenilgisi ile başlayan “toplumsal istekler şiddetlenerek artarken, diğer taraftan 1914’te vuku bulan I. Dünya Savaşı’nın sebep olduğu sıkıntılar” ülkenin ekonomik, siyasal ve sosyal yapısını temelden sarsmıştır. Her iki gelişme de belli bir noktadan sonra bir birini destekleyerek hızlanmış, 1916 Türkistan ayaklanması ve Şubat 1917 ihtilali ile kendini açığa vurmuştur. Tüm bu gelişmeler karşısında reform taleplerinde bulunan ve daha sosyal bir yönetim isteklerini savunanların sesleri daha fazla çıkmaya başlamıştır. Bu da, daha sonra Çarlığın yıkılmasına neden olmuştur.²⁹

Şubat ihtilalinden sonra kurulan Geçici Hükümet döneminde de toplumsal çatışmaların devam etmesi ve siyasal otoritenin zayıf kalması karşısında ortaya çıkan sınıfsal eşitsizlik, Rusya genelinde bir sınıf çatışmasına neden olmuştur. Geçici Hükümet döneminde de sınıfsal çatışmaların devam etmesi, Rusya’da Marksist fikirlerin yayılmasına ve Bolşeviklerin büyük taraftar toplamalarına neden olmuştur. Özellikle Lenin’in “ekmek, barış ve Hürriyet” sloganları, büyük destek almıştır. Öte yandan Eylül 1917’de General Kornilov isimli bir şahıs, Rusya’da iktidarı ele geçirerek bir “askeri diktatörlük kurmak” istemiştir. Bunun üzerinde Bolşevikler, Kornilov’a karşı Geçici Hükümet ile işbirliğine girerek 14 Eylül 1917’de Rusya’da yeni bir cumhuriyet ilan etmişlerdir. Ancak tüm çabalara rağmen,

²⁹ Yalçınkaya, 1997: 30.

Rusya’da herhangi bir düzelmelerin yaşanması noktasında bir gelişme kaydedilememiştir. Belli bir siyasi otorite olmadığı gibi, ordu ve idari sistemde de her hangi bir düzen kalmamıştır. Kısacası, Geçici Hükümet, ve yeni kurulan cumhuriyet halkın beklentilerini gerçekleştirme noktasında başarılı olamamış ve bu yüzden Lenin başkanlığındaki Bolşevikler ve Trotsky (Troçki) başkanlığındaki Menşeviklerden oluşan komünistlerin hızla etkinlik sağlamasına engel olunamamıştır.³⁰

Rusya’da yaşanan tüm bu olumsuz gelişmeler karşısında, arakasında halkın büyük desteğini alan komünistler, “tek kurşun atmadan” Ekim 1917’de iktidarı ele geçirmişler” ve hemen ardından I. Dünya savaşından çekileceklerini ilan etmişlerdir. Bunun üzerinde, Mart 1918’de Rusya, kendisine karşı savaşan devletlerle, Brest-Litovsk’ta barış anlaşmasını imzalamıştır. Böylece, Polonya, Baltık ülkeleri, Finlandiya, Ukrayna ve Beyaz Rusya’nın büyük bir kısmını kaybeden Rusya, iç güvenliği ve barışı sağlamak için uğraşmıştır.³¹

Komünist darbesi, Rusya’da meydana gelen her darbeye olduğu gibi, yeniden bir özgürlüğe kavuşma arzusunda olan Türkistan ahalisi arasında, ilk başlarda sevinçle karşılanmış ve desteklenmiştir. Ancak, ihtilalin başarılı olması ve Bolşevik rejiminin tam sağlamlaşmasının ardından, Rus işgali altındaki tüm Türkistan halkının hayalleri suya düşmüştür. Bu noktada Türkistan’daki “işçi-asker ve köylü şurası” başkanı Nikora, yaptığı bir açıklama ile, “ihtilalin Rus işçileri tarafından gerçekleştirildiğini, bu nedenle Türkistan’da tüm idarenin kendilerinin elinde olacağını ve dolayısı ile Türkistan halkının kendilerine verilenlerle yetinmeleri gerektiğini” ifade ederek Türkistan halkını büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Türkistan’ın bağımsızlığını umut eden kesim, Nikora’nın açıklamalarına karşı, Bolşevik

³⁰ Armaoğlu, 1998: 132.

³¹ Sander, 2002: 391.

ihtilali öncesinde, Lenin'in "tüm halkların özgürlüğü ve tüm bölgelerin kendi kaderinin kendisinin tayin edeceği" sloganlarını hatırlatılmışsa da her hangi bir netice alınamamıştır. Öte yandan Rusya'daki Bolşevik ihtilalinin hemen arkasında, Rusların Türkistan'daki merkezi olarak bilinen Taşkent'te komünistler küçük bir darbe yaparak iktidarı ele geçirmişlerdir (11 Kasım 1917). Daha sonra 15 -22 Kasım 1917 tarihleri arasında, yapılan bir toplantı ile "Türkistan Sovyet Komiserliğini" kurmuşlardır.³²

Bu noktada, şu konuyu da belirtmekte fayda vardır; Rusya genelindeki, siyasal, ekonomik ve sosyal çarpıklıklar karşısında Lenin, bazı bölgeleri gözden çıkarmayı düşünmüştü. Bu nedenle, "halkların kendi kaderlerinin kendilerinin belirleyeceği" sloganları ile halkın karşısına çıkmıştı. Ancak Türkistan, gözden çıkarılan bölgelerin tamamen dışındaydı. Çünkü, Türkistan bölgesi sahip olduğu jeopolitik konumu nedeni ile, kaybetmeye gelemezdi. Büyük Petro'nun vasiyetnamesinde belirttiği üzere; "Türkistan Hindistan'ın anahtarı" idi.³³ Ayrıca, "Hindistan'ın anahtarı" olduğu gibi, İngilizlerin karşısında büyük bir duvar oluşturmaktaydı. Bu nedenle, Lenin ve Trotsky (Troçki) ikilisi, Türkistan coğrafyasını elden verme riskini göze alamazlardı. Buna karşı yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, Polonya, Baltık ülkeleri, Finlandiya, Ukrayna ve Beyaz Rusya gibi bölgeler, Brest-Litovsk anlaşması ile; Rusya'da barışı sağlama ve Türkistan'ı elde tutma pahasına kaybedilmişti.³⁴

³² Saray, 1996: 290.

³³ 17-18. Asırlarda Büyük Petro, Hindistan'ın sıcak sularına ulaşmak için strateji geliştirmeye çalışmıştır. Kendisinden sonra Rus tahtına çıkacaklara bir vasiyetname bırakmıştı. Bu vasiyetnamesinde, "Rusya'nın dünya hakimiyetine" ulaşması için, Hindistan ve Anadolu bölgelerini ele geçirmesi gerektiğini belirlemiştir. Avrupa'nın "anahtarının Anadolu'da, Anadolu'nunkinin ise Kafkasya'da" olduğunu belirten Büyük Petro, "Hindistan'ın anahtarının da Türkistan'da" olduğunu vurgulamıştır. Daha detaylı bilgi için Bkz: Nikolayeva, 2001: 8.

³⁴ Yalçinkaya, 1997: 32.

11 Kasım 1917'de, Taşkent'te yapılan bir darbe ile komünistlerin iktidarı ele geçirmiş olduklarını belirtmiştik. Türkistan ahalisi ise bu darbeye iştirak etmeden "bekle – gör" politikasını tercih etmişlerdir. 22 Kasım'da ilan edilen "Türkistan Sovyet Komiserliği" bünyesinde hiçbir Türk de alınmamıştır. Komiserliği destekleyenler ise, Türkistan'daki Rus askerleri ile bu bölgelerdeki tren yollarında çalışan Rus işçilerden oluşmuştur. Komiserlik bünyesindekiler ise kendilerini bölgenin gerçek iktidarı olarak görmeye başlamışlardır. Biraz önce bahsedildiği gibi, komünist Ruslar, Türkistan ahalisinin ihtilale iştirak etmedikleri için, Türkistan üzerindeki iktidarda, sadece kendilerinin hakkı olduğunu ileri sürmüşlerdir.³⁵

Rusya'da iç karışıklıkların devam ettiği sıralarda, fırsattan yararlanılarak yeniden bir organizasyon sürecine girilmiştir. Bu kapsamda, Başkurdistan'da "Başkurt Merkez Şurası" 17 Kasım 1917'de Zeki Velidi Togan başkanlığında "Başkurdistan Muhtar Cumhuriyet" adı altında yeni ulusal bir hükümet kurularak, yeni bir ulusal ordu düzenlenmeye başlanmıştır. Öte yandan, daha önce siyasi bir parti şeklinde faaliyet gösteren "Alaş Orda" üyeleri, 26 Aralık 1917'de "Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti" ismi ile Alihan Bey başkanlığında yeni bir milli devlet kurmuşlardır. Orenbug'da kurulan "Başkurdistan Muhtar Cumhuriyeti" Rusya toprakları içerisinde kurulurken, "Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti" ise eski Çarlık dönemindeki Step Genel Valiliği topraklarını içine almıştır. Diğer taraftan, Aralık 1917'de Hokand'da toplanan üçüncü "Türkistan Kongresi" neticesinde, 12 Aralık 1917'de Hokand merkez olmak üzere "Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti" adı altında yeni bir milli devlet kurulmuştur. Bu devletin sınırları ise, eski Çarlık döneminde Türkistan Genel Valiliği adı altında bilinen bölgeyi ihtiva etmekteydi.³⁶ Başlangıçta "Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti"nin başına getirilen Muhammedcan Tınışbayoğlu, 1918'de istifa etmiş ve onun yerine, Tınışbayoğlu kabinesinde Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Mustafa

³⁵ Hayit, 1995: 232-237.

³⁶ Yalçınkaya, 1997: 43, 44.

Çokayoğlu getirilmiştir. Böylece Bolşevik Rusyasına karşı Türkistan, birlikte mücadele etmek yerine, bir çok devletçikler halinde mücadele etmek zorunda kalmışlardır.³⁷

4) Türkistan'da Bolşevik Hakimiyeti, Komünizm ve Yeni Sovyet Devletleri:

Bolşevikler, Rusya'da tam hakimiyetlerini sağladıktan sonra Türkistan'da yeni kurulan "milli devletleri" ortadan kaldırmak için harekete geçmiş ve bu devletlerle yeniden bir mücadeleye girişmiştir. Bu kapsamda ilk olarak Orenburg'daki Başkurt Milli Devletini dağıtarak Hokand'a doğru ilerleyen Bolşevikler, diğer bölgelerden de takviye kuvvetler getirmiş ve 1918 Ocak ayının sonunda Hokand kapılarına dayanmıştır. Henüz tam manası ile bir devlet teşkilatının kurulmadığı Hokand'da, tüm devlet mekanizması yerli zenginler tarafından idare edilmekteydi. Ayrıca "milli hükümet" üyelerinin bir çoğu Rusya'da tahsil gören ve eski Kerensky hükümetine sempati duyan kişilerden oluşmaktaydı. Hatta Türkistan'ın en önemli aydınlarından ve milli hükümetin başkanlığını yapan Mustafa Çokayoğlu'nun kendisi bile; "başlangıçtan beri Milli Muhtarlığın kurulmasına taraftar olmadığını" ifade etmektedir.³⁸

Hokand çevresinde çatışmaların devam ettiği 5 Şubat 1918'de Taşkent'ten yeni Bolşevik takviye birlikleri gelerek, Hokand'da direnmeye çalışan Bolşevik karşıtı güçlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bolşevik karşıtı birliklerinin komutanı Çanişov, Bolşeviklere teslim olmuş, ancak, savaş

³⁷ Togan, 1981: 365.

³⁸ Çokayoğlu, 1930: 11-19.

meydanında idam edilmiştir. Araştırmalara göre bu çatışmalar sırasında Hokand'daki Ermeni azınlıklar Bolşeviklere büyük yardım etmişlerdir, böylece Bolşevikler Hokand'ı tamamen işgal ederek kenti yağmalamışlar ve hükümet üyelerinin bir kısmını idam ederken, bir kısmını da hapse atmıştır. Geri kalan hükümet üyeleri, Mergilan'a yerleşerek hükümetin merkezini burada inşa etmeye çalışmışlardır. Bu arada, Mergilan'da yerleşen hükümet üyeleri, Rusları bölgeden çekileceğini ve kendilerine de Afgan hükümetinden büyük bir desteğin gelmek üzere olduğunu iddia ederek, Türkistan halkına moral vermeye çalışmışlarsa da, 24 Şubat 1918 günü Rus ordularının Mergilan'ı işgal etmesine engel olunamamıştır.³⁹

Türkistan'ın büyük bir bölümü Bolşevik istilasına uğrarken, diğer kısımlarında, Türk ve Rus birlikleri arasında çatışmaların devam ettiği günlerde, Başkurdistan hükümetinin merkezi Orenburg Rusların eline geçmesine rağmen, hükümet üyeleri Baymak kasabasına taşınmış ve Ruslara bir anlaşma teklifinde bulunmuşlardır, Ancak Ruslar bir hile ile Başkurt Milli hükümet üyelerini bir toplantı bahanesi ile yakalamış ve bir kısmını öldürürken, bir kısmını da hapse atmışlardır. Geride kalan bir kısmı Rusların elinden firar etmeyi başarmışlardır. O dönemlerde hapse atılan Zeki Velidi Togan ve bir grup arkadaşı, daha sonra Rus Kozaklarının bir isyanı neticesinde Başkurt askerlerinin yardımı ile, 2 Nisan 1918'de hapishaneden kaçmayı başarak, Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde gizli faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁴⁰ 22 Mayıs 1918'de, Çek-Slovak isyanları sırasında, bugünkü kuzeydoğu Kazakistan bölgelerindeki Çilebi kasabasında yeniden bir Başkurdistan Milli Devleti kurarak, bu devleti Bolşeviklere kabul ettirmeyi başarmışlardır. Bir süre yeniden Orenburg'a taşınan Başkurt devleti, çeşitli bölgelerde gizli faaliyet gösteren Türkistan ulusal mücadeleci kişileri yeniden bir araya getirmiştir. Ayrıca aynı yıllarda, Semi –Palat bölgesinde “Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti” de yeniden kurulmuş ve eski

³⁹ Togan, 1981: 368.

⁴⁰ Togan, 1999: 162-164.

Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyeti başkanlarından Muhammedcan Tınışbayoğlu, “Alaş Orda” saflarına katılmıştı. Öte yandan her iki Türk devleti de Orenburg’da yeni bir askeri eğitim merkezi kurmakla birlikte, iki devletin de birleşmesi yönünde bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Neticede, 3 Eylül 1918’de iki devlet birleşerek “Samra Devleti” adını almışlardır.⁴¹ Daha sonra Hokand hükümet üyeleri ile birlikte, “Doğu Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliği” adı altında bir “Türkistan Federasyonu” geliştirmişlerdir.⁴²

Bu projenin, aslında Rus işgali altındaki Tüm Türk kavimlerinin yeniden hürriyete kavuşması için sarf edilen çabaların bir parçası olarak görmek mümkündür. Başkurtlar’dan, Kazaklara, Kırgızlardan, Özbeklere ve Tatarlara kadar bu proje kapsamında alınmıştır. Bu noktada, projenin fikri mimarlarından biri olan Zeki Velidi Togan, 8 Eylül 1918’de Ufa’da gerçekleştirilen “Rusya Devlet Şurası” toplantılarından söz ederken, “Türkiye Hilal Ahmer temsilcisi” olarak bu sıralarda Ufa’da bulunan Yusuf Akçura ile de söz konusu projeyi konuştuklarını dile getirmektedir. Z. V. Togan, kendi hatıralarını anlattığı kitabında bu konuşmayı şöyle aktarmaktadır: “12 Eylül’de Sobraniye Binasında yaptığımız görüşme sırasında, kurulacak olan Doğu Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliğinin dışişleri bakanlığı görevini teklif ettik, ancak, Akçura, kendisinin Türkiye tabası olması dolayısı ile, bizim siyasi hareketimizde resmi vazife almasının imkansız olduğunu söyledi”.⁴³

Ufa’daki “Rusya Devlet Şurası” toplantısının hemen ardından, Türk aydınları Sosyalistlerle işbirliği yapmaya çalışmışlar ve bu bağlamda, Z. Velidi Togan, Nizam Hoca, Alihan Bey, Süleymanoğlu Çolpan ve Abdulhemit Arifov gibi kişilerin öncülüğü ile “Erek Sosyalist Partisi” adı altında yeni bir parti kurulmuştur. Söz konusu aydınlar, bu sayede Türk kavimlerinin haklarını

⁴¹ N. M. 1930: 16- 29.

⁴² Togan, 1981: 370.

⁴³ Togan, 1999: 195.

arayacaklarını ümit etmişlerdir. Ancak her zamnki gibi hayal kırıklığından başka bir şey elde edememişlerdir.⁴⁴

Bu arada şu hususun altını çizmekte yarar vardır; komünistlerin Türkistan'da iktidarı ele geçirmelerinden önce, komünizm hakkında en ufak bir fikirlere sahip olmayan Türkistan ahalisi arasında komünizmin yayılması pek kolay olmamıştır. Komünizm, Türkistan'da bir Rus düşünce sistemi olarak kabul edildiğinden taraftar toplama bakımından başarılı olamamıştır. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi içerisindeki komünistlerin uzun bir süreden beri, Türkistan'da farklı şekillerde faaliyet göstermelerine rağmen, kendilerini komünist olarak tanıtmaktan çekinmişlerdir. Türkistan'da yavaş yavaş nüfuz etmeye çalışan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile Rus Sosyal İhtilalci Partisi, 1918 başlarından itibaren, bölgedeki sosyal çatışmalardan yararlanarak kendilerini göstermeye başlamışlardır. Bu bağlamda, 17-29 Aralık 1918'de Türkistan'da yapılan ikinci komünist kongresinde 900'u Türk olmak üzere, toplam 13000 komünistin kayıt olunduğu bilinmektedir. Bu yıllardan sonra Türkistan bölgesi, 1917'den beri Komünistlerin saflarına geçen Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile Sosyal İhtilalci Partisi, arasında bir mücadele sahasına dönüşmüştür. Bu mücadeleler, 1919'a kadar devam etmiştir. Ocak 1919'da Sosyal İhtilalciler komünistlere karşı bir darbe girişiminde bulunmuşlarsa da, başarılı olamamışlardır. Daha sonra Mart 1919'de Sosyal İhtilalciler ikinci kez komünistlere karşı bir darbe düzenlemişler, ancak neticede kendileri başarısız olmuşlardır. Bunun sonucunda, darbeci Sosyal İhtilalcilerin büyük bir kısmı tutuklanarak hapse atılmış ve geri kalan kısmı ise komünistlerin saflarına geçmiştir.⁴⁵

Türkistan bölgesini Sosyal İhtilalcilerden temizleyen Türkistan Komünist Partisi, Mart 1919'da düzenlemiş olduğu bir kongre ile, Türkistan

⁴⁴ Togan, 1999: 195.

⁴⁵ Daha teferruatlı bilgi için bkz: Hayit, 1995: 239, 240.

Komünist Partisinin bir yardımcısı şeklinde faaliyet gösterecek olan, Komünist Partisinin Merkez Komitesinin Müslüman Bürosunun kurulmasını gündeme getirmiştir. Bu şekilde Türkistan halkı arasına nüfuz etmeyi hedefleyen komünistler, kısa bir süre içerisinde “Müslüman Bürosu”nu oluşturmuşlardır. 24-30 Mayıs 1919’de ilk konferansını tertip eden “Müslüman Bürosu” kendi yönetim kurulunu da oluşturmuştur. Türkistan’da Rusya Komünist Partisinin propagandasını yapmak amacı ile kurulan bu büro, “kuruluş amacından saparak” Türkistan meselelerini gündeme taşımaya başlamıştır. Bu nedenle Müslüman Bürosu, “Rusya Komünist Partisine rakip ve Türkistan halkı için yeni bir umut” olmaya başlamıştır.⁴⁶

Bu gelişmeler çerçevesinde, 12-28 Ocak 1920’de düzenlenen konferansta “Müslüman Bürosu” başkanı Turar Riskulov, “milli meseleleri” dile getirirken, “Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti” adı ile Türkistan Komünist Partisi adını; sırası ile “Türkistan Cumhuriyeti” ve “Türk Komünist Partisi” olarak değiştirilmesini gündeme getirmiştir. Ancak, konferansta kabul edilen bu öneri, Rusya tarafından reddedilmiş ve 8 Mart 1920’de Rusya Komünist Partisi Merkez komitesi, bu kararı geçersiz ilan etmiştir. Tüm bu gelişmelerden ciddi bir şekilde endişe ve rahatsızlık duyan Rusya, yeni bir Türkistan Komünist Partisi Kongresinin yapılması gerektiğini ilan etmiş ve Eylül 1920’de yeni bir kongre yapılmıştır. Bu kongrede, Türkistan’da “birleştirilmiş” bir komünist partisi olması gerektiği kararı alınmıştır. Daha sonra Ocak 1922’de “Müslümanlar Bürosu” feshedilmiş ve onun yerine Türkistan Komünist Partisi Merkez Komitesi bünyesinde bir “milli şube”nin açılmasına müsaade edilmiştir. Bundan sonraki süreçte, Türkistan’ın çeşitli bölgelerinde yeni komünist partiler teşkil etmeye

⁴⁶ Detaylı bilgi için: Saray, 1996: 292, 293.

başlamıştır. Türkistan'daki tüm komünist partiler, Rusya Komünist Partisinin propagandaları çerçevesinde faaliyet göstermeye zorlanmışlardır.⁴⁷

Bolşevikler, bir yandan Türkistan'a komünizmi yaymaya çalışırken, diğer taraftan ise bölgedeki mevcut siyasal mekanizmayı ortadan kaldırarak, kendi lehine çalışacak küçük devletler ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu da, Rusya'nın genel Türkistan politikasının esasını oluşturmuştur. Bu kapsamda, daha önce sözünü ettiğimiz üzere, Alaş Orda Muhtar Cumhuriyeti ile Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyetinin yıkılmasının ardından, "Sovyet Cumhuriyetleri" adı altında, Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyetine bağlı bir çok küçük hükümetler ortaya çıkarılmıştır. Bu çerçevede söz konusu Cumhuriyetler hakkında kısaca bilgi verilecek olursa:

Kırgız Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: Alaş Orda'nın kaldırılmasından sonra, 1920'de bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan coğrafyasının bir kısmını ihtiva eden bölgelerde, Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC) bünyesinde kurulmuştur. Daha sonra, 1936'da, bu bölge Kazakistan ve Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı altında ikiye bölünmüştür.⁴⁸

Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti: 12 Aralık 1917'de Hokand'da kurulan Türkistan Milli Muhtar Cumhuriyetinin, 22 Şubat 1918'de yıkılmasının ardında, 30 Nisan 1918'de, Türkistan Komünistleri tarafından, Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti adı altında kurulmuştur. Bu yerel hükümet, Bolşevik rejimi adına Türkistan'da çalışmaya başlamıştır.⁴⁹

⁴⁷ Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için: Hayit, 1995: 237-244.

⁴⁸ Yılçinkaya, 1997: 44.

⁴⁹ Daha Detaylı bilgi için bkz: Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. II, 282-302. Yılçinkaya, 1997: 45.

Türkmenistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti: 1917 Bolşevik ihtilali sırasında, Türkistan'ın diğer bölgelerinin aksine, Türkmenistan halkı Bolşeviklere destek vermemiştir. Burada Bolşevik karşıtı geçici bir hükümet kurulmuştur. Bunun üzerine, Bolşevikler, Aşkabat'ı işgal ederek 30 Nisan 1918'de Türkmenistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini ilan etmişlerdir. Bu sıralarda Cüneyit Han liderliğinde ulusal kurtuluş mücadelesi veren gruplar, Temmuz 1918'de bir isyan ile bu hükümeti yıkarak, yerine kendi hükümetlerini kurmuşlardır. Bir ara İngilizlerden de destek alan bu hükümet, İngilizlerin bölgeden çekilmesi neticesinde 1920'de Bolşevikler tarafından yıkılmıştır. 27 Ekim 1924'te, Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.⁵⁰

Buhara Halk Cumhuriyeti: 21 Eylül 1918'de Taşkent'te, "Buhara Komünist Partisi" kurulmuştu. Buhara Hanlığı, bu Partinin Buhar'da faaliyet etmesine izin vermediği için, Taşkent'ten Buhara'ya yönelik faaliyet göstermekteydi. Bu dönemlerde Buhara'daki "Ceditler" hareketi içerisinde de, komünist partisine sempati duyanlar mevcuttu. Daha önce kısmen sözü edildiği üzere, Ekim 1920'de Buhara Hanlığı Bolşevikler tarafından yıkılınca, Buhara komünistleri, Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde, Buhara Halk Cumhuriyetini ilan etmişlerdir. Daha sonra, 4 Mart 1921'de Moskova'da Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara Halk Cumhuriyeti arasında bir "daimi müttefiklik anlaşması" imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Buhara Halk Cumhuriyeti, Stalin dönemine kadar bağımsızlık statüsünü korumuştur.⁵¹

Harezim Halk Cumhuriyeti: Daha önce işaret edildiği üzere, Çarlık döneminde, Özerk Statüsünü koruyan Hive Hanlığı, Bolşevikler döneminde,

⁵⁰ Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için: Kerimi, 2000: 65, 66. Yılçinkaya, 1997: 44.

⁵¹ Konuya ilişkin bkz: Yılçinkaya, 1997: 45, 46. Alimi, 1996: 133. Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. II, 113-132.

Türkistan'ın diğer bölgeleri gibi, farklı metotlarla işgal edilmiştir. Bu dönemlerde bir yandan Cüneyt Han liderliğindeki, bağımsızlık mücadelecileri Hive'nin bağımsızlığı için mücadele ederlerken, diğer yandan da, Ruslar "Askerler Şurası" adı altında yeni bir işgal birliği kurarak, bölgeyi Rus nüfuzu altına sokmak için çaba sar etmişlerdir. 1920'li yıllara kadar, Hive, Ruslar ile Cüneyt Han birlikleri arasında sürekli olarak el değiştirmiştir. 25 Aralık 1919'da Bolşevik orduları Hive'yi işgal etmiş ve 1 Şubat 1920'de Hive Hanlığını kaldırarak, yerine Harezim Halk Cumhuriyeti adı altında yeni bir devlet kurmuşlardır. 18 Mayıs 1920'de ise Harezim Komünist Partisi kurulmuş ve Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti çıkarları doğrultusunda çalışmaya başlamıştır.⁵²

Ruslar, Türkistan bölgesinde olduğu gibi, Kafkasya ve Sibiryadaki Türkler arasında da, Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde bir çok küçük devletçik meydana getirmiştir. Tüm bunlar, Rusya'nın Türkistan; daha geniş ifade ile Türklerin yaşadığı bölgeleri parçalayarak yönetme stratejilerinin bir parçasını oluşturmaktaydı. Rusya'nın bu yöntemi Türkistan'da başlayan ulusal kurtuluş mücadelesini durduramamıştır.

⁵² Yalçınkaya, 1997: 46. Sadıqov, Şamsuddinov, Ravşanov, Osmanov, 2000: C. II, 113 – 120.

IV. BÖLÜM:

TÜRKİSTAN'DA MİLLÎ MÜCADELE

1) Türkistan Milli Mücadelesi ("Basmacılık"):

Geçen bölümlerde, yeri gelince zaman zaman bahsedildiği gibi; Kasım 1917'de gerçekleştirilen "Sovyet Kongresi"nin, Türkistan halkının "İhtilal İktidarına" katılmalarını reddetmesi, Taşkent'teki "Sovyet Komiserliği" ile Türkistan "Milli Merkez" teşkilatı¹ arasında ciddi sorunlara yol açmıştır. Bunun üzerine Türkistan "Milli Merkez" teşkilatı, Türkistan'ın bir devlet olarak mevcudiyetini koruyabilmesi için, tedbirler almaya karar vermiştir. Bu arada, Bolşevikler Türkistan'a "muhtariyet" tanınması konusunda hiç istekli olmadıkları gibi, Türkistan'ın yerel yetkililerinin, Taşkent'i tamamen terk etmeye de zorlamaktaydılar. Çünkü Bolşevikler, Türkistan milliyetçileri için çalışma alanı bırakmamak amacı ile bölgenin askeri ve polis teşkilatını kendi kontrolleri altında tutmaktaydılar. Bunun üzerine Türkistan "Milli Merkez" teşkilatı Taşkent'i terk ederek, ulusal kurtuluş davasının merkezi olarak

¹ Daha önceki bölümlerde belirtildiği üzere, tam adı "Türkistan Milli Merkez Şurası" olan "Milli Merkez" teşkilatı, iki gruptan oluşmaktaydı. Bunlardan biri, 17 Mart 1917'de Münevver Kari başkanlığında kurulan "İslam Şurası", bir diğeri de, Haziran 1917'de Şir Ali Lapin başkanlığında kurulan "Ulema Cemiyeti" idi. Bu iki kuruluş arasında zaman zaman bazı anlaşmazlıklar da yaşanmaktaydı. "İslam Şurası" Türkistan'daki Cedit hareketine mensup kişilerin çoğunlukta olduğu bir grupken, "Ulema Cemiyeti" ise muhafazakar çevreden oluşmaktaydı. İki grubun ihtilafları da genelde buradan kaynaklanmaktaydı. "İslam Şurası" Türkistan için "muhtar" bir kanun organının kurulması gerekliliğini savunurken, "Ulema Cemiyeti" ise, "Müşterek Rus Parlamentosunun Türkistan ile ilgili tasarısına muvafakat etmesi" gereken bir "İslam Adliyesinin kurulması" görüşünü benimsemekteydiler. Bu noktada iki grup arasında çoğu zaman anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Hayit, 1995: 244, 245.

Fergane'yi seçmişlerdir. Kasım 1917'de "Ulema Cemiyeti" ve "İslam Şurası"ndan oluşan "Milli Merkez" teşkilatı Fergane'de (Hokand =Kokand kenti) yeni bir "Türkistan Kongresi" toplamaya karar vermiş ve 9 Aralık 1917'de, 180 delegenin katılması ile "Türkistan Müslümanları Kongresi" 4. kez, toplanmıştır. Bolşevik karşıtı grupların (hatta Rus asıllı gruplar ile Bazı Yahudilerin de bu kongrede katıldığı bilinmektedir) katıldığı bu kongrenin neticesinde, Fergane'ye bağlı Hokand kenti tüm "anti-Bolşevik" ve anti-Sovyet" kitlelerin bir merkezi haline gelmiştir.²

4. Kongre, diğer kongreler gibi uzun tartışmalara sahne olmamış, aksine tüm delegeler belli bir fikir çerçevesinde birleşmişlerdir. Ancak, Kazakların temsilcisi Bökey Han, Sovyetler ile anlaşmaktan yana bir tavır içine girmiştir. Kazakların muhalefetine rağmen, Kongrenin ikinci gününde (10 Aralık 1917), Türkistan'ın bir "Mahalli Muhtar Cumhuriyeti" olarak ilan edilmesine yönelik karar alınmıştır. Bu kapsamda 54 üyeden oluşan ve parlamento niteliği taşıyan bir "Halk Şurası" meydana getirilmiştir. Hemen arkasında (11 Aralık), "Halk Şurası" 10 üyelik "İcra Komitesi"ni açıklamıştır. Ayrıca bu kongrede, Türkistan'da bir "Devletler Federasyonu" kurulması gerektiği yönünde bir karar da alınmıştır. 4.010.139 km²lik bir alana sahip olması ön görülen bu "Federasyon" eski Hokand, Buhara ve Hive Hanlıkları başta olmak üzere, eski Kazak bölgelerinden Başkurt ile Oerenbug bölgelerine kadar olan sahayı tamamen içine alması gerektiği düşünülmüştü.³ Fakat Kazakların temsilcisi Bökey Han, biraz önce ifade edildiği üzere, Ruslarla bir işbirliği yapmayı tercih ettiği için, bu "federasyon" fikrine pek olumlu bakmamıştır.⁴

Türkistan aydınlarının tüm bu çabaları, bölgedeki çeşitli halk teşkilatlarınca da büyük destek görmüştür. Bu kapsamda, 27 Aralık 1917'de,

² Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Hayit, 1995: 246, 247.

³ Daha detaylı bilgi için bkz: Togan, 1981: 70.

⁴ Saray, 1996: 293.

“Türkistan İşçi ve Köylü Birliği” adına Sancar İsfendiyar ile Sultan Hoca, Petersburg’daki Sovyet yönetimine; “Taşkent’teki Sovyet komiserliğinin feshedilmesini ve Hokand hükümetinin yasal bir hükümet olarak kabul edilmesini” anlatan bir telgraf çekmişlerdir.⁵

Tüm bu gelişmelerle birlikte, Taşkent’teki Sovyet Komiserliği, Hokand hükümetini kendisi için ciddi bir tehdit olarak kabul etmiştir. Bu nedenle, “milli esaslar üzerine kurulmuş olan” bu hükümeti yıkmak için çok çaba sarf etmiştir. Bu çerçevede Taşkent’te “Rus İşçi, Asker ve Köylüler Şurası” 31 Ocak 1918’de, Hokand hükümetinin feshedilerek üyelerinin tutuklanması ve hükümet idaresini Sovyetlere teslim edilmesi yönünde bir karar almıştır. Bundan sonra Sovyet Komiserliği Hokand’ın işgali için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Bu kapsamda 7 Şubat 1918’de, Moisey Kuzmin komutasında, 140 asker, 4 top ve 4 makineli tüfekten oluşan bir hücum birliği Hokand’a saldırmıştır. Daha sonra bu birliği, Ermeni Taşnak partisi, 120 kişilik birlik ile takviye etmiştir. 18 Şubat’ta Hokand’ı işgal eden Rus ve Ermeni Birlikleri, kentte büyük bir katliam yapmışlar ve hükümet üyelerinden oluşan 50 kişiyi tutuklamışlardır. Bu olaylarla birlikte Türkistan milli kurtuluş mücadelesi, yeni bir boyut kazanarak devam etmiştir. Bu olaylar, aynı zamanda, aşağıda üzerinde duracağımız, “Basmacı” adı ile bilinen milli mücadele hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olan en önemli faktör olarak karşımıza çıkmıştır.⁶

Çarlık ve arkasından gelen, Beyaz Ruslar ile Bolşevik Rusların işgali altında, Türkistan ahalisi, sömürge idaresinden kurtulup kendi devletlerini; en azından muhtarlık statüsünde daha eşit haklara sahip bir hayat için giriştikleri tüm mücadeleler, Ruslar tarafından kanlı bir şekilde sona erdirilmiştir. 1917 ihtilali sırasında, “Rus imparatorluğu coğrafyasında yaşayan tüm halklara

⁵ Kozgaliştın Kuruluşga, Yaş Türkistan, 1930: S. 9, 10. s. 1-7.

⁶ Hayit, 1995: 251. Andican, 2003: 46.

kendi mukadderatlarının kendilerinin belirleyecekleri” şeklinde verilen sözler, ihtilalin başarıya ulaşmasından sonra yerine getirilmemekle beraber, aksine bu yönde yapılan teşebbüslere de, şiddetle karşılık verilmiştir. Tüm bunlar Türkistan halkının inancını köreltmemiş, aksine daha da derinleştirmiştir. Türkistan ahalisinin bu inancı ve hürriyet aşkı Türkistan Milli Mücadelesinin temelini oluşturmuştur. Türkistan halkı bu inançla, mücadelelerine devam etmişlerdir. Rusların yoğun askeri yönetimi altında, Türkistan halkı, her fırsatta Ruslara darbe indirmeye çalışmışlardır. Bu noktada, Yaş Türkistan’ın 3-4. Sayısında, Amerikalı bir araştırmacının; “Sovyetler Türkistan’ı Kızıl Duvarla Çevirmiştir” isimli makalesinde yapılan bir alıntı, o dönemlerde Türkistan’daki genel atmosferi yansıtmaya açısından son derece önemlidir. Söz konusu araştırmacı, makalesinde Türkistan’ın genel durumunu şu şekilde izah etmektedir:

“Moskova’dan çıkıp Orta Asya’ya doğru ilerledikçe, bu bölgelerdeki katı askeri yönetim dikkati çekmektedir. Askerlerin sürekli olarak elinin tetikte olmasını görünce hayrete düşmemek elde değil. Her taraf silahlı insanlarla dolu. Tren istasyonları, sokak başları, camilerin önü... ve her yerde Sovyet askerleri kontrol noktaları oluşturmuştur. Herli halkın her an hücumla geçebileceği korkusu ile askerler grup halinde dolaşmaktalar. Ayrıca, Sovyet askerleri en ufak şüpheli bir durumla karşılaştıklarında ateş açma yetkisine de sahiptirler. Tüm bunlar, Türkistan’daki Özbek, Türkmen ve diğer yerli halkların hiçbir zaman yazılıp çizildiği gibi, kendi istekleri ile Sovyet yönetimine girmediklerini göstermektedir. Şu anda ülkelerinde siyasi hakimiyeti tam olarak elinde tutan Ruslar, yerli halkın ulusal gelenekleri ve milli kimliklerinden uzaklaştırmak için her türlü çabayı sarf etmektedirler.”⁷

Amerikalı araştırmacının deyimi ile; “Sovyetler Türkistan’ı kızıl duvar ile çevirmişti”. Bu “duvar” içerisinde direnmeye çalışan Türkistan ahalisi, Rus

⁷ Yaş Türkistan, S. 3 - 4 (1930): 1-5.

askeri yönetimine boyun eğmeksizin, ulusal kurtuluş çabalarına devam etmişlerdir. Türkistan halkının canları ve malları pahasına devam ettirdikleri bu ulusal kurtuluş çabaları,"Korbaşı" yada "Basmacı Hareketi"⁸ adı ile bilinen milli direnişçileri; yada daha isabetli bir tabir ile "Türkistan Mücahitleri"nin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

2) "Basmacı" Hareketinin Mahiyeti ve Gelişimi:

Türkistan ahalisinin başlangıçta Bolşeviklere karşı besledikleri umut, her geçen gün biraz daha kırılmaya başlamıştır. Bu kapsamda, Bolşeviklere karşı bir takım gizli teşkilatlanmaların oluşmaya başladığı görülmüştür. Daha önce belirtildiği gibi, Türkistan "Milli Merkez" teşkilatı, "İslam Şurası" (Münevver Kari) ve "Ulema Cemiyeti" (Şir Ali Lapin) isminde iki zıt teşkilattan oluşmaktaydı.⁹ 1920'lerden sonra, "İslam Şurası" teşkilatının büyük bir kısmı bir "İslam Komünisti" fikrini savunarak, Bolşeviklere yakın bir çizgiye girerlerken, "Ulema Cemiyeti" ise Bolşeviklere karşı oluşturulan gizli teşkilatların başat unsurunu oluşturmaya başlamışlardır. Diğer taraftan, Türkistan'da "Korbaşı" adı ile bilinen ve daha önceki yerel yönetimlerde çeşitli askeri görevlerde bulunan komutanlar da bu teşkilatın en önemli unsurlarını

⁸ Bu arada, Türkistan Milli Mücadele savaşçıları (Türkistan Mücahitlerini) ifade etmek için, Türkiye'de de yaygın olarak kullanılan "Basmacı" tabirinin, aslında yanlış bir tabir olduğunu ifade etmek gerekir. Bilindiği üzere çatışmalarda, taraflar karşısındakinin imajını kötülemek yada zedelemek amacı ile, kötü anlam taşıyan tabirlerle ifade ederler. Bu çerçevede, "Basmacı" tabiri de, Bolşevik taraftarlarınca; Ruslara karşı, bağımsızlık mücadelesi için, silahlı çatışmaya giren Türkistan Mücahitlerini ifade etmek üzere, kullanılan bir tabirdir. "Eşkiya", "haydut", "ulaştıkları yeri kırıp döken" ve "terör eylemlerine özgü şiddet içerikli eylemlerde bulunan" anlamını taşıyan "Basmacı" tabiri, Rusların etkisi ile, dünya literatüründe kullanılmakta olduğu gibi, maalesef Türkiye'de de yaygın olarak kullanılmaktadır. Biz de tırnak (") içerisinde almak sureti ile yaygın olan bu tabiri kullandık. "Basmak" kelimesi Türkistan Türkçe'sinde "bir yeri talan etmek üzere ani baskın yapmak" anlamını taşımaktadır. Bu kelime de; "Bas + ma + cı" (*fil + isim + sıfat*) şeklinden türemiştir. Bu kelimeye ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Canan, Basmacılık Toğrisıda, Yaş Türkistan, Şubat-Mart 1930: S. 3-4, s.5-9.

⁹ Bkz: V. Bölüm, 1 Numaralı dipnot.

oluşmaktaydı. Bir süre sonra “Korbaşılık” ile Milli Mücadelenin neredeyse bütünleştiği görülmüştür. Bunun da temel nedenlerinden birinin, Bolşeviklere karşı verilen mücadelelerin başında “Korbaşılının” bulunması oluşturmaktaydı. Bu arada “Korbaşı” kelimesinin, Türkistan’da “polis amiri” anlamına geldiği bilinmektedir. “Korbaşılının” milli mücadelenin başında bulunması, “Korbaşı” kelimesinin milli mücadelecilik ile bütünleşmesine sebep olmuştur.¹⁰

Bolşevikler, Aralık 1917’de kurulan Hokand’daki Türkistan milli hükümetini Şubat 1918’de ortadan kaldırdığı sıralarda, Hokand polis teşkilatının başkanı olan Korbaşı Ergeş Bey, bir çok Türk genci ile birlikte Hokand çevresine çekilerek “gerilla” yöntemi ile Sovyetlere karşı mücadeleye devam etmiştir. Bu arada, Ergeş Bey’in, 1916’daki Türkistan Ulusal ayaklanmasından beri silahını bırakmadığı ve Ruslara karşı mücadelesine devam ettiği bilinmektedir. Ne Çarlık, ne de Geçici Hükümet Ergeş Beyi’i yakalama konusunda başarılı olamamıştır. Daha sonra, Hokand’da kurulan Türkistan Muhtar Cumhuriyeti bünyesinde gönüllü olarak faaliyet gösteren Ergeş Bey, 1918 sonlarına kadar, Sovyetlere karşı verilen mücadelenin başına geçmiştir. Bu arada, Sovyet yandaşları bu mücahitlere, “haydut” anlamına gelen “Basmacı” adını vermişlerdir.¹¹ Sovyet propagandasına uygun olarak verilen “Basmacı” kelimesi dünya literatüründe de, bu şekli ile yer almıştır.

Hokand’da kurulan Türkistan milli hükümetinin Sovyetler tarafından dağıtılması neticesinde, Fergane’de başlayan ayaklanma, ilk başlarda her hangi bir umumi lidere bağımlı olmaksızın, münferit ayaklanmalar şeklinde, belli bölgesel komutanların kontrolünde cereyan etmiştir. Ancak, Mart

¹⁰ Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Canan, 1930: 5-9. Yaş Türkistan, 1930: S. 7-8, s. 48.

¹¹ Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Hayit, 1995: 2275. “Basmacı” kelimesi 8 numaralı dipnotta açıklanmıştır.

1918'de kırk Korbaşidan oluşan Türkistan Mücahitlerinin bölgesel liderlerinin, umumi bir lider seçmek üzere bir araya gelerek, yapmış oldukları bir müzakere neticesinde, Ergeş Bey umumi liderliğe seçilmiştir. Korbaşı Muhammed Emin Bey ve Korbaşı Şir Muhammed Bey Hacı Koşakoğlu (Körşirmet) onun yardımcılığına seçilmişlerdir. Fakat kısa bir süre sonra, Ergeş Bey'e "Emirü'l Müminin" unvanının verilmesi teklif edilmiş, ancak, Ergeş Bey bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine, Korbaşılar fikir birliği ile, Şir Muhammed Bey Hacı Koşakoğlu'nu, "Emirü'l Müminin" unvanıyla umumi liderliğe seçmişlerdir. Böylece Fergane vadisindeki tüm Korbaşılar Şir Muhammed Bey'e tabiatını ilan etmişlerdir. Söz konusu Korbaşıların her birinin emrinde de çok sayıda Türk genci, Ruslara karşı mücadeleye devam etmişlerdir.¹²

"Basmacı" hareketi, Türkistan'daki "Ulema Cemiyeti" ile Özbek Burjuva kesiminin bir kısmı tarafından desteklense de, hareketin ana unsuru, yada başat gücü köylülerden oluşmaktaydı. Bir süre sonra, Türkistan'daki, sanatkarlar, aydın ve diğer kesimlerden de büyük destek almaya başlayan hareket, Türkistan genelinde meşruiyet kazanmıştır. Bu çerçevede, özellikle Türkistan'daki aydın kesim, bu harekete, bir "ulusal mücadele" kimliği kazandırmak, hareketin liderliğini kendi ellerine geçirmek ve bu sayede profesyonel askeri disiplin kazandırmak istemişlerdir. Bu amaçla, hareketin komutanlarının yanına, aydın ve münevver kesimden birer danışman gönderilmiştir.¹³

İlk başlarda, Fergane vadisindeki "korbaşılar" ve bazı komutanların çabası ile, köylülerin umumi bir kıyamıyla başlatılan Türkistan Milli

¹² Bu arada Fergane vadisinde, Şir Muhammed Bey'e bağlılığını ilan ederek, Ruslara karşı mücadele veren Korbaşılar; Ergeş Bey, Muhammed Emin Bey, Hal Hoca, Mühiddin Bey, Aman Pahlevan ve Nur Muhammed Bey gibi komutanlardan oluşmaktaydı. Bunların her birine bağlı bir çok bölgesel komutanlar da mevcuttu. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Hayit, 1995: 278, 279.

¹³ Togan, 1981: 419.

Mücadelesi, kısa bir süre içerisinde Türkistan geneline yayılmış ve ulusal bir boyut kazanarak devam etmiştir. Bu noktada, yukarıda söz edildiği gibi, Rus kaynaklarında “Basmacı” adı ile kaydedilen bu harekete ilişkin, “Büyük Sovyet Ansiklopedisi”, 1927 basımında şöyle bir ifade yer almaktadır: “Basmacı hareketinin, mantıki olarak yürütülmesinin, siyasi ve Sovyet aleyhtarı bir karakteri vardı. Bu hareket, Türkistan, Buhara ve Hive cumhuriyetlerinde, köylü halkın kitle hareketine dönüşüverdi”.¹⁴

Ayrıca, bu hareketin meydana geliş sebeplerine yönelik, bir Rus idarecisi George Safarov, şu şekilde bir açıklama yapmaktadır: “Basmacı hareketi, bir yandan Kokand (Hokand) muhtariyetinin yok etmenin ve büyük ölçüde, müstemlekeciliğin getirmiş olduğu asayişsizliğin sonucu olarak, kendi milli mukadderatını tayin etmek için mücadele veren topraklarda gelişti. Diğer yandan, pamuk ziraatını mahveden ve açlığa sebep olan iktisadi buhran da, bu gelişmeye bir sebep teşkil etti”.¹⁵

Tüm bunların yanı sıra, Türkistan Milli Mücadelesine yıllarını vermiş olan Baymirza Hayit, bu hususta şöyle bir değerlendirme yapmaktadır: “1916 yılındaki Türkistan ayaklanması kanla bastırıldığı ve maddeten çok büyük kayıplara uğradığı halde, bir milletin hürriyet uğruna bir sefer daha silaha sarılmaya cesaret etmesinin nasıl mümkün olduğu suali akla gelebilir. Bunun sebepleri milli özelliklerde aranmalıdır. Bilhassa Fergane vadisi halkının, yabancı güçlere karşı bir korku duygusu yoktu. Daima cesurdu ve sarsılmaz bir hürriyet anlayışına sahipti. Muhtariyetin ilanı ile kurtuluşa ulaşacağına inanmıştı. Muhtar Hükümetin ortadan kaldırılması ile şaşkına dönmüş ve gururu incinmişti. Ruslar tarafından gerçek bir hürriyet yerine boş sözler ve

¹⁴ Saray, 1996: 300.

¹⁵ Hayit, 1995: 276.

parolalar getirilmesinden sonra, Fergane halkının kurtuluş için yeniden bir silahlı mücadeleye girişmekten başka bir çıkar yolu kalmamıştı".¹⁶

Bu arada, I. Dünya savaşı ve Bolşevik ihtilalinin yaratmış olduğu etkiler çerçevesinde, Rus İmparatorluğu hakimiyetindeki tüm bölgelerde büyük bir ekonomik kriz ve kıtlık yaşanmaktaydı. Bu nedenle halk açlıkla boğuşmaktaydı. Sovyet hükümeti gönüllü askerlerin yağma yolu ile kazanç elde etmelerini serbest bırakmıştı. Bu çerçevede sayısız Rus genci, gönüllü olarak Kızıl Ordu'ya istihdam edilmişti. Dolayısı ile Türkistan'daki mücahitlere karşı savaşta, Rus askerinin sayısal üstünlüğü dikkat çekmiştir.¹⁷

Rus gönüllülerinin Sovyet ordularına katılması ile büyük bir güç kazanan Sovyet askerleri, 12 Eylül 1918'de, bir çok yönden Fergane'ye saldırmaya başlamışlardır. Sovyet ordularının Fergane'ye yönelik saldırıya geçtiği sıralarda, özellikle Şir Muhammed Bey komutasındaki Margilan ile İsrail Bek komutasındaki Andican tümenleri büyük mücadeleler vermiştir. Ancak, uzun çatışmalar ve sayısız can kayıplarından sonra, Şir Muhammed Bey tümeni Sovyet gönüllülerine karşı yıpranmış ve Margilan'ın kuzeyindeki bir ormana çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine, Şir Muhammed Bey'in yerini Mühiddin Korbaşı birlikleri almış olsa da, şiddetli çatışmalar neticesinde Mühiddin Korbaşı birlikleri de mağlup olmuştur. Bu çatışmalarda, Türkistan aydınlarından ve direniş liderlerinden olan Abdurrazak ile Andicanlı Sultan Bek hayatlarını kaybederken, yine direniş liderlerinden olan ve Kırgız Türklerine mensup Türekul Canuzakoğlu Sovyetlere esir düşerek öldürülmüştür.¹⁸

¹⁶ Hayit, 1995: 276.

¹⁷ Togan, 1981: 421.

¹⁸ Togan, 1981: 421.

Bu arada, Sovyet ordularının sayısal üstünlüğü Sovyetlere büyük bir avantaj sağlamıştır. Sovyetler yorulan gönüllüleri cephe gerisine çekerek, onun yerine yeni takviye gücü gönderme şansına sahipti. Bu nedenle çatışmalarda mücahitlere karşı galip gelmişlerdir. Sovyetlerin, Türkistan Mücahitlerine karşı galip gelmesinin bir diğer nedeni de; Sovyet gönüllüleri ile Türkistan Mücahitleri arasında çatışmaların tüm şiddeti ile devam ettiği günlerde, Sovyet casuslarının Türkleri bir birine düşürmek üzere çalışmalara başlamış olmaları ve bu konuda başarılı bile olmalarıdır. Bu çerçevede, Sovyet casuslarının kışkırtmaları neticesinde, Özbekler ile Kırgızlar arasında bir takım sorunlar yaşanmaya başlanmıştır. İki Türk kavmi arasında yaşanan sürtüşmeler, kuşkusuz Sovyetlerin işine yaramıştır.¹⁹

Sovyetler Fergane'yi yeniden işgal etmelerine rağmen, bölgedeki kontrolü sağlamak konusunda başarılı olamamışlardır. Şir Muhammed Bey'in Fergane'deki direnişçilerin başına geçmesi ile, Mücahitler, daha sistemli bir mücadele süreci başlatarak, 1919 Kasım ayına kadar, bir çok bölgenin kontrolünü ele geçirmeyi başarmışlar ve Fergane'deki Rus Sovyet teşkilatlarının tamamını kaldırmışlardır. Bunun üzerine, Taşkent'teki Sovyet yönetimi, "Fergane Bölgesi Sovyet İcra Komitesi"ni feshederek, onun yerine "Fergane İhtilal Komitesi"ni kurmuştur. Bu da sadece ismen var olmuştur. Ancak, tüm bunlar, Fergane bölgesindeki Rus menfaatlerini koruma konusunda başarılı olamayınca, Ağustos 1919'da Taşkent'teki Sovyet yönetimi, "Fergane Cephesi" isminde yeni bir oluşum meydana getirmiştir. Tüm bunlarla hiçbir başarı elde edemeyen Sovyet yönetimi, 20 Ağustos 1920'de "Fergane İhtilal Komitesi"ni lağvederek, bir askeri diktatörlük kurmaya çalışmıştır. Ancak bunların hiç biri, Türkistan mücahitlerinin azim ve

¹⁹ Togan, 1981: 421.

iradesine karşı galip gelememiştir. Bu dönemlerde, artık direnişler ulusal bir boyut kazanarak, Türkistan geneline yayılmıştır.²⁰

Bu noktada, Türkistan genelinde başlayan Milli Mücadeleye karşı, Sovyetlerin karşı saldırıları konusuna girmeden önce, Türkistan'daki milli mücadelenin gelişim temayülünün daha iyi anlaşılması için, Ruslara karşı, Fergane dışında oluşturulan cepheler ve bu cephelerin başında bulunan önemli komutanlar hakkında kısaca değinmekte fayda vardır.

3) Milli Ayaklanmalarda Oluşturulan Cepheler ve Liderleri:

Fergane'de Şir Muhammed Bey, Emin Bey, Muhittin Bey ve Ergeş Bey gibi şahısların liderliğinde, Sovyetlere karşı mücadelenin tüm şiddeti ile devam ettiği sıralarda, Sovyet askerleri; ayaklanmaların Türkistan geneline yayılmasını engellemek amacı ile, o güne kadar kısmi bir şekilde bağımsızlığını koruyan Buhara Hanlığını ortadan kaldırarak, Buhara ile Harezim (Hive) bölgelerini işgal etmişlerdir. Ancak Rusların bu davranışı, ters tepki yaratmış ve bu bölgelerde de büyük ayaklanmalar başlamıştır. Böylece Harezim ile Buhara, Fergane'den sonra ikinci ve üçüncü ayaklanma merkezleri haline gelmiştir. Ayaklanmaların başlaması üzerine Buhara Emiri'nin taraftarları ile reformistlerin bir çoğu, Buhara'da Ruslara karşı silahlı mücadeleye girişmişlerdir. Öte yandan Harezim (Hive) bölgelerinde uzun zamandan beri Ruslara karşı Mücadele eden Cüneyt Han önderliğindeki

²⁰ Saray, 1996: 301.

direnışçiler, bu bölgelerde, “Amu-derya cephesi” adı altında yeni bir cephe oluşturarak, çatışmalarını daha da şiddetlendirmişlerdir.²¹

Ulusal Direnişin, bu üç büyük merkezde aynı anda şiddetlenmesi, Taşkent'teki Sovyet yönetimini ciddi manada endişelendirmiş ve büyük bir tehlike ile karşı karşıya kalma hissine itmiştir. Bu sıralarda, Fergane cephesinde, Şir Muhammed Bey liderliğindeki Mücahitlerin, Fergane kentindeki tüm Sovyet teşkilatlarını kaldırması, Harezim bölgelerinde çatışan Cüneyt Han liderliğindeki “Amu-derya cephesi”nin Ruslara büyük darbeler vurmaya başlaması ve Buhara'da ise Seyit Alim Han taraftarları ile reformistlerin, Ruslara karşı üstün başarılar sağlaması, Taşkent Sovyet yönetiminin büyük bir moral çöküntüsüne uğrattırken, Türkistan genelindeki mücahitler içinse büyük bir moral kaynağı olmuştur. Tüm bu gelişmeler, Türkistan halkını, yeni cepheler oluşturarak Ruslara karşı daha geniş çaplı bir mücadeleye yöneltmiştir. Çünkü, bir birinden daha fazla sömürgeci olan Beyaz Ruslar ile Kızılar, hakim oldukları Türkistan'a yönelik sömürge politikaları uygulamakta ve halkın sabrını taşırmaktaydı. Ulusal bir ayaklanma için halk zaten fırsat aramaktaydı. Türkistan mücahitlerinin bu başarıları, halkın geri kalan kısmı için bir moral kaynağı olmuştur.²²

Türkistan'ın büyük merkezlerinden üçünde (Buhara, Hive ve Fergane) Türkler ile Ruslar arasında çatışmaların tüm şiddeti ile devam ettiği günlerde, Doğu Buhara (bugünkü Tacikistan toprakları) bölgelerinde, İbrahim Bek²³ ile Devletmend Bek gibi komutanlar da silaha sarılarak Ruslara karşı mücadeleye girişmişlerdir. Öte yandan, Türkistan'ın güneyindeki Tecend bölgesinde, Oraz Serdar ile Aziz Han, Ruslara karşı direnişe geçmişlerdir. Mart 1921'e kadar her geçen gün Mücahitlerin safına daha fazla gruplar

²¹ Şule, 1996: 26, 27. ayrıca bkz: Hayit, 1995: 280.

²² Roux, 2001: 417.

²³ İbrahim Bek, daha sonra Türkistan Milli Mücadelesinin lideri konumuna gelecek. Bir sonraki bölümde detaylı bilgi verilecektir.

katılmaya başlamış ve büyük başarılar elde edilmiştir. Bu kapsamda, Zarefşan bölgesinde, Korbaşı Behram Bey, Karakul Karnayl ve Açıl Bek, Darvaz'da (Bugünkü Tacikistan bölgeleri) Fuzail Mahsum, Garm bölgesinde İşan Sultan ve Maçe bölgelerinde Sait Ahmet Hoca gibi bir çok komutan, kendi emrindeki birliklerle, Sovyetlere karşı mücadeleye başlamışlardır. Hatta bunlardan bazıları, bağımsız birer devlet bile kurmuşlardır. Bunlardan biri, Sait Ahmet Hoca'dır. Sait Ahmet Hoca'nın Mart 1920'de Maçe'de ilan ettiği bağımsızlığı, 1923'e kadar Sovyetlere karşı korumuştur.²⁴

Başlangıçta, Buhara ve Harezim (Hive) ayaklanmalarını, küçük çaptaki askeri birliklerle bastırmayı ümit eden Ruslar, sınırlı sayıda askeri birlikleri bu bölgelere göndermiştir. Ancak, Ruslar açısından olaylar beklendiği gibi sonuçlanmamış ve her geçen gün direnişçilerin sayısı daha da artmakla birlikte, ayaklanma sahası da gittikçe genişlemeye başlamıştır. Diğer taraftan, Orenburg bölgelerinin, Sovyet karşıtı olan Beyaz Rusların kontrolünde olması, Sovyetlerin Türkistan'a yönelik daha geniş çaplı bir askeri takviyesini engellemiştir. Ancak, Ağustos 1919'de, Orenburg'daki Beyaz Ruslar, kızıl orduya karşı yenilgiye uğramıştır. Böylece, Türkistan'da Türklere karşı savaşmakta olan kızıl ordu birliklerinin takviye yolu tamamen açılmış ve Sovyetler bir "Türkistan Cephesi" kurmuşlardır. Öte yandan, Sovyet casuslarının yoğun çabaları neticesinde, Türkistan Mücahitleri kendi aralarında, bir bölünmüşlük içine girmiş ve her biri kendi bölgesinde kendisini bir lider olarak telakki etmeye başlamışlardır.²⁵

18 Ağustos 1919'da, "Türkistan Cephesi" başkomutanı olarak atanan Moldova asıllı Frunze, 3 Eylül 1919'da Türkistan'ı yeniden işgali için hazırlıların yapılmasını emretmiştir. Sovyetlerin bu hazırlıklarından haberdar olan Türkistan Mücahitlerinin önde gelen şahsiyetleri, Türkistan'daki bu

²⁴ Hayit, 1995: 280, 281. ayrıca bkz: Togan, 1981: 443 –446.

²⁵ Saray, 1996: 301.

otorite boşluğunun doldurulması için çaba sarf etmişse de pek fazla bir başarı elde edememişlerdir. Bu kapsamda, Türkistan Mücahitlerinin en önemli komutanlarından biri olan Mehmed Emin Bey, 24 Eylül 1919'da Fergane'nin doğusunda kalan Ergaştam bölgesinde geçici bir Fergane hükümeti kurarak, tüm korbaşları acil müzakereye çağırmasına rağmen, korbaşlar müzakereye hazır olmamıştır. Türkistan'da tüm bu gelişmeler yaşanırken, Şubat 1920'de hazırlıklarını tamamlayan Frunze başkanlığındaki Sovyet orduları, 22 Şubat 1920 tarihinde, Taşkent'e gelerek, Türkistan Mücahitlerine karşı, "sistematik" olarak, karşı saldırıya geçmiştir.²⁶ Hem sayısal olarak, hem de silah üstünlüğü bakımından çok daha güçlü olan Sovyet ordularına karşı Türkistan mücahitleri, dış yardım aramaya başlamışlardır. Bu çerçevede, Türkistan mücahitlerini temsilen bir grup heyet Afganistan ve Hindistan'a giderek, Afgan ve Hindistan'daki İngiliz yönetiminden yardım talebinde bulunmuşlardır. Ancak, Türkistan Mücahitleri, ne İngilizlerden ne de Afgan hükümetinden olumlu bir yanıt alamamışlardır.²⁷ Bu nedenle, hızla ilerleyen Sovyet askerlerine karşı, kendi imkanları ile mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Ancak, Türkistan Mücahitleri bir taraftan kendi aralarında yaşadıkları sorunlar, diğer taraftan da Sovyet ordularının modern silah ve askeri üstünlüğüne karşı, uzun bir süre mücadele etmelerine rağmen, mağlubiyetten kurtulamamışlardır.

Şubat 1920'de kızıl ordunun Türkistan'a yönelik ilerlemesi sırasında, Mücahitlerin en önemli liderlerinden olan korbaşı Ergeş Bey Fergane yakınlarında esir düşmüş ve aynı gün asılarak öldürülmüştür. Öte yandan, 24 Eylül 1919'da geçici bir Fergane Hükümeti kuran Mehmed Emin Bey, 7 Mart 1920'de, hızla ilerleyen Sovyetlerin ikinci tümeni ile bir barış anlaşması yaparak tüm silahlarını bırakmıştır. 9 Nisan 1920'de, Şir Muhammed taraftarları olan Mücahitler, Mehmed Emin Bey'i kurşuna dizmişlerdir. 3 Mayıs 1920'de Şir Muhammed Bey yeniden bir geçici Türkistan hükümeti ilan

²⁶ Hayit, 1995: 280.

²⁷ Şule, 1996: 41-45.

etmişse de, Mücahitlerin arsında tam manası ile otoritesini sağlayamamıştır.²⁸ 1920 yılı içerisinde, kızıl orduya karşı savaşta, Türkistan Mücahitlerinden, korbaşı Parpi Bey (9 Nisan 1920), korbaşı Toyçı Bey, (26 Eylül 1920), Muhiddin Bey (bu sıralarda esir düşmüş ve 31 Ekim 1923'te idam edilmiştir) ve Kazi Tura Bey gibi mücahitlerin en önemli liderleri; kimi esir edilerek idam edilmiş, kimi de Ruslara karşı savaşta şehit düşmüştür.²⁹

Şubat 1920'de, Sovyetlerin başlatmış olduğu çatışmalar, yer yer Sovyetlerin galibiyeti ile devam ederken, Türkistan Mücahitleri ise kendi aralarında henüz bir birlik sağlayamamışlardır. Aksine, mücahitler, belli nedenlerden dolayı kendi bir birine rakip gözü ile bakmaya başlamışlardır. Bu hususta, Taşkent'teki Moskova temsilcisi Ordjonikidze, 16 Mayıs 1922'de şunları söylemiştir: "Dört yıllık savaşın bir sonucu olarak, burada (Türkistan'da) ilginç olaylar meydana geldi: Proletarya ve Basmacı diktatörlüğü yerine kendi kuvvetleri olan ve kendi tebaası olan feodallerin ve Hanların hakimiyeti meydana geldi".³⁰ Ordjonikidze'nin de ifadesinden anlaşılacağı gibi, bu dönemlerde Türkistan'da tek bir merkezi otoriteden ziyade, kendilerini belli bölgenin "mutlak hakimi" olarak telakki eden bölgesel komutanların hakimiyeti söz konusuydu. Bu fırsattan istifade eden Sovyet orduları, bölünmüş Türkistan'ı yeniden işgal etmeye başlamışlardır. Tam bu sıralarda, İttihat ve Terakki cemiyetine mensup kişiler ile Enver Paşa Türkistan'a gelerek Milli Mücadelesinin liderliğini eline almıştır.

²⁸ Hayit, 1995: 281.

²⁹ Bu dönelerde hayatını kaybeden Mücahit liderler için bkz: Hayit, 1995: 284 (33 numaralı dipnot).

³⁰ Hayit, 1995: 282 (23 numaralı dipnot).

4) Enver Paşa ve Arkadaşlarının Türkistan Milli Mücadelesine Katılmaları:

Osmanlı İmparatorluğu dahilinde, özellikle 1908’de yaşanan “Genç Türkler ihtilali” ile yıldızı parlayan Enver Paşa, Osmanlı’nın son dönemlerinde; 1914’ten sonra Harbiye Nazırlığı, Genel Kurmay Başkanlığı ve Başkumandan Vekilliği gibi son derece önemli görevlerde bulunmuştur. Ancak, Almanya’nın yenilgisi ile sonuçlanan I. Dünya savaşı sonrasında, Osmanlı İmparatorluğunun “Sevr Antlaşması”na zorlanarak çökmesinin ardından, 8-9 Kasım 1918’de Ülkeyi terk etmiştir.³¹ Bir çok arkadaşı ile birlikte bir süre Berlin’de kalan Enver Paşa, burada “Ali Bey” takma adı ile yaşamış ve daha sonra 15 Ağustos 1920’de Moskova’ya gelmiştir. Enver Paşa bu dönemlerde, bir taraftan Sovyetler Birliği ile Almanya arasındaki görüşmelere aracılık ederken, diğer taraftan ise doğu Müslümanlarını organize ederek İngiliz sömürgesine karşı yeni bir cephe oluşturmak istemiştir.³² Sovyetler Birliği ise; Osmanlı İmparatorluğunun son günlerinde, İmparatorluğun kaderine hükmetmiş ve aynı zamanda Halifenin damadı olan Enver Paşa’yı, Müslümanlar üzerinde olan potansiyel etkileri nedeni ile ellerinde tutmak istemişlerdir. Ayrıca, bu dönemlerde Anadolu’da devam eden kurtuluş savaşı için “bir alternatif lider” olarak görmüşlerdir.³³ Bu nedenle, Lenin 1920’de Enver Paşa’nın kurduğu “Pan-İslamik” nitelikte olan “İslam İttihat – İhtilal Cemiyeti” adı altındaki yeni örgütü desteklemiştir. Bu örgütten kendi çıkarları doğrultusunda yararlanacağını ümit eden Lenin’in, söz konusu örgüte yardım olarak beş milyon ruble verdiği de bilinmektedir.³⁴

³¹ Aydemir, 1978: 468.

³² Andican, 2003: 132.

³³ Berberoğlu, 1999: 39.

³⁴ Yalçinkaya, 1997: 58, 59.

Bir süre sonra Enver Paşa, Eylül 1920'de Bakü'de gerçekleşen "Doğu Milletleri Kongresi"ne gönderilmiştir.³⁵

Enver Paşa'nın Bakü'deki kongreye katılmasına ilişkin, bu kongrede Türk komünistlerinin Enver Paşa'ya karşı tepkileri ve kongre idaresi ile Enver Paşa ilişkileri ile ilgili, Baymirza Hayit'in görüşü şu şekildedir: "Türk komünistleri, Paşa'nın kongre huzurunda "temsilci" olarak değil, Halk Mahkemesi önünde "suçlu" olarak bulunması gerektiğine dair, kongre başkanı nezdinde teşebbüste bulundular. Bunun üzerine kongre idaresi, Paşa'ya fazla ilgi göstermedi".³⁶

Kendi hayallerindeki siyasi projeleri gerçekleştirmek amacı ile sürekli planlar yapan ve bu uğurda ilk başlarda Bolşeviklerle işbirliğine bile giren Enver Paşa, bir süre sonra, mücadelelerini Türkistan'daki Mücahitler arasında devam ettirmeye karar vermiştir. Bu amaçla, Eylül 1921'de, Hacı Sami adı ile bilinen Kuşçuzade Selim Sami ve yardımcısı Muhiddin Bey ile birlikte Bakü'den Hazar denizi yolu ile Aşkabat'a ve oradan da kara yolu ile Buhara'ya gelmiştir.³⁷ Buhara'daki milliyetçi Türk gençlerinin büyük bir coşkusu ile karşılanan Enver Paşa, Türkistan'daki aydın mücadeleçilerine haber yollayarak kendileri ile görüşmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine, Türkistan'ın her tarafından gelen Türk milliyetçi aydınları, Türkistan'ın genel durumu hakkında Enver Paşa'ya bilgi vermişlerdir.³⁸ Ancak, Enver Paşa'nın Türkistan'a gelişi, sevinç ile karşılandığı kadar, bir çok muhalefete de neden olmuştur.

³⁵ Andican, 2003: 132. ayrıca, Enver Paşa ve Türkistan Milli Mücadelesine ilişkin bkz: Aydemir, 1978. Bademci, 1975. Baysun, 2001.

³⁶ Hayit, 1995: 282.

³⁷ Baysun, 2001: 61.

³⁸ Baysun, 2001: 61, 62.

Türkistan'ın en önemli aydınlarından, aynı zamanda milli mücadelelerin başında bulunanlardan biri olan ve o Enver Paşa ile bizzat görüşen Zeki Velidi Togan, bu hususu şöyle dile getirmiştir: “Enver Paşa'nın Buhara'ya gelmesi, bilhassa planları, bizim için beklenemeyen bir işti. Birkaç ay evvel Cemal Paşa ve diğer arkadaşları ile beraber “Livâ-yi İslam” ve diğer varakaları vasıtası ile İslamların emperyalizme karşı Bolşevikler ile birleşmesi lüzumuna dair propaganda yapan bu zat, Bolşeviklerle düşman olmakla kalmayıp, onlara karşı taarruz planları ile gelmiş bulunuyordu”.³⁹ Ayrıca, Enver Paşa'nın Türkistan Milli Mücadelesine aktif olarak yer almasına karşı çıkan Z. V. Togan, Enver Paşa'ya yazmış olduğu bir mektupta şöyle dediğini beyan ederek karşı olmasının nedenini açıkça belirtmiştir: “Bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan hareketi artık bir Pan-islamizm hareketi ve Rus milletinin umumi cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistan'daki Rusların milli gayeleri yolunda Bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir. Sizin için en muvafık olan, Afganistan'a geçmek ve Türkistan hareketine oradan yardım etmektir.”⁴⁰ Ancak, Enver Paşa, başta Z. Velidi Togan olmak üzere, kendisini Türkistan Milli Mücadelesine aktif olarak yer almasını istemeyen aydınların sözünü dinlememiş ve Afganistan'a geçmesi halinde, belki Türkistan Milli Mücadelesine artık katılamayacağını düşünerek, Türkistan'ın ulusal kurtuluşu için canını feda etmek hususundaki kararlılığını göstermiştir.⁴¹ Bu arada Z. Velidi Togan, Bolşeviklerin, “Milli bir Türkistan Sovyet Cumhuriyetinin kurulmasına razı olması halinde, Bolşeviklerle birleşmeyi” önermiştir.⁴² Ancak, Enver Paşa, tüm bu fikirleri reddederek, Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele vermeyi tercih etmiştir. Bu arada, bazı araştırmacılar, Enver Paşa'nın Türkistan Milli Mücadelesine bu denli önem vermesi ve silahlı bir mücadeleye geçmesi için çaba sarf etmesinde, kendisi ile Moskova'dan

³⁹ Togan, 1981: 434.

⁴⁰ Togan, 1981: 435.

⁴¹ Togan, 1999: 335.

⁴² Hayit, 1985: 282, 283.

gelen, eski “Teşkilat-ı Mahsusa” elemanlarından olduğu bilinen Ali Sami’nin rolünün büyük olduğunu öne sürmektedirler.⁴³

Enver Paşa, 8 Kasım 1921’de, ava çıkma bahanesi ile, Buhara’dan ayrılarak, 74 subayı ile birlikte Cilli-göl bölgesindeki Mücahitlerin yanına gelmiştir. 9 Kasım’da Abdulhakim Toksaba’nın bahçesinde, Türkistan Mücahitlerine bir konuşma yaparak; Türkistan Milli mücadelesine katıldığını açıkça ilan etmiştir.⁴⁴ Ancak, bu bölgelerin hakimiyetini elinde tutan, Lakay lideri İbrahim Bek⁴⁵ ile zaman zaman ciddi sorunlar yaşamıştır; hatta İbrahim Bek bir süre Enver Paşa’ya esir muamelesi de yapmıştır. Fakat, daha sonra, Buhara’nın eski Emiri Alim Han’ın devreye girmesi ile Enver Paşa serbest bırakılmış ve yeniden Mücahitlerin liderliğini üstlenerek mücadelelerine devam etmiştir.⁴⁶

Kısa bir süre içerisinde Enver Paşa’nın Türkistan Milli Mücadelesinin lideri haline gelmesi, Sovyetler Birliğini ciddi bir şekilde endişelendirmiştir. Çünkü Enver Paşa, o güne kadar her hangi bir askeri eğitim ve disipline sahip olmayan Türkistan Mücahitlerinin, Enver Paşanın komutasında daha profesyonel bir eğitime tabi tutularak, organize olunmuş birliklerle haline mücadele edeceklerini ve buna karşı kendilerinin daha da zorlanacaklarını düşünmüşlerdir. Diğer taraftan, Sovyetler Enver Paşa vasıtası ile Doğu Milletlerini tamamen kendisine bağlamayı ümit etmişlerdir, ancak, Enver

⁴³ Berberoğlu, 1999: 41.

⁴⁴ Baysun, 2001: 66, 67. ayrıca; Hayit, 1997: 200.

⁴⁵ Türkistan Milli Mücadelesinin en önemli liderlerinden biri olan İbrahim Bek Lakay, Enver Paşa’dan sonra Milli Mücadelenin liderliğini üstlenmiştir. Bir sonraki bölümde ayrıntılı bir şekilde üzerine durulacak.

⁴⁶ Hayit, 1997: 200, 201.

Paşa'nın Mücahitlere katılması, Sovyetlerin tüm hayallerini de suya düşürmüştür.⁴⁷

12 Ocak 1922'de Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC)'nin Duşanbe'deki Başkonsolosu Nagorniy, Enver Paşa'ya bir mektup göndererek, Buhara'nın içişlerine karışmamasını istemiştir. Bunun üzerine Enver Paşa başkonsolosa, aynı tarihte bir cevap yazarak, Kızıl ordunun Türkistan'ı terk etmesi gerektiğini bildirmiştir. 14 Ocak 1922'de Nagorniy, tekrara Enver Paşa'ya yazarak; "Rus hükümetinin Buhara'dan askerlerini çekmek istediğini, fakat, Osman Hoya'yı⁴⁸ himaye etmek için, bir miktar askerini Duşanbe'de bıraktığını" bildirmiştir. 16 Ocak 1922'de Enver Paşa, Nagorniy'e gönderdiği ikinci mektupta; "Rusya'nın beklemekte olan büyük bir felaketten mağdur olmamasını istiyorsanız, işgal edilmiş toprakları derhal boşaltmanızı ve Türkistanlılarla Buharalılara kendi işlerini düzeltmeleri için fırsat vermenizi tavsiye ederim" şeklinde ikaz etmiştir. Ancak, uzun yıllardan beri Türkistan'ı tamamen ilhak etme düşüncesinde olan Ruslar, Enver Paşa'nın bu ikazlarını ciddiye almayınca iki taraf arasında savaş kaçınılmaz olmuştur.⁴⁹

Enver Paşa komutasındaki mücahitler, Ocak 1922'de Duşanbe'deki Sovyet askerlerine karşı bir çok yönden saldırıya geçmişlerdir. Kumandayı bizzat kendi eline alan Enver Paşa, Şubat 1922'de Duşanbe'yi tamamen ele geçirmiştir.⁵⁰ Böylece Doğu Buhara'da Sovyetler için önemli bir garnizon kenti olan Duşanbe, Mücahitlerin eline geçmiştir. Enver Paşa'nın Duşanbe zaferinden sonra; ilk başlarda, kendisi ile pek iyi ilişkileri bulunmayan Lakay lideri İbrahim Bek Lakay, Buhara'nın eski emiri Seyit Alim Han'ın araya

⁴⁷ Hayit, 1995: 283.

⁴⁸ Osman Hoca, Ekim 1920'de kurulan "Buhara Halk Cumhuriyeti"nde Maliye Bakanı ve aynı zamanda Mahkeme başkanıydı.

⁴⁹ Hayit, 1995: 283.

⁵⁰ Hayit, 1997: 201.

girmesi ile 20.000 askeri ile birlikte Enver Paşa'nın emrinde, Ruslara karşı savaşılmaya hazır olduğunu ilan etmiştir.⁵¹ Sovyetlere karşı büyük bir zafer kazanan Enver Paşa, aynı zamanda başlangıçtan beri Türkistan'da mevcut olmayan merkezi otoriteyi de sağlamıştır. Mayıs 1922'ye kadar Doğu Buhara (Bugünkü Tacikistan, Fergane vadisi ve Semerkant) bölgelerinin tamamını ele geçirmeyi başaran Enver Paşa, Afgan hükümeti ile de ilişkilerini geliştirmiştir.⁵²

Enver Paşa 15 Nisan 1922'de, Türkistan'ın geleceğine yönelik konuların tartışılması ve düzenlenmesine ilişkin bir kongre yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerinde Enver Paşa'nın merkez karargahının bulunduğu Kafirnihan'da küçük çapta bir kongre tertip edilmiştir. Kabil'de bulunan Seyit Alim Han'ın temsilcisi Cora Hoca'nın da katıldığı kongrede alınan kararların en önemlileri şunlardır:

1. Düşmandan kurtarılan tüm Doğu Buhara bölgelerinden, düzenli olarak askeri birliklerin teşkil edilmesi ve savaş idaresi konusunda yetiştirilmesi;
2. Savaş olmamış yerlere, hareket halindeki muhafızlardan gönderilerek, halkı savaşılmaya hazır hale getirilmesi;
3. Her bölgeye mücadeleyi yönetecek bir kumandanın atanması;
4. İhtiyaçların karşılanması için, imkan olmadığı takdirde, askeri ihtiyaçlar için belli bir verginin alınması;

⁵¹ Hayit, 1997: 204.

⁵² Baysun, 2001: 91.

5. Bu vergilerin alınması için de bir “zekatçı”nın tayin edilmesi;
6. Her vilayette, düşmandan temizlenmiş olan bölgelerde, mahalli bir hükümetin kurulması. ...⁵³

Özellikle Doğu Buhara'nın tam kontrolünü ele aldıktan sonra, Türkistan mücahitlerinin tamamının üzerinde tam otoriteyi sağlayan Enver Paşa, 19 Mayıs 1922'de Sovyet yönetimine bir ültimat vererek, bir an önce Türkistan topraklarını terk etmelerini istemiştir.⁵⁴ Türkistan'ı işgal eden Sovyet askerlerine yönelik her gün baskınlar yaparak Ruslara ciddi kayıplar veren Enver Paşa, her geçen gün daha da güçlenmeye başlamıştır. Enver Paşa'yı ciddi bir tehdit olarak gören Ruslar, onu mağlup edebilmek için, çeşitli yöntemleri denemelerine rağmen başarılı olamamışlardır. Bunun üzerine, Sovyet casus teşkilatından Agabekov isimli bir Tacik, Enver Paşa'yı takibini bizzat üstlendi. 4 Ağustos 1922'de Satılmış köyünde, Kurban Bayramının ilk gününde, Sovyet askerlerinin ani saldırısına uğrayan Enver Paşa, burada süngü çatışmasına girmek zorunda kalmış, ancak, karşı tarafın makineli tüfeğinin kurşunu ile şehit düşmüştür. Enver Paşa 10-15 bin Mücahidin katıldığı cenaze töreni ile toprağa verilmiştir. Enver Paşa ile birlikte, Mücahitlerin önde gelen komutanlarından Devletmend Bey de şehit olmuştur.⁵⁵

Enver Paşa, I. Dünya savaşı yıllarından beri Türkistan'a karşı yakın bir ilgi duymaktaydı. 1914'te Osmanlı İmparatorluğunda Başkumandan vekili olduğu dönemlerde, İstihbarat (Teşkilat-ı Mahsusa) şefi, Eşref Kuşçubaşı'nın teklifi ile, başından Selim Sami'nin bulunduğu beş kişilik bir ekibi, Hindistan

⁵³ Söz konusu kongrede alınan kararlar, Baysun'un eserinde 16 Maddeden oluşurken, Hayit, bunun dört maddesini vermektedir. Konuya ilişkin daha detaylı bilgi için bkz: Hayit, 1997: 205. Baysun, 2001: 103, 104.

⁵⁴ Saray, 1996: 303.

⁵⁵ Hayit, 1995: 283, 284.

üzerinde Türkistan'a göndermiştir. Söz konusu ekip, Hindistan üzerinden Doğu Türkistan'a ve buradan da Batı Türkistan'a geçmiştir. Hatta, 1916'da gerçekleşen Yedisu ayaklanmalarının başında da, söz konusu ekibin başkanı olarak görev yapan Selim Sami'nin bulunduğu bilinmektedir. Beş kişiden oluşan bu ekibin çoğu, 1918'de Türkiye'ye geri dönmüş ve Selim Sami Türkistan'da kalarak faaliyetlerine devam etmiştir. Daha sonra, Enver Paşa'nın Moskova'ya gittiği sıralarda, Enver Paşa'nın yanına giderek onunla beraber tekrar Türkistan'a gelmiştir.⁵⁶ Enver Paşa'dan sonra perakende olarak mücadelelerinin sürdüren Mücahit liderlerinin en önemlileri, belli aralıklarla, bağımsızlık uğuruna hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu kapsamda, 31 1923'te hayatını kaybeden Muhiddin Bey'den sonra, aynı yılda, Türkistan Mücahitlerinin en önemli liderlerinden biri olan Korbaşı Rahmankul Bey de esir düşerek idam edilmiştir.⁵⁷ Tüm bu gelişmelerden sonra, Selim Sami başta olmak üzere, Enver Paşa'nın arkadaşları Afganistan'a iltica etmiş ve daha sonra da Anadolu'ya geri dönmüşlerdir.

Uzun zamandan beri Türkistan'a yönelik çalışmalar yapan Enver Paşa, Türkistan'a yerleştikten sonra, kendi arasında bölünmüş bir durumda olan Türkistan'da güçlü bir merkezi otorite oluşturarak Sovyetlere karşı mücadeleye başlamıştı. Ancak, Enver Paşa'nın erken şahadeti, Türkistan Milli Mücadelesinde büyük bir etki yaratmıştır. Enver Paşa dönemindeki gibi, profesyonel, disiplinli ve organize edilmiş bir mücadelenin sona ermesine neden olmuştur.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Hayit, 1997: 193, 194.

⁵⁷ Hayit, 1995: 284, (33 numaralı dipnot).

5) Buhara Emiri Seyit Alim Han'ın Mukadderatı:

Sovyetler Birliği, Beyaz Ruslara karşı galip geldikten sonra, artık tek sorunları Türkistan olmuştur. Frunze liderliğindeki Sovyet orduları, şubat 1920'de Türkistan'a yönelik saldırıya başlarken, Buhara Emirliği ise hala Sovyetlerle olan ittifakını korumaya çalışmıştır. Bu ereve, Buhara Emiri Seyit Alim Han, Sovyetlere karşı çatışmadan sonra kendisine iltica eden Osipov'un fırkasını silahsızlandırmıştır. Ayrıca, Sovyet ordularının hızla ilerlemekte olduğu şubat 1920'de, Fergane'den Mücahitlerin lideri şir Muhammed Bey ve diğer arkadaşları, Emir'e mektup ve elçi göndererek Sovyet ordularına karşı müşterek bir cephe oluşturma teklifinde bulunmuşlardır. Ancak, Emir'in baş veziri Nizameddin Kuşbegi, "bizim Ruslarla olan dostluğumuzdan haberdar değil misiniz?" şeklinde sert tepki göstermiş ve Emir'in emri ile gelen elçiyi yedi ay boyunca hapse atmıştır. Fakat, daha sonra Afgan kralının devreye girmesi ile, söz konusu elçiler serbest bırakılmıştır.⁵⁸

Sovyet orduları, Genç Buharalıların desteği ile Buhara'ya yönelik saldırmışlardır. Bunun üzerine paniğe kapılan Buhara Emiri Seyit Alim Han, Sovyet orduları ile bir barış anlaşması önermiştir. Sovyetler, savaş hasarlarını karşılamak üzere Emir'in 100 milyon ruble ödemesi ve silahlarını bırakması şartı ile barış anlaşmasını kabul etmişlerdir. Sovyet yöneticileri Emir'in yine her zamanki gibi Buhara'daki bağımsızlık statüsünün korunacağına söz vermişlerdir. Emir de Sovyetlerin bu oyununa inanmış ve söz konusu parayı ödemekle kalmamış elindeki silahların bir çoğunu da Sovyet ordularına teslim etmiştir. Artık silah bakımından oldukça zayıf düşen Emir, Sovyetlerin Oyununa geldiğini anlayınca iş işten geçmişti. Sovyetlerin Buhara'yı işgal etmek üzere hızla ilerlediğini gören Emir, Mart 1921'de Doğu

⁵⁸ Togan, 1981: 419.

Buhara üzerinden, 300 askeri ile birlikte Afganistan'a iltica etmek zorunda kalmıştır.⁵⁹

Afganistan'da Katagan Vali Yardımcısı Muhammed Ekber Han tarafından askeri törenle karşılanan Seyit Alim Han'ın Afganistan'a geçişini bizzat müşahade eden Camşid Şule, "Buhara Milletinin Cihadı ve Hindukuş'un Kuzeyinde Lakay Hadiseleri" ismini verdiği kitabında şöyle ifade etmektedir: "Katagan ahalisinin çoğu, Emir ile aynı kavimden gelmektedirler. Bu nedenle ona özel bir saygı ve sevgi duyuyorlardı. Emir'in Afganistan'a geçmek üzere Amu Nehrinin kıyısına geldiğini duyan Katagan halkı, Emir askerlerinin aç ve yorgun olabilme ihtimaline karşı, ellerinde ne varsa alıp Emir'i karşılamaya çıkmışlardır. Biz de o dönemlerin çocukları olarak Emir'in kalabalığa karışmıştık. Amu Nehrinin kıyısındaki Yetim Teppe'den Cilge ve Yengi Kale'ye kadar insanlar saf tutmuştu. Ancak Emir Yengi Kale'ye uğramadan Cilge yolu ile Rustak'a gitti."⁶⁰

Seyit Alim Han, Rustak üzerinden Talukan ve oradan da Hanabad'a geçmiştir. Bir süre Hanabad'da kalan Emir, Afgan Kralı Amnullah Han'ın davet üzerine Kabil'e gelmiş ve Amanullah Han ile görüşmüştür.⁶¹ Alim Han Afgan kralından, uluslar arası platformda kendisi desteklemesini istemiş ve aynı zamanda, İngiltere'den yardım alarak Türkistan'daki yandaşlarını takviye etmek ve kendisi de yeniden Buhara'ya dönmeyi ümit etmiştir. Ancak, umduğu yardımı bulamamıştır.⁶² Fakat Afgan hükümeti Emir Alim Han'ın

⁵⁹ Şule, 1996: 25, 26.

⁶⁰ Şule, 1996: 40.

⁶¹ Alimi, 1996: 120.

⁶² Andican, 2003: 73-82.

kendisine, aylık 12 bin Afgani (Afgan para birimi) maaş bağlamış ve Afganistan'da kalmasını istemiştir.⁶³

Alim Han'ın Afganistan'a geçişi ve Türkistan Mücahitlerine yardım almak için uğraşmaları Sovyet yönetimi ile Buhra Halk Cumhuriyeti yöneticilerini ciddi manada rahatsız etmiştir. Buhara Halk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Fayzullah Hoca, Sovyetleri Dışişleri Bakanlığı kanalı ile Afgan Kralına bir mektup yazarak, Emir'in Afganistan'dan Türkistan Mücahitlerine yardım toplamaya çalışmasının engellenmesini ve Buhara'daki Afgan Büyükelçisi Abdulşükür'ün de Türkistan mücahitleri görevden alınması talep etmiştir. Ayrıca Sovyet yönetimi de Alim Han'ın faaliyetlerinin engellenmesi için Afganistan Devletine ciddi baskılar yapmaya başlamıştır. Bunun üzerine, Afgan yönetimi Buhara Büyükelçisi Abdulşükür'ü görevden alarak, onun yerine Abdulhadi Davi'yi Büyükelçi olarak atamıştır. Ayrıca Afgan yönetimi, Buhara Halk Cumhuriyetini tanıyacağı ve Alim Han'ın faaliyetlerinin engelleneceği konusunda güvence vermiştir.⁶⁴ Bu nedenle Afgan hükümeti de Alim Han'ın siyasi faaliyetlerini kısıtlamaya başlamış, ancak, Kabil'in güneyindeki Kale-yi Fetuh isimli kaleyi Alim Han'a vermiştir. Kale'den dışarı çıkmasına pek fazla müsaade edilmeyen Alim Han'ın etrafındaki asker sayısı da azaltılmıştır.⁶⁵ Bu noktada, bazı araştırmacılar, Afgan kralı Amanullah Han'ın, başlangıçta Seyit Alim Han'ı iyi karşılamasının temel nedeninin Afganistan'daki iç baskılardan dolayı olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁶

Enver Paşa'nın Türkistan Mücahitlerine katılması, Kabil'de bir nevi göz hapsine tutulan Seyit Alim Han için yeniden bir umut kaynağı olmuştur. Ancak, Enver Paşa'nın Türkistan'da bağımsız hareket etmesi Seyit Alim

⁶³ Alim Han, 1991: 10,

⁶⁴ Ferheng, 1993: 17,18.

⁶⁵ Andican, 2003: 184.

⁶⁶ Alimi, 1996: 121.

Han'ı yeniden endişeye sokmuştur. Bu nedenle, Doğu Buhara (bugünkü Tacikistan) bölgelerinde Sovyetlere karşı çatışan kendi taraftarlarından İbrahim Bek Lakay vasıtası ile Enver Paşa'nın faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır.⁶⁷ Daha önce kısmen ifade edildiği üzere, İbrahim Bek Lakay, Enver Paşa birliklerini silahsızlandırarak, kendisini bir süre hapse de atmıştır. Daha sonra Afgan Kralı Amnullah Han'ın devreye girmesi ile Enver Paşa serbest bırakılmıştır.⁶⁸

Sovyetlerle çok yakın bir ilişki kurmaya başlayan Afgan Kralı Amanullah Han'ın kendisi ile pek fazla ilgilenmediğini gören Seyit Alim Han, Afganistan'ı terk etmek için uğraşmışsa da bir sonuç alamamıştır. Defalarca, Kabil'deki İngiliz Büyükelçiliği aracılığı ile İngiltere'den sığınma talebinde bulunmuştur, ancak, İngiliz yönetimince talepleri reddedilmiştir. Bu arada 1928-1929 yıllarında, Afganistan'da da büyük bir siyasi çekişmeler yaşanmaktaydı. Kral Amnullah Han'ın reformlarına karşı çıkan Halk ayaklanmış ve Amanullah Han Kabil'i terk ederek Kandahar'a geçerek isyancılara karşı mücadele etmeye başlamıştır. Kabil'in kuzeyindeki Kalakan kasabasından Tacik asıllı ve Beççe-yi Sakav adı ile meşhur Habibullah Kalakani isimli biri Kabil'de iktidarı ele geçirmiştir.⁶⁹ Afganistan'da cereyan eden bu siyasi çatışmalardan yararlına Alim Han, Mayıs 1929'de Herat'a giderek yeniden bir siyasi faaliyete girmeye çalışmıştır. Herat'ta Türkistan halkına yönelik bir beyanname yayınlayan Emir, kendisinin eski Çar hükûmetine olan sadakatinden söz etmiştir. Bunun üzerine Türkistan halkı Emir'e "vatan haini" gözü ile bakmaya başlamışlardır.⁷⁰

⁶⁷ Andican, 2003: 185.

⁶⁸ Hayit, 1997: 200 -205.

⁶⁹ Bu dönemlerde Afganistan'da yaşanan çekişmelerle ilgili bkz: Ferheng, 1993: 574-597. Dariz, 2001: 191-200. Mubarez, 1999: 32-42.

⁷⁰ Togan, 1981: 483.

1930'lu yıllarda Afganistan'daki iktidar mücadelesi son bulmuş ve Nadir Şah iktidarı ele geçirerek, ülke çapında tam hakimiyetin sağlamıştır. Nadir Şah hükümeti Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmiş ve Seyit Alim Han'ın faaliyetlerini tamamen kısıtlamıştır. Böylece, tüm siyasi faaliyeti engellenen Seyit Alim Han, Kabil yakınlarındaki evine çekilmiş ve ömrünün sonuna kadar burada kalmaya devam etmiştir. 1934 yılında gözetim altında tutulduğu evinde vefat etmiştir.⁷¹

⁷¹ Andican, 2003: 190

V. BÖLÜM:

ENVER PAŞA SONRASINDA MİLLİ MÜCADELE

1) Enver Paşa'nın Ardından Mücahitlerin Durumu:

Her şeyden önce hususu belirtmekte fayda vardır: Bu dönemlerde, Sovyetler Birliğinin oluşturmuş oldukları “Türkistan Cephesi”, 7 Nisan 1922’de kendi bünyesinde, “Basmacılık Cephesi” adı altında Türkistan Mücahitlerine karşı mücadele için, özel bir cephe oluşturmuştur. Bu cephe komutanı bir ordu komutanı kadar yetkiye sahipti. Ayrıca bu özel cephe bünyesinde, bir de Devrim Savaş Konseyi adı altında bir konsey oluşturulmuştu. Buhara Halk Cumhuriyeti Başbakanı Feyzullah Hoca, “Basmacılık Cephesi Devrim Savaş Konseyi” Başkanlığına getirilmişti. Öte yandan, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesinde alınan bir karar çerçevesinde, bölgedeki Rus askeri birliklerin takviyesi için 13 Mart 1922’de bir süvari tugayı da bölgeye gönderilmişti. Bu sıralarda, Rus Silahlı Kuvvetleri Başkomutanı Kamenev, Rusya’dan aldığı talimatlar ile Türkistan’a gelerek durumu yakından takip etmiş ve saldırıların şiddetlendirilmesi emrini vermiştir.¹

Daha önce belirtildiği üzere, 4 Ağustos 1922’de Enver Paşa’nın ölümü, Mücahitler arasında büyük bir psikolojik çöküntü yaratırken, Sovyet askerleri, tüm gücü ile saldırılarını hızlandırmıştır. Öte yandan mücahitler arasında, Enver Paşa’nın yerine komuta yetkisinin kimin üstlenebileceği

¹ Hayit, 1997: 239.

konusunda kimse bir karar verememekteydi. Zaten kendi aralarında bölünmüş bir durumda olan Türkistan Mücahitlerinin bireysel fikirleri, mücahitler arasındaki genel kanaati ikna edebilecek potansiyele de sahip değildi. Bu nedenle, Enver Paşa'nın ölümünden sonra Milli Mücadelenin de son bulabileceği inancı hakimdi.² Bu sıralarda, Osman Hoca³, Ali Rıza Bey (Enver Paşa'nın vekili ve Mücahitlerin Amu Derya cephesi komutanı) ve Selim Sami gibi önemli komutanlar Enver Paşa'nın talimatı ile, destek aramak için 10 Nisan 1922'den beri Kabil'de bulunmaktaydılar ve Enver Paşa'nın ölümünü burada duymuşlardır. Bunun üzerine Kabil'de bulunan Buhara Emiri ve Osman Hoca, Selim Sami'ye Enver Paşa'nın yerine geçmesini teklif ederek ona paşa rütbesini vermiştir. Bu teklifi kabul eden Selim Sami Paşa, Abdulhamid Arif ile birlikte 25 Ağustos 1922'de Doğu Buhara'daki Darvaz bölgesine gelerek Milli Mücadeleye yeniden aktif olarak katılmışlardır. Türkistan Mücahitlerinin önde gelen komutanları, Kasım 1922'de Selim Sami Paşa'yı, Türkistan "İslam Ordusu"nun başkumandanı olarak kabul etmişlerdir.⁴

Enver Paşa'nın ölümü ile büyük bir moral depolamış olan Sovyet askerleri, bu dönemlerde Türkistan Mücahitlerine karşı saldırılarını daha da şiddetlendirmiştir. Sami Paşa, Enver Paşa'nın taktikleri ile Sovyetlere karşı mücadeleyi aşamalı olarak yönetmeye başlamıştır. Aralık 1922'de, Sami Paşa komutasındaki mücahit birlikleri, Kulab kentini kuşatmış ve 15 günlük bir çatışmadan sonra, 22 Aralık 1922'de Kulab'ı Sovyet askerlerinden kurtarmışlardır. Bu dönemlerde, İbrahim Bek Lakay birlikleri dışında, neredeyse tüm mücahitler Sami Paşa'ya bağlılığını bildirmişlerdir. Sami Paşa liderliğindeki Mücahit birlikleri, Şubat 1923'e kadar Doğu Buhara

² Yesevi, (yayınlanmamış eser): 53.

³ Osman Hoca, daha önceleri Sovyet yandaşı Buhara Halk Cumhuriyeti bünyesinde çalışmaktaydı, son dönemlerde Cumhurbaşkanı olmuştu. 1922'nin başlarında Enver Paşa liderliğindeki Mücahitlerin saffına katılmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz: Yesevi (yayınlanmamış eser).

⁴ Hayit, 1997: 227, 228.

bölgelerinde, Sovyet askerlerine karşı büyük zaferler kazanmışlardır. Ancak, Sovyetler Birliğinin askerleri silah üstünlüğü nedeni ile daha sonra mücahitleri mağlubiyete uğratmıştır.⁵

Sovyetler Birliğinin mücahitlere karşı saldırılarının şiddetlendiği bir dönemde, Sami Paşa, Abdulhamid Arif isimli en sadık kumandanlarından birini, Pamir bölgesindeki Mücahitleri desteklemek amacı ile Şığan'a göndermiştir. Bu bölgenin Mücahit kumandanlarından Abdulkadir ile, yardım için gönderilmiş olan Abdulhamid Arif arasında bir anlaşmazlık yaşanmıştır. Nedeni bilinmeyen bu anlaşmazlık sırasında; uzun yıllar Sovyetler Birliğine karşı çatışan en önemli kumandanlardan biri olan Abdulkadir, Abdulhamid'in isteği üzerine, Sami Paşa tarafından kurşuna dizilmiştir. Bunun üzerine, Mücahitlerin büyük bir kısmı Sami Paşa'ya karşı cephe almışlardır. Hatta, uzun yıllardan beri, Pamir bölgelerinde Sovyetlere karşı savaşan en ünlü kumandanlardan Eşan Sultan ile kardeşi Eşan Süleyman, Sovyetler ile işbirliği yaparak Sami Paşa birliklerine saldırmışlardır. Daha sonra, iki kardeş de Sami Paşa tarafından idam edilmiştir.⁶

Sözü geçen komutanların idamı, Türkistan Mücahitleri arasında büyük yankı yapmış ve Mücahitlerin Sami Paşa'ya karşı olan tutumlarına büyük bir değişikliğe yol açmıştır. Bu kapsamda, Enver Paşa ile birlikte savaş alanında hayatını kaybeden Devletmend Bey'in oğlu Osmankul, emrindeki tüm Mücahitler ile birlikte, Sami Paşa'ya muhalefet eden İbrahim Bek Lakay saflarına geçerek Sami Paşa'ya karşı bir tutum içerisine girmiştir. İbrahim Bek, Osmankul'un babası ile yaşadığı sorunlara rağmen, onu yanına alarak kollamıştır.⁷ Öte yandan, Kulab'daki Mücahitlerin en önemli komutanlarından biri olan Aşur Bek, Sovyetler Birliği ile işbirliği yaparak Sami Paşa'ya karşı

⁵ Yesevi, (yayınlanmamış eser): 56.

⁶ Hayit, 1997: 228.

⁷ Şule, 1996: 121.

çatışmaya girmiştir.⁸ Diğer taraftan da, “Körşirnet” adı ile büyük bir ün kazanan, Fergane vadisinde bağımsız Türk devletinin kurucularından biri olan ve aynı zamanda Türkistan Mücahitlerinin ilk liderlerinden biri olan Şir Muhammed ile kardeşi Nur Muhammed, Sami Paşa’nın baskısı ile Eylül 1922’de beraberindeki tüm mücahitleri alarak Afganistan’a geçmiştir. Bir süre sonra, yeniden Türkistan’a gelen Şir Muhammed, burada beklediğini elde edemeyince, 1924’ün sonunda yeniden Afganistan’a dönmüştür. Sovyetlerin baskısı ile Afgan hükümeti tarafından hapse atılan iki kardeş (Şir Muhammed ve Nur Muhammed) uzun bir süre hapishanede kaldıktan sonra, II. Dünya savaşının bitmesi ile serbest bırakılmışlardır. 1953’te Pakistan’a giden Şir Muhammed, 1955’te Anadolu’ya gelmiş ve ömrünün sonuna kadar Türkistan Milli Mücadelesine, dışarıdan yardım etmeye çalışmıştır. Şir Muhammed, 1974’te Adana’da hayatını kaybetmiştir.⁹

Gerek Enver Paşa döneminde, gerekse Enver Paşa’nın ölümünden sonra Türkistan Milli Mücadelesine büyük bir hizmeti dokunmuş olan Sami Paşa, daha sonraki dönemlerde, yaptığı hataların farkına varınca iş işten geçmişti. Bu hataların telafisinin bulunmadığını fark eden Sami Paşa, çareyi Türkistan’ı terk etmekte bulmuştur.¹⁰ Böylece Sami Paşa, kendi silah arkadaşlarına dahi haber vermeksizin Türkistan’dan ayrılarak, 4 Haziran 1923’te Afganistan’a geçmiştir. Daha sonra 24 Ağustos 1927’de Türkiye’ye girerken, Türkiye sınırında Türk sınır görevlileri ile girdiği silahlı bir çatışmada hayatını kaybetmiştir.¹¹

1923’te Mücahitler arasında yaşanan tüm bu çekişmeler kuşkusuz Sovyet askerlerinin işine yaramış ve mücahit birliklerini bir birine karşı kıskırtmaya başlamıştır. Mücahitlerin kendi arasındaki bu çekişmelerden

⁸ Şule, 1996: 122 – 126.

⁹ Hayit, 1997: 232, 233.

¹⁰ Şule, 1996: 124, 125.

¹¹ Hayit, 1997: 229.

yararlanan Sovyetler Birliği, her tarafta m¼cahitlere karşı galip gelmeye başlamıştır. Bu yıllarda, bir çok m¼cahit lideri, ya savaş alanında şehit d¼řm¼ř, ya da, Sovyet askerlerine esir d¼řerek idam edilmiştir. Kimi, kumandanlar ise M¼cahitlere ihanet ederek Sovyetlerden aman dilemiştir. Bu noktada, Fergane M¼cahitlerinin en önemli komutanlarından biri olan Aman Pahlevan, ihanete uğrayarak Sovyetler tarafından yakalanıp idam edilen komutanlardan biridir. 1920’de, 2000’in ¼zerinde m¼cahit askeri ile Milli M¼cadeleye katılan Aman Pahlevan’ın, 1923’te sadece 40 askeri hayatta kalmıştır. Nisan 1923’te Sovyetlere karşı girdiği bir çatışmada, en önemli komutanlarından biri olan Madami Bek hayatını kaybederken, Aman Pahlevan’ın kendisi yaralanmıştır. Aman Pahlevan, bir başka M¼cahit komutanı olan Yakup Bek’in ihanetine uğramıştır. Yakup Bek, Aman Pahlevan’ı Sovyetlere teslim edilmesi karşılığında, kendisinin serbest bırakılması şartını Sovyetlere nermiştir. Ancak Sovyetler, bir taraftan Yakup Bek ile pazarlık yaparken, diğer taraftan ani bir baskın ile Yakup Bek birliklerini mağlup etmiş ve Aman Pahlevan ile birlikte bir çok M¼cahit komutanı yakalamışlardır. 13 Haziran 1923’te kurulan bir mahkeme ile idama çarptırılan Aman Pahlevan ve arkadaşları aynı g¼nde infaz edilmiştir.¹² Aman Pahlevan’ın yakalanması ve Madami Bek’in l¼m¼nden sonra, Fergane bölgesinde b¼y¼k bir otorite boşluğu yaşanmış ve M¼cahitler, yeniden organize olamamışlardır. Bu nedenle Fergane bölgesi tamamen Sovyetlerin işgaline uğramıştır. Ancak, Fergane’de 1928’e kadar m¼cadeleler, m¼nferit olarak devam etmişse de pek fazla bir etki yaratamamıştır. 1928’de Sovyetler Birliği Fergane’de tam hakimiyeti sağlamışlardır.¹³

T¼rkistan genelinde, m¼cahitlere yönelik geniş çaplı saldırıya başlayan Sovyetler Birliği, 1920’den beri bağımsızlığını ilan etmiş olan Mae bölgesini, 2 Nisan 1923’te işgal ederek b¼y¼k bir katliam yapmışlardır. Mae bölgesindeki m¼cahit lideri Sait Ahmet Hoca, kısa bir s¼re bölgedeki dağlarda

¹² Hayit, 1997: 235, 236.

¹³ Alimi, 1996: 126, 127.

savuma pozisyonuna geçmiş, ancak, 9 Nisan 1923'te Fergane bölgesine çekilirken esir düşerek idam edilmiştir. Maçe bölgesini tamamen işgal etmiş olan Sovyet askerleri, Karategin bölgesine yönelmişlerdir. 23 Temmuz 1923'te, Fuzail Muhammed'i mağlup ederek Karategin'i de işgal etmişlerdir. Fuzail Muhammed, Belcivan bölgesine çekilerek, mücadelelerine devam etmiştir.¹⁴ Ancak, 11 Ağustos 1923'te Darvaz üzerinden Belcivan'a saldıran Sovyet askerleri, 12 Ağustos'ta bölgeyi işgal etmişlerdir. 28 Mücahidin hayatını kaybettiği bu çatışma sonrasında, Fuzail Muhammed Afganistan'a iltica etmek zorunda kalmıştır.¹⁵

Sami Paşa'nın Türkistan Mücahitleri ile arasının açılması ve daha sonra Afganistan'a geçmesinden sonra, hayatta kalan Mücahit liderlerinden kimi, İbrahim Bek'in yanına geçerek Sovyetlere karşı mücadelelerine devam ederken, kimi de, kendi canlarının bağışlanması için bir diğer Mücahit liderine ihanet ederek Sovyetlere teslim olmuştur.¹⁶ Tüm bu kritik dönemlerin yaşandığı sırada, Milli Mücadelenin başına, aslında çobanlıktan gelmiş olan İbrahim Bek Lakay geçmiştir. Okuma-yazması olmadığı gibi, her hangi bir askeri deneyimi de olmayan İbrahim Bek Lakay, "gerilla" denenen taktiklerle Sovyetlere karşı mücadeleye devam etmiştir.

¹⁴ Hayit, 1997: 138.

¹⁵ Şule, 1996: 130.

¹⁶ Yesevi: 47.

2) Çobanlıktan Liderliğe İbrahim Bek Lakay:

İbrahim Bek'in babası Muhammed İsa Toksaba¹⁷ Özbeklerin Lakay kavmine mensuptu. Muhammed İsa bugünkü Tacikistan sınırları içerisinde kalan Hisar bölgesindeki Lakayların lideriydi. Dönemin idari geleneğine bağlı olarak, Muhammed İsa, Lakay kavminin liderliğini atalarından devralmıştı. Ailenin tek oğlu olan İbrahim Bek'in okulda oldukça başarısız bir öğrenci olduğu bilinmektedir. Bu nedenle babası Muhammed İsa, onu okuldan alarak çobanlık yapmasını istemiştir. 20 yaşlarına kadar Çobanlık yaptığı bilinen İbrahim Bek, kendi çabaları ile ata binmeyi ve silah kullanmayı öğrenmiştir. Babası Muhammed İsa Toksaba'nın ölümü üzerine, Hisar'daki Lakay kavmi, geleneğe bağlı olarak onu babasının yerine oturtmuşlardır. Atalarının Buhara Hanlıklarına bağlı olduğu gibi, İbrahim Bek de Buhara'nın son Emiri Seyit Alim Han'a bağlılığını ilan etmiştir.¹⁸

Buhara Emiri Seyit Alim Han'ın teşvikleri ile Doğu Buhara'daki en önemli komutanlarından biri haline gelen İbrahim Bek, Türkistan Milli Mücadelesi yıllarında, Seyit Alim Han'ın takip etmiş olduğu çizgide ilerlemekteydi. Seyit Alim Han'ın, 1918'de Bolşeviklerle yapmış olduğu barış anlaşmasına bağlı olarak, Milli Mücadelenin ilk yıllarında Mücahitlerin yanına yer almadığı gibi, onları desteklemekten de kaçınmıştır. Ancak Buhara Hanlığının Sovyetler tarafından kaldırılması ve Emir'in Afganistan'a geçmesinin ardından (1920), Milli Mücadeleye katılmıştır.¹⁹ Bu kapsamda İbrahim Bek, 20 binin üzerindeki askeri ile birlikte Doğu Buhara ve bugünkü Tacikistan'ın büyük bir bölümünde Sovyet askerlerine karşı mücadeleye

¹⁷ Toksaba; Türkistan devlet geleneğinden kalma bir sivil rütbedir. Türkistan'daki devlet teşkilatı sivil ve askeri olarak ayrılmaktaydı. Sivil rütbeler, en küçükten büyüğe doğru hiyerarşi olarak, sırasıyla şu şekilde belirlenmektedir: 1. Karavul Begi; 2. Mirahud; 3. Toksaba; 4. Bey (Bek); 5. Parvançi; 6. Dadha; 7. Koşbegi.

¹⁸ Şule, 1996: 63, 64.

¹⁹ Hayit, 1995: 279, 280. Togan, 1981: 438, 439.

girişmiştir.²⁰ Seyit Alim Han'ın Afganistan'a geçmesine rağmen, Kabil'de bulunan Emir Alim Han'dan talimatlar alarak, hala ona olan bağlılığını göstermekteydi. Seyit Alim Han, Afganistan'daki ilk günlerinde temin edebildiği silah ve mühimmatları İbrahim Bek'e gönderir ve İbrahim Bek, söz konusu silahları diğer mücahit birliklerine paylaşırdı.²¹ Bu açıdan bakıldığında, İbrahim Bek'in, Seyit Alim Han'ın adeta bir askeri lideri olarak faaliyet gösterdiği görülmektedir. Oldukça cesur olduğu bilinen İbrahim Bek'in, Enver Paşa'nın bölgeye gelmesinden sonra onunla bir takım sorunlar yaşadığı da bilinmektedir.

Enver Paşa Mücahitlerin yanına geçerek, Doğu Buhara'ya geldiğinde, 28 Kasım 1921'de İbrahim Bek ile bir görüşme yapmak istemiştir. Ancak, bir süreden beri Sovyetlere karşı mücadele veren İbrahim Bek, Enver Paşa'ya güvenmek konusunda tereddüt etmiştir. Bu nedenle İbrahim Bek, kendi askerlerine Enver Paşa'yı gözetlemelerini emretmiştir. Bunun üzerine İbrahim Bek'in askerleri, 30 Kasım 1921'de Enver Paşa'nın bulunduğu evin etrafını çembere almışlardır. Ertesi günü (1 Aralık 1921) Enver Paşa'ya hoş geldin demeye gelen İbrahim Bek, Enver Paşa'yı ayak üstü bir ziyaret ederek geri dönmüş ve hemen ardından beş kişilik bir ekip gelerek Enver Paşa'nın adamlarını silahsızlandırmıştır. Yalnızca Paşa'nın kendisi ile Hacı Sami (Sami Paşa)'nin belindeki tabancalarına dokunulmamıştır. Enver Paşa bunun nedenini sorduğunda, ekibin başkanı Molla Ziyaaddin Mahdum; "Siz bizi Buhara hükümeti (Halk Cumhuriyeti) ile uzlaştırmak istiyorsunuz. Bize güven verinceye kadar silahlarınızın bizde kalmasını istiyoruz" şeklinde cevap vermiştir.²²

İbrahim Bek tarafından Rus ajanı olarak şüphe ile karşılanan Enver Paşa ve Hacı Sami (Sami Paşa), Göktaş'taki karargaha götürülmek istendiği

²⁰ Togan, 1981: 438.

²¹ Alimi, 1996: 124.

²² Hayit, 1997: 200.

sırada, Hacı Sami'nin sinirlenerek İbrahim Bekin bir askerini öldürdüğü ve buna karşı İbrahim Bek'in adamlarının, Enver Paşayı savunan Ali Rıza ve Devletmend Bey birliklerine saldırarak 450 askerini öldürdüğü bilinmektedir. Bunun üzerine Devletmend Bey ile Ali Rıza birlikleri Lakay köylerine baskın yaparak büyük bir katliam yapmıştır.²³

Bu hadiselerin yaşanması ile birlikte, bencil ve kabadayılığı ile de tanınan İbrahim Bek, Enver Paşa'yı Göktaş'taki bir mağaraya alıkoymuştur. Kendisini Emir Alim Han'ın vekili olarak gören İbrahim Bek, daha sonra, Enver Paşa'nın bölgeye gelerek mücahitlerin yanına yer aldığını ve ancak, kendisinin ona güvenmediğini, Kabil'deki Seyit Alim Han'a bildirmiştir. Seyit Alim Han, İbrahim Bek'e cevap olarak gönderdiği mektupta, "Paşa'ya karşı saygılı davranılmasını ve her istediğinin yerine getirilmesini" istemiştir.²⁴

Bu arada, bazı araştırmacılar, Afgan Kralı Amnullah Han'ın baskısı ile Seyit Alim Han'ın, Enver Paşa'yı serbest bırakılması konusunda İbrahim Bek'e mektup yazdığını ifade etmektedirler.²⁵ Nedeni ne olursa olsun, Alim Han'ın mektubu, İbrahim Bek'e ulaşır ulaşmaz Enver Paşa'yı, sadece serbest bırakmakla kalmamış, onunla bir ittifak kurarak Sovyetlere karşı mücadeleye devam etmiştir.²⁶ Ancak, Enver Paşa taraftarı olan Devletmend Bey ile olan hasmı, Devletmend Bey'in öldürülmesine kadar devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde, yukarıda söz edildiği üzere, Devletmend Bey'in oğlunu yanına alarak onu kolladığı da bilinmektedir.²⁷

²³ Şule, 1996: 94.

²⁴ Alim Han: 1991: 27

²⁵ Hayit, 1997: 201. Togan, 1981: 439.

²⁶ Alimi, 1996: 129.

²⁷ Şule, 1996: 96, 97.

Enver Paşa'nın ölümünden sonra, Sami Paşa (Hacı Selim Sami)'dan tamamı ile bağımsız hareket eden İbrahim Bek, Hisar bölgelerinde Sovyetler Birliğine karşı mücadelelerine devam etmiştir. Daha önce bahsedildiği gibi, Abdulhamid, Eşan Sultan ve Eşan Süleyman gibi mücahit kumandanlarını, idam edilmesi ile, Sami Paşa ile Türkistan Mücahitleri arasında çıkan çekişmelerde, Sami Paşa'ya karşı bir tutum izleyen İbrahim Bek, Sami Paşa'nın Türkistan'ı terk etmesinden sonra, özellikle Doğu Buhara bölgelerinde Ruslara karşı mücadelesine devam ettirmiştir. 1923 yıllarından sonra, Türkistan Mücahitlerinin kendi aralarında yaşadıkları sorunlar nedeni ile, Sovyetler Birliğinin mücahitlere karşı yer yer galip gelmeye başladığı görülmüştür. Bu nedenle İbrahim Bek, gerilla taktiğine baş vurmuştur.

Uzun süreden beri Sovyetlere karşı mücadelede büyük bir tecrübe kazanan İbrahim Bek, mücahit grupların başına geçtikten sonra, bulduğu her fırsatta Sovyet askerlerine yönelik, ani baskınlar yapmak sureti ile ağır kayıplar verdimeyi başarmıştır. Bu kapsamda, İbrahim Bek Lakay, 8 Ağustos 1923 tarihinde, Sovyetlerin en önemli karargahlarından biri olan Beşbulak kasabasına yönelik ani bir baskın yapmıştır. Bu bölgedeki Sovyetler Birliği askerleri büyük kayıplar vermeye başlayınca, Sovyetler Birliği 3. Alayı yardıma yetiştirmiş ve İbrahim Bek birliklerini mağlup etmişlerdir. Daha sonra 20 Ağustos 1923 tarihinde Kızılkale bölgesindeki Sovyet birliklerine ani bir baskın düzenleyen İbrahim Bek, aynı günde Sang-kut bölgesine çekilerek, burada Rahman Datha birliklerini kendi birliğine katmış ve Orta-kaynar kasabasındaki Sovyet askerlerini çembere almıştır. İki günlük çatışmanın ardından, ağır kayıplar veren Sovyet askerleri, İbrahim Bek'in en önemli komutanlarından biri olan Egemberdi'nin kontrolündeki cepheden çemberi kırarak firar etmeyi başarmışlardır. Bu çatışmada, Egemberdi'nin birliklerinden 228 mücahidin hayatını kaybettiği bilinmektedir.²⁸ Bunun üzerine, geniş bir hazırlık yaparak karşı saldırıya geçen Sovyetler Birliği, 25 Eylül 1923'te Citimtav'da İbrahim Bek komutasındaki Mücahitler ile karşı

²⁸ Hayit, 1997: 240.

karşıya gelmişlerdir. Burada meydana gelen çatışmalarda, İbrahim Bek birliklerinden 500 kişinin hayatını kaybettiği bilinmektedir.²⁹

Sovyetlerin 11. süvari Tümeni, 6. süvari Tugayı ve 3. piyade tümeni, 23 Ekim 1923'te, Darvaz, Vahş Nehri kıyıları ve Lakay bölgelerine yönelik geniş çaplı bir askeri operasyon düzenlemek için hazırlık yapmışlardır. Bu dönemlerde İbrahim Bek birlikleri Hisar vadisinde, kendisine yönelik yoğun bir saldırıda bulunan Sovyetler Birliğine karşı mücadele etmekteydi. Bu sıralarda, 400 atlı askeri ile Korbaşı Hurrām Bek'i Hisar bölgesindeki Sovyetlere karşı mücadele etmeye devam etmesini emrederek, kendisi Cançık kasabasındaki Sovyet askerlerini çembere almıştır. Bu bölgedeki Sovyet askerlerinin, 800 süvari, 720 piyade askeri, 21 makineli silahı bulunmaktaydı. İbrahim Bek'in ise, 3800 süvarisi ve altı adet makineli silahı bulunmaktaydı. İbrahim Bek, silah bakımından Sovyet askerlerinden daha zayıf olmasına rağmen, Sovyetlere ağır darbeler vurmaya başarmıştır. Ancak, Rahman Hasan isimli bir Sovyet casusu durumu en yakın istihbarat merkezine ulaştırmış ve derhal Sovyetlerin 1. süvari tugayı, Sovyet askerlerinin yardımına gelmiş ve İbrahim Bek birliklerini mağlup etmişlerdir.³⁰

Sovyetler Birliğine karşı, bağımsızlık uğruna gece gündüz mücadele eden İbrahim Bek, gündüzleri uğradığı Sovyet saldırılarına karşı koyabilmek için uğraşırken, geceleri ise Sovyetler Birliğinin karargahlarına ani baskınlar yaparak onlara ağır darbeler vurmaya başarmıştır. Bu çarpışmalar esnasında, İbrahim Bek birliklerinden bir çok asker ve korbaşı savaş alanında bağımsızlık uğruna hayatlarını kaybederken, Sovyetlerden birkaç tane top, yaklaşık 1800 tane silah ve çok sayıda cephane ele geçirdiği de bilinmektedir. İbrahim Bek'in gece baskınları neticesinde, iki adet Sovyet tankının da ele geçirdiği bilinmektedir. Ancak, gerilla savaşlarında tank ile

²⁹ Yesevi: 61.

³⁰ Hayit, 1997: 240, 241.

çatışmaya girmenin güç olduğundan dolayı bu tankların tahrip edildiği bilinmektedir.³¹

3) İbrahim Bek'in Afganistan'a İlticası ve Faaliyetleri:

Buhara'nın güneydoğusunda bulunan Baysun kasabası, Buhara'ya saldırmak için önemli bir stratejik konuma sahipti. Baysun bölgesinin kurtarılması ile, Türkistan'ın her bölgesinde münferit olarak devam eden Milli Mücadele, daha organize hale gelebilirdi. Her bölgedeki Mücahitlerin takviyesi daha da rahatlayacaktı. Bu nedenle, Baysun bölgesini ele geçirmek, İbrahim Bek ve silah arkadaşlarının öncelikli hedefleri arasında yer almaktaydı. İbrahim Bek, bu bölgeyi ele geçirerek buradan Buhara'ya saldırmayı hedeflemekteydi. İbrahim Bek, 1926'nın başlarında, askerlerini toplayarak kendi amacını askerlere açıklamış ve bir an önce hazırlıkların tamamlanmasını emretmiştir. Tam bu sıralarda, Afganistan Kralı Amanullah Han, Kabil'de bulunan Emir Seyit Alim Han'a, Rusların Amu Nehrinin kuzey kıyılarından (Afganistan toprakları), İbrahim Bek birliklerine yönelik geniş çaplı bir saldırı planladıklarını haber vermiş ve İbrahim Bek'i durumdan haberdar edilmesini istemiştir. Alim Han'ın elçisi aracılığı ile durumu öğrenen İbrahim Bek, askerlerini iki gruba ayırarak, bir grubunu Baysun bölgesine gönderirken, başında kendisinin bulunduğu diğer grubu ise Amu Nehrinin kıyılarına Ruslara karşı hazırlıklı olması için görevlendirmiştir. Yaklaşık 40 gün Amu Nehrinin kıyılarında bekleyen İbrahim Bek, Rusların bu bölgelere yaklaşmadığını görünce, Baysun'daki birliklerine katılmak üzere, bu bölgeye doğru yola çıkmıştır. Ancak, yolda Rusların ani saldırısına uğrayan İbrahim Bek, Ruslara karşı ağır bir yenilgiye uğramıştır. İbrahim Bek birlikleri, 25 bin kişilik Rus ordusunun ani saldırısına uğrayarak büyük bir telefata vermişlerdir.

³¹ Alimi, 1996: 138.

Bu yenilgi neticesinde, 21 Haziran 1926'da az sayıdaki askeri ile birlikte Amu Nehrinin güney kıyılarındaki Afganistan topraklarına geçmek zorunda kalmıştır. Bir süre Afganistan'ın kuzeyinde çeşitli faaliyetler yapmaya çalışan İbrahim Bek'in faaliyetleri Afganistan Kralı tarafından engellenmiştir. Afganistan Kralı Amanullah Han, İbrahim Bek'i Seyit Alim Han'ın yanına yerleştirmiş ve aylık 550 Afgani (Afganistan'ın para birimi) naaş bağlayarak, Ruslar ile olan ilişkilerine olumsuz etki yaratacağı gerekçesi ile, onu bir daha Batı Türkistan'a geçmesini engellemeye çalışmıştır.³² Çünkü, İngiltere'den yeni bağımsızlığını almış olan Afgan hükümeti, hala güney sınırlarında bulunan İngilizlere karşı, kuzeydeki Türkistan coğrafyasını işgali altında bulunduran Sovyetler Birliğine sırtını dayamak zorundaydı. Bu nedenle Sovyetler Birliği ile sorun yaşamak istemiyordu.³³ Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkistan Milli Mücadelesinin desteklemesi, zaten iki büyük gücün arasında sıkışmış olan Afganistan'ı, Sovyetler Birliği ile karşı karşıya kalmasına neden olabilirdi. Bu nedenle Amanullah Han bu riski göze almaktan çekinmiştir.

Uzun zamandan beri Türkistan'ın bağımsızlığı için, Sovyetler Birliğine karşı verilen milli mücadelenin liderliğini üstlenmiş olan İbrahim Bek, Sovyetler Birliğinin Türkistan'da yapmakta olduğu zulümleri Kabil'den seyredermezdi. Bu nedenle, Türkistan'a geçmek için Afganistan Kralı Amanullah Han'dan defalarca müsaade almaya çalışmasına rağmen, yukarıda sözü edilen nedenlerden dolayı belli bir neticeye varabilmiş değildir.³⁴

İbrahim Bek'in yeniden Türkistan'a dönmek için fırsat kollamakta olduğu bu dönemlerde, Afganistan'da, kral Amanullah Han'ın "batı tarzı"

³² Alimi, 1996: 138, 139.

³³ Mubarez, 1996: 19-42.

³⁴ Şule, 1996: 139.

reformlarına karşı bir takım mahalli ayaklanmalar başlamıştır.³⁵ Bu fırsattan istifade eden İbrahim Bek, Türklerin çoğunlukta olduğu ve Sovyetlerin işgali altında olan Türkistan bölgesi ile sınır olan ülkenin kuzey bölgelerine gelerek yeniden bir takım faaliyetlere başlamıştır. Diğer taraftan, Kabil'de nerede ise göz hapsinde bulunan Buhara Emiri Alim Han da bu fırsattan istifade ederek yeniden bir takım faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Ancak Türkistan mücahitleri, Buhara Emirine eskisi kadar güvenmediği için, pek fazla destek bulamamıştır.³⁶

Amanullah Han'a karşı isyan eden Tacik grupların lideri Habibullah Kalakani, Ocak 1929'da Kabil'i ele geçirerek, 19 Ocak'ta kendi saltanatını ilan etmiştir. Kendisini "Hadim-i Din-i Resulullah" (Allah'ın Elçisinin Dininin Hizmetçisi) olarak tanıtan Habibullah Kalakani, Buhara Emirinin tüm siyasi ve İbrahim Bek'in tüm askeri faaliyetlerini serbestçe yapmalarına izin vermekle beraber, Kabil'deki Sovyet elçisini yanına çağırarak, bir an önce Buhara'yı terk etmeleri gerektiğini sert bir dille ifade etmiştir.³⁷ Amanullah Han'a yardım etmek için zaten bahane arayan Sovyetler Birliği, Habibullah Kalakani'nin bu tavrı üzerine, Amanullah taraftarı olan Gulam Nabi Han'ın desteği ile Amu Nehrini geçerek Afganistan'ı içişlerine askeri müdahalede bulunmuş ve ülkenin kuzeyindeki Mezar-i Şerif kentini (Belh vilayetinin merkezi) ele geçirmişlerdir.³⁸ Bunun üzerine Kalakani, İbrahim Bek'i Seyit Hüseyin ile birlikte Sovyet ordularına karşı mücadele etmek üzere Mezar-i Şerif'e göndermiştir. Ancak İbrahim Bek ile Seyit Hüseyin Han'ın Mezar-i Şerif'e

³⁵ Afganistan Kralı Amanullah Han bu dönemlerde, gerçekleştirdiği yurt dışı ziyaretleri çerçevesinde, Mayıs 1928'de Türkiye'ye de gelerek Mustafa Kemal Atatürk ile bir görüşme yapmış ve Atatürk'ün reformlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bundan sonra Türkiye ile Afganistan arasında bir çok anlaşmalar imzalanmış ve bu anlaşmalar bağlamında Türkiye'den bir çok alanda uzman kadro, Afganistan'da uzman yetiştirmek üzere bu ülkeye gitmiştir. Atatürk'ün Türkiye'de gerçekleştirdiği reformların aynısını Afganistan'da da gerçekleştirmek isteyen Amanullah, halkın ayaklanmasına sebebiyet vermiştir. Konu ile ilgili bkz: Dariz, 2001: 158 –174. Ferheng, 1993: 522-538. Gubar, 1967: 785- 826.

³⁶ Togan, 1981: 483.

³⁷ Alimi, 1996: 153.

³⁸ Ferheng, 1993: 585.

doğru hareket ettiğini duyan halk ayaklanarak Sovyet ve Gulam Nabi askerlerini kentten çıkarmayı başarmışlardır. İbrahim Bek, Kalakani Devletinin müsaadesi ile Mezar-i Şerif'in 60 km doğusunda bulunan; çoğunluğunu Özbekler oluşturan, Avbek yakınlarındaki Taşkurgan bölgelerine yerleşmiş ve uzun zamandan beri Afganistan topraklarında iltica eden Türkistan gençleri, yeniden İbrahim Bek'in etrafına toplanmaya başlamışlardır.³⁹

Bu arada, İbrahim Bek, Haziran 1926'da Afganistan'a geçmeden önce, tüm aile fertleri ile birlikte yakın çevrelerini, Özbeklerin yoğun olarak yaşadıkları Daşt-i Kale (Afganistan sınırları içerisinde) sınır kenti üzerinden Afganistan'a göndermiştir. Afganistan Türkleri, İbrahim Bek'in ailesine büyük destek ve yardım vererek, onları Talukan kentinin yakınlarındaki Baharak kasabasına yerleştirmişlerdir. Oldukça kalabalık olduğu bilinen İbrahim Bek'in ailesi, güvenlik gerekçesi ile iki bölüme ayrılmışlar; bir kısmı Baharak bölgesinde kalmaya devam ederken, bir bölümü ise, Kuzey Afganistan'daki Kunduz vilayetine bağlı Çahardere kasabasına yerleşmişlerdir. İbrahim Bek'in kendisinin Afganistan'a iltica etmesinden sonra da, ailesinin nerde olduğu konusunda kimsenin bir fikri yoktu. İbrahim Bek ailesinin Baharak ve Çaharder'de olduklarını, İbrahim Bek'in kendisi ile birkaç yakın arkadaşları biliyorlardı. İbrahim Bek'in torunlarının, hala Afganistan'daki Baharak ve Çahardere bölgelerinde olduğu bilinmektedir. İbrahim Bek'in de sürekli olarak, Kunduz ve Tahar bölgelerinde, Sovyetler Birliğine karşı asker topladığı ve defalarca Amu Nehrini geçerek Rus birliklerine yönelik ani baskınlar yaparak Rusları ağır kayıplara uğratmayı başladığı bilinmektedir. Bu kapsamda, 1929'da Afganistan'ın Tahar vilayetinden, Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlı Ferhar bölgesine saldırarak, yüzün üzerinde Rus askerini öldürdüğü ve çok sayıda silah ele geçirdiği bilinmektedir. Bu saldırılar sırasında Afganistan Türklerinin de İbrahim Bekin yanında yer

³⁹ Alimi, 1996: 154, 155.

alması, İbrahim Bekin gücüne büyük güç katmıştır.⁴⁰ Ancak, İbrahim Bek'in arkasında duran Habibullah Kalakani hükümeti kısa bir süre sonra sarsılmaya başlayınca İbrahim Bek devlet desteğinden yoksun kalmıştır.

Kabil'de iktidarı ele geçirerek, Afganistan geneline hakimiyetini sağlamaya çalışan Kalakani, öte yandan da Amanullah Han'ın yapmaya çalıştığı reformları ve çıkarmış olduğu yeni yasaları, kaldırmış ve ülkeyi tamamen şeriat esaslarına göre yönetmeye çalışmıştır. Diğer taraftan tüm hükümet kurumlarını kendi tekeline alan Kalakani, kız çocuklarını okula gitmesini yasakladığı gibi, Amanullah döneminde açılmaya başlayan yabancı okulların tamamını da kapattırılmıştır. Ayrıca, Kalakani, Afganistan halkının bireysel özgürlüklerini kısıtlayan bir takım yasaklar getirmiştir. Tüm bunlar büyük bir halk kitlesi tarafından olumlu karşılanırken, belli kesimlerin de tepkisine neden olmuştur.⁴¹ Bu sıralarda, Amanullah döneminde, Afganistan'ın Fransa Büyükelçisi olarak görev yapan ve daha sonra bu görevden alınan Nadir Han, bulunduğu Fransa'dan dönerek, bugünkü Pakistan (o dönemler Hindistan toprakları olarak biliniyor) üzerinden Afganistan'ın güney bölgelerine gelmiş ve Kalakani birliklerine karşı mücadeleye başlamıştır. Kardeşi Şahveli Han'ı kalabalık bir ordu ile Kabil üzerine gönderen Nadir Han, Ekim 1929'de Kabil'i ele geçirmiş ve Habibullah Kalakani'yi tutuklatarak hapse attırmıştır. 16 Ekim 1929'de kendisini Afganistan kralı ilan eden Nadir Han, 3 Kasım 1929'de Habibullah Kalakani'yi idam ettirmiştir.⁴² Bu arada Nadir Han, Kalakani'ye karşı yenilgiye uğrayarak Kandahar'a sığınan Amanullah Han tarafından ülkeye çağrılmasına rağmen, Afganistan'a geldikten sonra, halkın Amanullah Han ve Kalakani'ye karşı olan

⁴⁰ Şule1996: 118. 240. Bu arada, 7 Ocak - 4 Şubat 2004 tarihleri arasında gerçekleştirilen Afganistan ziyareti esnasında, İbrahim Bek Lakay'ın torunlarına ulaşmak istendiyse de başarılı olunamamıştır. Lakay kavminin, Afganistan'ın Tahar vilayetine bağlı Rustak ilçesinin Karadeng köyünde yoğun olarak yaşadıkları bilinmektedir. Bunların da İbrahim Bek Lakay'ın torunları olduğu ifade edilmektedir.

⁴¹ Habibullah Kalakani dönemine ilişkin bkz: Dariz, 2001: 186, 187. Ferheng, 1993: 576 - 579. Gubar (2), 1999: 5- 120.

⁴² Gubar (2), 1999: 11.

tutumunu görerek, onlara karşı hareket etmiş ve halkın da büyük desteğini almıştır. Amanullah Han, Nadir Han'a işbirliği teklifinde bulunduysa da, Nadir tarafından kabul edilmemiştir. Amanullah, kısa bir süre Kandahar'da kaldıktan sonra, bir daha dönmek üzere ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴³

Afganistan'da Nadir Han devrinin başlaması ile birlikte, bir süre sonra İbrahim Bek, Habibullah Kalakani döneminde sahip olduğu devlet desteğinden tamamen mahrum bırakılmakla kalmayıp, Nadir Hükümeti tarafından da "düşman" olarak tanınmaya başlanmıştır. Ancak Afganistan Türklerinden hala destek görmekte olan İbrahim Bek, bir süre sonra hem Nadir Han hükümeti, hem de Sovyetler Birliğinin en büyük düşmanı haline gelmiştir.

4) İbrahim Bek ile Afganistan Devleti İlişkileri:

Daha önce ifade edildiği üzere, 21 Haziran 1926'da Afganistan'a iltica eden İbrahim Bek, Amanullah Han hükümeti tarafından adeta bir göz hapsinde tutulmaktaydı. 19 Ocak 1929'da Habibullah Kalakani (Beççe-yi Sakav)'nin Afganistan iktidarını ele geçirerek kendi hakimiyetini kurması ile, İbrahim Bek'in Sovyet karşıtı faaliyetlerine de izin verilmiştir. Ancak Nadir

⁴³ Amanullah Han kısa bir süre, Kandahar ve Gazne civarında Habibullah Kalakani birliklerine karşı mücadele etmiş, ancak somut bir netice elde edememiştir. 23 Mayıs 1929'da ülkeyi terk eden Amanullah Han, daha sonra İtalya'ya iltica etmiş ve hayatını sonuna kadar İtalya'da kalmıştır. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Ferheng, 1993: 580. Dariz, 2001: 152-181.

Han'ın başa geçmesinden bir süre sonra ise, İbrahim Bek ve onu destekleyenler “düşman” olarak görülmeye başlanmıştır.⁴⁴

16 Ekim 1929'de Afganistan kralı olan Nadir Han, Amanullah Han'ın yapmış olduğu radikal reformların başarısızlığa uğramasından ve Habibullah Kalakani'nin fazla aşırıcılık tutumunun tepki ile karşılanmasından, büyük dersler çıkarmış ve daha ılımlı bir politik çizgi takip etmiştir. Kısa bir süre içerisinde Afganistan genelinde hakimiyetini tam manası ile sağlamayı başarmış olan Nadir Han, uluslararası ilişkilerini de geliştirmiştir. Bu noktada, İbrahim Bek'in Afganistan'ın kuzeyi ve kuzeydoğusundaki Katagan bölgelerinde yapmakta olduğu Sovyet karşıtı faaliyetleri ve Afganistan Türklerinden gördüğü büyük ilgi ve destek, Sovyetler Birliği ile Afganistan devletinin ilişkilerine gölge düşürmüştür. Ayrıca, kimi zaman Sovyet ordularının sınır ihlali yaparak Afganistan topraklarında İbrahim Bek'e karşı askeri operasyonlar gerçekleştirmesi, Afganistan devletini de ciddi manada rahatsız etmiştir. 1930'da, Afganistan Büyükelçisinin Taşkent'te öldürülmesinden sonra, Nadir Han hükümeti, Sovyetler Birliğine bir kınama mektubu yazarak “bu olayların iki ülke ilişkilerine ciddi manada gölge düşüreceğini” ifade etmiştir. Sovyet yönetimi ise İbrahim Bek'in faaliyetlerinin engellenmesini istemiştir. Bunun üzerine, Sovyetlerle ilişkisini düzeltmek isteyen Nadir Han hükümeti, İbrahim Bek'i, “Afganistan ve Sovyetler Birliği'nin ortak düşmanı” olarak ilan etmiş ve ona karşı askeri operasyonlar düzenlemeye başlamıştır.⁴⁵

Nadir Han'ın Sovyetlere yaklaşması ile devlet desteğini tamamen kaybetmekle birlikte, “asi” konumuna düşen ve Sovyet yönetimi ile birlikte Afganistan devletinin de “düşmanı” haline gelen İbrahim Bek, Afganistan devletinin tüm baskılarına rağmen, ülkenin kuzey ve kuzeydoğusundaki

⁴⁴ Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bdkz: Ferheng, 1993: 608. Gubar (2), 1999: 74-81. Şule1996: 118. 240.

⁴⁵ Ferheng, 1993: 608.

Katagan bölgelerinde yaşayan Türk asıllı insanlar tarafından hala büyük destek görmekteydi. Çoğu zaman, ailesinin de saklandığı Katagan bölgelerinde faaliyet gösteren İbrahim Bek, zaman zaman, destek aramak üzere, Türklerin yaşadığı diğer bölgelere giderek halk büyükleri ile, kendisine destek verilmesi için diyaloga geçmekteydi. Bu kapsamda, Nadir Han hükümeti tarafından “asi” ve “düşman” ilan edildiği sıralarda, İbrahim Bek, Haziran 1930’da, Faryab (Maymana) bölgesine giderek, Halife Kızılayak adı ile tanınan Afganistan Türkmenlerinin ruhani lideri ile görüşmüştür. Bu görüşme sonrasında bir çok Türkmen gencinin, Sovyetler Birliği ve Nadir Hükümetine karşı mücadele etmek üzere İbrahim Bek’e katıldığı bilinmektedir. Afganistan Türklerinin büyük desteğini alan İbrahim Bek, Nadir Hükümeti tarafından Maymana’da tutuklanan mücadeleciler gençlerin kurtulması için hükümet konağına saldırmış ve kısa bir süreliğine Maymana’yı ele geçirmiştir. Ancak, Kabil’den yeni takviye kuvvetler gelince bölgeyi terk etmiştir.⁴⁶

Afganistan’ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan Türk kavimlerinin büyük destekleri ile Afganistan Devletine karşı da “vur-kaç” taktiği ile mücadele veren İbrahim Bek, Afganistan Devletini kuzeye nüfuz etmesini engellemiştir. Dolayısı ile Afganistan Devleti, İbrahim Bek ile müzakere yollarını aramaya başlamıştır. Bu nedenle, Kabil valisi Mirza Muhammed Yakup Han, bu sorunu çözmek üzere hükümet tarafından kuzey Afganistan’a gönderilmiştir. Mirza Muhammed Yakup, İbrahim Bek ile yakın ilişki içerisinde olan Halife Kızılayak ile görüşerek, Afganistan Devleti adına İbrahim Bek ile müzakere yapmak istediğini dile getirmiştir. Halife Kızılayak da bu öneriyi İbrahim Bek’e iletileceğini bildirmiştir. Halife Kızılayak’ın devreye girmesi ile, İbrahim Bek Afganistan Devletinin temsilcisi ile görüşmeye hazır olduğunu söylemiş ve 21 Mart 1930’da Mezar-i Şerif, iki taraf arasında müzakere yeri olarak belirlenmiştir. İbrahim Bek’i karşılamak üzere, Afganistan Devletini temsilen Fetih Muhammed Han (bölgedeki ordu

⁴⁶ Şule, 1996: 138,142.

komutanı), Mihrabali Han (Hazaraların temsilcisi), Ata Muhammed (Kabil'den gelen temsilcilerden bir) gibi yetkililer Taşkurgan yakınlarındaki Tahtaköprük (Tahtaköprü) kasabasında görevlendirilmiştir. İbrahim Bek'in yedi yüz kişilik atlı birliği ile beraber, daha önceden belirtilen günde, Mezar-i Şerif'e gelmek üzere Tahtaköprük'e geldiği ve bölgedeki Türkler asıllı insanlar tarafından büyük bir coşku ile karşılandığı bilinmektedir.⁴⁷

Afganistan Devletinin temsilcileri ile görüşmek üzere, Mezar-i Şerif yakınlarındaki Tahtakörik'e gelen İbrahim Bek'in yanında, Afganistan Türklerinden olup İbrahim Bek'in yardımcılığını yapan Atem Bek'in olduğu ve Atem Bek'in bu görüşme esnasında adeta İbrahim Bek'in korumacılığını yaptığı bilinmektedir.⁴⁸ Ancak, Afganistan Devlet temsilcilerinin İbrahim Bek ve adamlarına karşı tutumları, İbrahim Bek ile arkadaşlarını ciddi manada şüpheyne düşürmüştür.

Müzakere yeri olarak, daha önceden Mezar-i Şerif'in belirlenmesine rağmen, Afganistan Devletinin temsilcileri, Bek ve arkadaşlarını Taşkurgan'daki Cihannüma isimli bağda ağırlamışlar ve bir süre burada dinlenmeleri gerektiğini istemişlerdir. Bek ve arkadaşlarının ağırlandıkları bağın tek kapısı bulunmaktaydı ve misafirlerin tümü atları ile birlikte bağın içine alınmıştır. Akşam yemeği sırasında ise, İbrahim Bek'in komutanlarından Mulla Karakul, bağın kapısına dışarıdan kilit vurulduğunu fark edince, durumu İbrahim Bek'e iletmış ve şüpheler daha da artmıştır.⁴⁹

⁴⁷ Gubar (2), 1999: 75.

⁴⁸ Cesurluğu ve bahadırılığı ile bilinen Atem Bek, Afganistan Türkleri arasın efsaneleşmiş bir kahraman olarak bilinmektedir. Kimi rivayetlere göre tek başına, yüz kişi ile çatışabilen bir kişidir. Günümüzde de Afganistan Türkleri arasında, her hangi birinin cesaretinden söz edilirken, "adeta zamanın Atem Bek'i gibi" şeklinde ifade edilmektedir. Konuya ilişkin bkz: Şule, 1996: 291-296.

⁴⁹ Şule, 1996: 293 – 296.

İbrahim Bek büyük bir şüphe ve endişe içinde beklerken, bu sırada uzaklardan silah sesleri gelmeye başlamıştır. Bunu üzerine Atem Bek, İbrahim Bek'e: "burayı bir an önce terk edelim, oyuna gelmiş olabiliriz, zaten Afganistan Devleti ile Sovyetler Birliği anlaşmışlar. Seni Sovyet yönetimine teslim edebilirler" şeklinde endişelerini dile getirmiştir. Ancak, araya giren, devlet temsilcilerinden Ata Muhammed Han: "Bugün Nevruz Bayramı, baharın gelişini silah sesleri ile kutlamaktalar, keşke hep beraber törene gidebilseydik" şeklinde konuşarak, İbrahim Bek ve Atem Bek'in gerginliğini gidermek istemiştir.⁵⁰ Ancak, İbrahim ve Atem Bek, hala Devlet adamlarına güvenmemekteydiler. Bu nedenle, Afganistan Devleti temsilcileri, sabah namazına kalktıklarında, İbrahim Bek ve adamları o bölgeden çoktan uzaklaşmışlardı.

İbrahim Bek'in Cihannüma Bağından uzaklaşmasını ve bundan sonraki hayatını, Afganistan Türklerinden olup, İbrahim Bek'in yakın adamlarında biri olan İşan Davud, daha sonra şu şekilde aktarmıştır:

"Cihannüma bağından çıkar çıkmaz, Gazi (İbrahim Bek) atının yönünü batıya doğru çevirerek yola koyuldu. Biz Mezar'i Şerif'e gideceğimizi düşündük. Meğer Gazi, bağdaki muhafızları yanıltmak için Mezar-i Şerif'e doğru hareket etmiş. Birkaç yüz metre ileriden kuzeye döndü ve biraz ileriden de tekrar doğuya dönerek çölde ilerlemeye başladık. Hayrabad üzerinden Abadan'a ulaştık. Abadan'da biraz dinlendikten sonra, Çahardere'nin Karabatır kasabasına ulaştık. Bir iki gün buralarda kaldıktan sonra, Tahar ve Badahşan'a doğru yola koyulduk. Bundan sonraki günlerimiz, hep at sırtında ve seferlerle geçti. Bir kasabada, en fazla bir saat kalabilirdik, kendimize ve atlarımıza yiyecek bir şeyler temin eder etmez, oradan uzaklaşır, dağlara çıkarak yemeklerimizi yedik ve atlarımızı dinlendirirdik. Bazen dinlenme ihtiyacı duyarsak, biz dinlenirken Gazi (İbrahim Bek) kendisi nöbet tutardı.

⁵⁰ Gubar (2), 1999: 76.

Gazi Dinlenme ihtiyacı duyduğunda ise, ortalıktan bir anda kaybolurdu. Nereye gittiğini sadece, komutan Atem Bek bilebilirdi.”⁵¹

Muhammed Yakup’un daha sonraki açıklamalarından, İbrahim Bek’in devlet adamlarına güvenmemek konusunda haklı olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra, Kabil’den gelen heyet içerisinde yer alan Ata Muhammed’in İbrahim Bek’i tutuklayarak Mezar-i Şerif’e getirilmekle görevlendirildiği bilinmektedir.⁵²

Afganistan Devletinin kurmuş olduğu bu tuzaktan kurtulan İbrahim Bek ve arkadaşları, Afganistan’ın kuzey bölgelerinde sürekli yer değiştirerek, hem Afganistan Devletine karşı, hem de Sovyetler Birliğine karşı mücadelelerine devam etmiştir. Zaman zaman Amu Nehrini geçerek Tacikistan ya da Özbekistan Sovyet Cumhuriyetlerindeki Rus askeri birliklerine karşı ani saldırılar düzenleyerek, onlara ağır darbeler indirmeye başlamıştır. Sovyet Yönetimi ise, bu sorunun çözülmesi için Afganistan Hükümetine baskı yapmaya devam etmiştir. Böylece, İbrahim Bek, en az Sovyetler Birliğine karşı olduğu kadar, Afganistan Yönetimine de düşman olmuştur. İbrahim Bek’in bundan sonraki hayatını, Afganistan’ın ünlü tarihçisi Mir Gulam Muhammed Gubar şu şekilde aktarmaktadır: “İbrahim Bek ve arkadaşları, Tuzak ile kafesin ortasında sıkışan vahşi bir kuş gibiydiler. Her ikisine de teslim olmamak için direniyorlardı.”⁵³

⁵¹ Şule, 1996: 291-295.

⁵² Gubar (2), 1999: 76.

⁵³ Gubar (2), 1999: 77.

5) İbrahim Bek'in Yakalanması ve Silahlı Mücadelenin Sonu:

Afganistan'da Nadir Han devletinin Sovyetler Birliği ile anlaşması ile İbrahim Bek ve arkadaşları, devlet desteğinin tamamen kaybetmekle birlikte, bir taraftan Afganistan Devleti, diğer taraftan Sovyetler Birliği arasında sıkışmış ve her ikisine karşı mücadelesine devam ettirmiştir. Gubar'ın ifadesi ile; "tuzak ile kafesin arasında vahşî bir kuş gibi" sıkışan İbrahim Bek ve destekçileri, adeta at sırtında uyur ve at sırtında yemek yerlerdi. Afganistan devletini de candan bezdirmiştir. Bu nedenle, Kasım 1930'da Afganistan Harbiye Bakanı Şah Mahmut, İbrahim Bek'i yakalamak üzere görevlendirilerek çok sayıda asker ile birlikte Kuzey Afganistan'a gönderilmiştir.⁵⁴

İbrahim Bek ve onu destekleyen Afganistan Türklerine karşı savaşmak için görevlendirilen Afganistan Harbiye Bakanı Şah Mahmut, bir kolordu ile birlikte, Türklerin ağırlıklı olarak yaşadıkları Katagan bölgesine gelmiş ve Kunduz yakınlarındaki Hanabad'da karargah kurmuştur. Şah Mahmut'un Katagan bölgesine yerleşerek yapmış olduğu katliamları bizzat yaşayan Cemşid Şule, olayları şu şekilde aktarmaktadır:

"Şah Mahmut Han, ağabeyi Kral Nadir Han tarafından, Maverâ'ün-Nehir'den kaçan Lakayları (İbrahim Bek'in de mensubu olduğu Türk kavmi) yakalayarak Ruslara teslim etmek ve onlara yardım edenleri de cezalandırmak üzere görevlendirilmişti. Ancak, bu bölgedeki insanların tümü Lakaylarla aynı kökten geldikleri için, onları kollamaktaydılar. Bu nedenle Şah Mahmut Han, bu insanların tamamını cezalandırması gerekiyordu. Nitekim öyle oldu. Ne kadar çekik gözlü ve az sakallı genç insan varsa Şah Mahmut tarafından ya öldürüldü ya da hapse atıldı. Geride kalan yaşlılar ise, evlerinden göçe zorlandı. Lakaylara yakın ne kadar kavim varsa, hepsini

⁵⁴ Gubar (2), 1999: 77.

malları zapt edildi. Ama buradaki insanların hiç biri, İbrahim Bek'in ailesinin bulunduğu yeri söylemediler. İbrahim Bek yakalanamadı ve halk da büyük katliamlara uğramaya devam etti.”⁵⁵

Kasım 1930'den Temmuz 1931'ye kadar bu bölgede karargah kurarak İbrahim Bek birliklerine karşı yoğun bir mücadeleye giren Şah Mahmut, öte yandan, sıradan halkın köylerini yakmakta ve sözde suçlu bulunduğu mahkumları yargılamaksızın idam etmekteydi. Ancak tüm bunlar, ters tepki yaratmış ve İbrahim Bek, halk tarafından daha fazla desteklenmeye başlanmıştır. Gerilla taktiği ile savaşmaya alışık olan; gerek Sovyetlere karşı, gerekse Afganistan Devletine karşı bir çok zaferlerin altına imzalarını atan İbrahim Bek birlikleri, başlangıçta Şah Mahmut'a karşı da bir çek bölgede galip gelmeyi başarmıştır. Ancak, İbrahim Bek'in savaş tekniğini çözen Şah Mahmut, İbrahim Bek birliklerini düz arazilere çekerek mağlup etmeyi planlamıştır.⁵⁶

Sürekli olarak at sırtına savaşan İbrahim Bek birlikleri, ağır toplarla donanmış olan düzenli ordulara karşı düz arazilerdeki savaşlarda pek fazla başarı elde edemiyorlardı. Uzun bir süre Afganistan orduları ile çatışan İbrahim Bek birlikleri, Haziran 1931'de ağır kayıplar verdikleri için, Katagan bölgesini terk etmek istemişler ve Mezar-i Şerif yönüne hareket etmişlerdir. Ancak, İbrahim Bek ve arkadaşlarının yolu Afganistan orduları tarafından kesilince Katagan'a geri dönmek zorunda kalmıştır. Samangan ve Taşkurgan üzerinden çatışarak Kunduz'a ve oradan da Tahar bölgesine geçmeyi başaran İbrahim Bek, kısa bir süre sonra; 15 Haziran 1931'de Amu Nehri

⁵⁵ Şule, 1996: 188.

⁵⁶ Şule, 1996: 314, 315.

üzerinden Sovyetlerin işgali altında bulunan bugünkü Tacikistan topraklarına geçmiştir.⁵⁷

15 Haziran 1931'de Tacikistan topraklarına geçerek, yeniden Sovyetlere karşı mücadeleye başlayan İbrahim Bek ve arkadaşları, Afganistan sınırları içerisinde yaptıkları gibi, Sovyetlere karşı da vur-kaç taktiği ile savaşılmaya başlamışlardır. Ancak, Uzun zamandan beri, casusların peşinde olduğu İbrahim Bek, 22 Haziran 1931 tarihinde, bugünkü Tacikistan topraklarında pusuya düşürülerek yakalanmıştır. Bir gün sonra (23 Haziran 1931) Taşkent'te götürülerek idam edilmiştir.⁵⁸

İbrahim Bek'in yakalanarak idam edilmesi haberini Hanabad'daki karargahında duyan Şah Mahmut, tüm kentte "fetih" töreni adı ile büyük bir kutlama yapmıştır. İbrahim Bek'in yakalanması, Afganistan'ın Katagan bölgesindeki Türklerin, Şah Mahmut'un zulmünden kurtulması için yeterli olmamıştır. Şah Mahmut, bölgede gerçekleştirdiği büyük katliamlarla birlikte, Türk kavimlerinin tüm mal varlıklarına da el koymuştur.⁵⁹

İbrahim Bek'in yakalanarak idam edilmesinden sonra, onun tüm silah arkadaşları, kimi Sovyetlere, kimi de Afganistan Devletine teslim olmuş ve idam edilmişlerdir. Böylece, Türkistan'da silahlı mücadele sona ermiş ve ancak, yut dışında Zeki Velidi Togan, Mustafa Çokay ve Yusuf Akçura gibi kişilerle fikir mücadelesi devam etmiştir. Yurt dışındaki mücadelelere ilişkin, Z. Velidi Togan'ın çalışmalarından başka, son zamanlarda, Prof. Dr. A. Ahat Andican'ın "Cedidizim'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi" adı altında yayınlamış olduğu değerli çalışması, bugüne kadar yapılmış en

⁵⁷ Gubar, 1999: 78.

⁵⁸ Gubar (2), 1999: 78.

⁵⁹ Şule, 1996: 401-49

önemli ve kapsamlı çalışmaların başında bulunmaktadır. Bu nedenle, yurt dışında Türkistanlıların faaliyetleri üzerine durmayacağız.

6) Türkistan'da Silahlı Mücadelenin Sonu ve Afganistan Türkleri:

19.yy'da, bölgeyi paylaşan büyük güçler arasında yapılan bir anlaşma ile Amu Nehrinin güneyindeki Türklerin Afganistan sınırları içerisinde kaldığını daha önce belirtmiştik. Bugünkü Afganistan sınırları içerisinde kalan Türkler, bu yıllardan itibaren 1980'li yıllara kadar Peştunların çeşitli maddi ve manevi sömürgeciliğine maruz kalmışlardır.

1919 yılında, Peştun kraliyet ailesinden gelen ve İngilizlerden bugünkü Afganistan'ın istiklalini alan Amanullah Han, Mustafa Kemal Atatürk'ü bir model olarak seçmesine rağmen, bölgedeki Türk kavimlerine hiçbir siyasal ve kültürel özgürlük tanımamıştır. Aksine Afganistan'daki II. Meşrutiyetçilerin amaçlarına uygun olarak Peştun dilini geliştirmek için, Afganistan'ın çeşitli bölgelerinde eğitim seferberlikleri düzenlenmiş, Afganistan'da başlangıçtan beri resmi dil olan Farsça ve resmileştirilmeye çalışılan Peştun dili dışında konuşulan diğer dilleri ezmeye çalışmışlardır.⁶⁰

Diğer taraftan, 1930'lu yıllarda, dönemin Afgan kralı Muhammed Nadir Han, Türkistan ve Katagan bölgelerine yapmış olduğu bir gezi sonrasında, bu bölgelere yönelik yeni bir "reform" programı bildirisi yayınlamıştır. Bu "reform" programında, Türkistan ve Katagan bölgelerinde toprağın "düzensiz olarak kullanıldığı ve buna devletin bir çare bulması

⁶⁰ Daha detaylı bilgi için: Habibi, 1999: 48. Öztaşkın, Özbekistan Erk, 21Kasım 2001. Gubar, 1967: 530

gerektiği" vurgulanmaktaydı. Bu bildirinin yayınlanmasının hemen ardından, Afganistan'ın güney bölgelerinde göçebe olarak yaşayan Peştun kabileleri, dönemin hükümeti tarafından planlı olarak Türkistan ve Katagan bölgelerine yerleştirilmiştir. Bununla beraber, bu bölgelerde yaşayan Özbekler, Türkmenler ve diğer Türk kavimlerinin arazileri "plan dahilinde" olmadığı gerekçesi ile zapt edilerek yeni yerleştirilmiş olan Peştun kabilelerine dağıtılmıştır.⁶¹ Bu program daha sonra 1978 komünist ihtilali sonrasında, komünist Devlet Başkanı Nur Muhammed Taraki döneminde, "Haşt-ciribe reformu"⁶² adıyla devam etmiştir. Yine Kuzey Afganistan'da uygulanan "Haşt-ciribe" reformu çerçevesinde, bir kişi 16 bin mt²'den fazla araziye sahipse, fazla olan kısım güneyden göç ettirilen göçebe Peştun kabilelerine dağıtılacaktı.⁶³ Türkistan ve Katagan bölgelerindeki Türk kavimlerinin bir çoğunun en az 50 bin mt²'lik bir araziye sahip olduğu düşünülürse, olayın boyutsal bakımdan ciddiyeti ortaya çıkmaktadır.

Bu dönemlerde Afganistan'ın kuzey bölgelerine yerleşen Peştun kabileleri, bir yandan bölgedeki Türk kavimlerine, "19. yüzyıldaki Rus İstilasası ile bu bölgelere gelip yerleşen yabancılar olduklarını" ileri sürerlerken, öte yandan ise onların konuştukları dil ile alay ederek bir takım psikolojik baskılar uygulamaya başlamışlardır. Neticede, "Afganistan Afganlara aittir" sloganı ile, Peştunlar öne çıkmış ve Türkler başta olmak üzere, diğer etnik gruplar "ikinci sınıf vatandaş" muamelesi görmeye başlamışlardır.

⁶¹ Valvalici, 1996: 18.

⁶² Haşt, Farsça'da sekiz demek. Cirib ise, Afganistan'da araziye özel bir ölçü birimidir. Bir cirib, iki bin mt² ölçüsündedir. Komünist ihtilali döneminde, bir kişi, 16 bin mt²'den daha fazla araziye sahip olamazlardır. Komünistler bu reformlarının tamamını uygulayamamışlardır. Çünkü komünist ihtilali ile birlikte, Afganistan savaşı da başlamıştı. Bu nedenle reform adı ile uygulanmak istenenlerin çoğu uygulanamamıştır.

⁶³ Valvalici, 1996: 20

SONUÇ

Ruslardan öğrenilen “Orta Asta” kavramı, günümüzde Türkistan coğrafyasını ifade etmek için, özellikle batı literatüründe daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Uzakdoğu, Ortadoğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri ile Rusya Federasyonu arasında önemli bir jeopolitik konuma sahip olduğu gibi, yer altı madenleri bakımından da oldukça zengin olan Türkistan coğrafyası, sahip olduğu bu konum nedeni ile tarihin çeşitli dönemlerinde farklı sömürgeci devletlerin iştahını kabartmıştır. Bu kapsamda, M. Önceki yıllarda Pers ve Büyük İskender devletleri kuzey ve batıdan güneye inmek isteyince, bu bölgeleri bir jeopolitik güzergah olarak kullanmışlardır. Daha sonra 7. yüzyıllardan itibaren bu bölgeler İslam orduları tarafından istila edilmiştir. 19. yüzyıllarda, “Büyük Oyun” adı ile bilinen Britanya ile Çarlık Rusyası arasındaki güç mücadeleleri, Türkistan coğrafyasının kaderini değiştirmiş ve siyasi dengeleri tamamen altüst etmiştir. Türkistan’ın doğal bir parçası olan bugünkü Afganistan toprakları da, yeni oluşan güç dengeleri çerçevesinde şekillenmiştir.

İslam Dünyasının en büyük temsilcileri olan Türk Devletlerinin zayıflamaya yüz tuttuğu dönemlerde, batı dünyasının bir yükselişe geçtiği görülmektedir. 15. yüzyılın sonlarında karada ve denizde büyük bir güç kazanan Osmanlı Devleti, özellikle III. Murad (1574 -1595) döneminde, bir takım iç ve dış etkiler nedeni ile idari zayıflama sürecine girmiştir. I. Ahmed (1603 - 1617) döneminde yaşanan iktidar mücadeleleri Osmanlı Devletini yıpratmaya başlamıştır. Her ne kadar Köprülü Mehmed Paşa (1656) ile bir toparlanma devri yaşansa da, eski gücüne kavuşma noktasında tam bir başarı sağlanamamıştır. Diğer taraftan, Babur, Şeybani ve Safavi gibi

doğudaki Türk Devletleri de kendi aralarında yaşadıkları iktidar mücadelelerinden dolayı, hızla kan kaybetmeye başlamışlardır. Türk ve İslam Dünyasının çöküş sürecine girdiği bu dönemlerde; uzun yıllar feodal kesim ile siyasal otoriteler arasında büyük çatışmaların yaşandığı batı dünyasında bir yükselişin yaşanmaya başlandığı görülmektedir.

16. yüzyılın ortalarında yaşanan Portekiz - İngiliz mücadeleleri, 1588'de İngilizlerin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Bunun üzerine İngilizler, Portekiz ülkesi olarak bilinen İspanya'nın Uzakdoğu'daki üslerine karşı saldırmaya başlamış ve 1591'de Malay bölgesine kadar ilerlemişlerdir. Bu tarihlerden itibaren Hindistan'a yerleşmeye başlayan İngilizler, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi"ni kurarak, Hindistan'ı işgal etmeye başlamışlardır. 1803 yılında Babüri haleflerinin de İngilizlerin hakimiyetin kabul ettikleri görülmüş ve İngilizler Hindistan'ı tamamen ele geçirerek, Türkistan'a doğru ilerlemeye başlamışlardır.

Öte yandan, 862 yılında Vikingler'in saldırımları sırasında Kiev'de küçük bir devlet olarak ortaya çıkan Rusya, Altın Orda'nın yıkılması neticesinde, 1472'de III. İvan, döneminde yayılmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda, bu yayılma hızla devam etmiş ve 19. yüzyılda, Rusya bir "dünya devleti" haline gelmiştir. Bilindiği üzere, 1856 Kırım savaşının sona ermesi, 1859'da Kafkasya'daki Müslüman Hanlıklarının yenilmesinin ardından, Kazakistan üzerinden Türkistan coğrafyasına doğru ilerleyen Rusya, 1873'e kadar Buhara, Hokand ve Hive gibi Türk Hanlıklarını mağlup ederek, Türkistan bölgesini işgal ederek İngilizlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Bu dönemlerden sonra, Türkistan halkı, Ruslara karşı bir ulusal mücadele başlatmışlardır.

Rusların Türkistan coğrafyasını tamamen işgal ettiği sıralarda, Türkistan'ın güney ucunu oluşturan bugünkü Afganistan toprakları İngilizlerin

işgali altındaydı. İngilizler ile Çarlık Rusya'sı işgal ettikleri toprakların sınırlarını kesin olarak belirlemek için, iki imparatorluk arasında, Amu Nehri sınır olarak kabul edilmiş ve bugünkü Afganistan ise, tampon bir bölge olarak ortaya çıkmıştır. Böylece Çarlık Rusya'sı tüm Türkistan'ın siyasi hâkimiyetini ele geçirmiştir. Ancak, Türkistan halkı ulusal kurtuluş mücadelelerine de devam etmişlerdir. Bir süre sonra, Çarlık Rusya'sı, Türkistan'ı parçalama politikalarına bağlı olarak, Türkistan'ın bir bölümünde, Taşkent merkezli "Türkistan Genel Valiliği"ni ve bir diğer kesiminde ise "Step Genel Valiliği" adı altında iki idari bölge kurmuştur. Buhara ve Hokand Türk Hanlıkları ise, Rusya'ya bağımlı birer özerk bölge olarak kalmışlardır.

Bu dönemlerde Ruslara karşı verilen ulusal kurtuluş mücadeleleri, 1917'deki Bolşevik İhtilalinden sonra, daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Şubat 1918'de, Rusların Türkistan'dan asker talep etmesi üzerine Fergane bölgesinde başlayan ayaklanma, ulusal bir isyana dönüşerek tüm Türkistan coğrafyasını sarmıştır. Bunun üzerine, ayaklanmayı kanla bastırmak isteyen Ruslar büyük bir direnişle karşılaşmışlardır. 1920'de Buhara Hanlığı, Bolşevikler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, silahlı mücadelelerin tüm Türkistan coğrafyasına yayıldığı görülmüştür. Eylül 1921'de Buhara'ya gelen Enver Paşa, 8 Kasım 1921'de Buhara'dan ayrılarak bugünkü Tacikistan sınırları içerisinde kalan Çilli-köl bölgesine geçmiş ve burada Ruslara karşı ulusal kurtuluş mücadelesi veren gençlerin liderliğini üstlenmiştir. Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de savaş alanında öldürülmesine kadar, Türkistan Milli Mücadelesinin liderliğini üstlenmiştir.

Bu arada, Türkistan Milli Mücadelesini, üç aşamada incelenmesi mümkündür:

- 1) 1916'da Çarlık Rusya'sına karşı başlatılan ilk isyanlardan, Enver Paşa'nın bölgeye geldiği 1921'e

kadarki dönem; Bu dönemlerde, ulusal kurtuluş mücadelesi, belli bir organizasyondan yoksundur. Münferit olarak başlayan isyanlar, tamamen medreselerin cihat çağrısıyla şiddetlenmiştir.

- 2) 1921-1924 yılları arasındaki Enver Paşa ile Selim Sami liderliğinde cereyan eden mücadeleler; Bu dönemlerde bir hayli güçlü olan Milli Mücadele, siyasi ve askeri bir güç olarak, daha profesyonelce faaliyetlerini sürdürmüş, halk tabanından büyük destek gördükleri gibi, aydın kesimin de desteğini almışlardır.

- 3) 1924 – 1931 yılları arası; Enver Paşa'nın ölümünden ve 1924'te Selim Sami'nin Türkistan'ı terk etmesinden sonra, İbrahim Bek Lakay, ulusal kurtuluş mücadelesine liderlik etmiştir. Bu dönemde Rusların baskısı ile zayıflamış ve belli bir siyâsî organizeden yoksun oldukları gibi, sosyal dayanakları da azalmış ve halk tabanındaki destekleri ise, belli komutanların ait olduğu boy ve kabile ile sınırlı kalmıştır. Bu dönemlerdeki mücadeleler gerilla taktiği ile devam etmiştir.

Türkistan Milli Mücadelesinin, özellikle son aşamasının, genel olarak bugünkü Afganistan topraklarından beslendiği görülmektedir. Bu dönemlerde, Milli Mücadelenin liderliğini üstlenen İbrahim Bek, son zamanlarda bugünkü Afganistan topraklarına geçerek mücadeleyi buralardan sürdürmüştür. Ancak, 1929'dan sonra, İbrahim Bek ve arkadaşları, Afganistan Devleti ile Sovyetler Birliği arasında, adeta sıkışmıştır. Neticede 22 Haziran 1931'de

Sovyetlere karşı son bir hamle yapmak isteyen İbrahim Bek, casusların ihanetine uğramış ve Ruslar tarafından yakalanarak idam edilmiştir. Böylece Türkistan'da Milli Mücadelenin silahlı kanadı tamamen sona ermiştir.

Sonuç itibarı ile; Türkistan Milli Mücadelesi, 19. yüzyılda bir “dünya devleti” haline gelen ve o günün şartları çerçevesinde, son derece gelişmiş askeri donanımına sahip olan Rusya'ya karşı, Türkistan gençlerinin inanç ve özgürlük aşkı ile verdikleri bir ulusal kurtuluş mücadelesidir. Bu mücadele, Türkistan genelinde milyonlarca insanın hayatına mal olmuştur. Türkistan Milli Mücadelesi, Türkistan insanı için unutulamayacak derecede büyük izler bırakmış olan bir milli davanın neticesinde cereyan etmiştir. Özellikle, 1990'lı yıllardan sonra, bağımsız olan Türkistan Cumhuriyetleri, bu büyük mücadelelerini gururla tarih sayfalarına yerleştirmiş ve bu kahramanlık hikayeleri gelecek nesillerin de hafızalarını süsleyecektir. Bu bakımdan Türkistan Milli Mücadelesi, Türk Milletinin ulusal davasının bir inikasıdır.

KAYNAKÇA

ALİM HAN, Emir Seyit, Buhara Halkının Hasreti Tarihi, Taşkent, Özbekistan: "Fen" Neşriyatı Yayınları 1991.

ALİMİ, Seyit Mansur, Buhara Gehvare-yi Türkistan, Peşaver: 1996.

ALMQVIST, Borje, 1983'de Afgan Savaşı: Sovyetlerin Kullandığı Nazi Taktiklerine Karşı Güçlenen Mücahit Direnişi (Tü. Çev: H. Özdağ), Ankara: ODTÜ Yayınları, 1986.

ALTAY, Nurullah, Kabail-i Afganistan Ez nazar-i Hanikov, YAĞDU (Derg.) C.2, S. 6, Ekim 1995, s. 37-40.

ANDHOYİ, M. Metin, Hacı Bayram Han Han-i Hanan, YAĞDU (Derg.) C. 2. S. 5,, Ekim 1995, s. 6-12.

-----, Andhoy ve Caygah-i an Der Tarih, Peşaver: Keman-ı Telayi Yayınları, 2000.

ANDİCAN, A. Ahat, Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi, İstanbul: Emre Yayınları, 2003.

ARAT, Reşit Rahmeti, Astrahan Hanlığı, İAnsk. C. I, s. 680.

-----, Kazan Hanlığı, İAnsk. C. VI, s. 505.

ARİANFAR, Aziz, Ceng Der Afganistan, Peşaver: Mayvand Yayınları, 1999.

ARMAOĞLU, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul: Alkım Yayınları, 1998.

AVAZ, Çari, Emir Timur Cengnamesi, Taşkent: Çolpan Yayınları, 1990.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, Enver Paşa, (3 cilt) İstanbul: 1978.

AYHAN, Şevket Süreyya, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2000.

BAHMEN, A. Kerim, Yürek Sözleri –Türkmen Şairlerinin Saylanan Ş'erleri, Mezar-i Şerif: 1996.

BALA, M. Mirza, Buhara Hanlığı, İAnsk. C. II, s. 768-771.

BARLAS, K. Rai, Afgan Kabilelerinin Türklük İle Alakaları: Abdaliler, Eftalitler (Ak-Hunlar)'in Torunu mu?, Türk Kültürü, (Derg.) S. XXIV, Haziran 1986.

BARTHOLD, V. V. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, H. Dursun Yıldız (Tü. Çev.), Ankara: TTK Yayınları, 1990.

BAŞKATİPZADE, Mülazım Ragıp, Tarih-i Hayatım, Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996.

BAYSUN, Abdullah Recep, Türkistan İstiklal Hareketleri ve Enver Paşa, İstanbul: Turan Vakfı Yayınları, 2001.

BAYUR, Y. Hikmet, Hindistan Tarihi, 2. Bsk. Ankara: TTK Yayınları, 1987.

BEG, Rauf, Adı Afganistan'dı Talibanları Eline Nasıl Düştü, İstanbul: Turan Kültür Vakfı Yayınları, 2001.

BERBEROĞLU, Enis, Öbür Türkler; "Büyük Oyun"un Milliyetçi Süvarileri, İstanbul: Doğan Yayınları, 1999.

BUĞRA, Mehmet Emin, Şarki Türkistan Tarihi, 5. Baskı, Ankara 1998.

CAGNAT, René ve **JAN**, Michel, İmparatorluklar Beşiği; SSCB, Çin ve İslam'ın Arasında Orta Asya'nın Yazgısı, İstanbul: Alan Yayınları, 1992

CLIFFORD, Mary Louise, Serzemin ve Mardom-i Afganistan, Murtaza Asadi, (Fa. Çev.) 2. Baskı, Tahran: İntişarat-ı İlmî ve Ferhengî Yayınları, 1993.

CZEGLEDY, Karoly, Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri, Erdal Şaban (Tü. Çev), İstanbul: Özne Yayınları 1998.

ÇAKMAK, Haydar, Dünden Bugüne Özbekistan, Trabzon: Derya Kitabevi, 1999.

ÇOKAYOĞLU, Mustafa, Kerensky ve Türkistan Milli Hareketi (I), Yaş Türkistan (Derg.), S. 9-10, Ağustos –Eylül, 1930. s. 21-29.

-----, Kerensky ve Türkistan Milli Hareketi (II), Yaş Türkistan (Derg.), S. 11, Ekim, 1930. s. 21-29.

DARİZ, Aminullah, Afganistan Dar Karn-i Bistom, Peşaver: Daneş Yayınları, 2001.

DEMİREL, Emin, Taliban, El-Kaide ve Paylaşılmayan Ülke: Afganistan, İstanbul: IQ Kültür Yayınları, 2002.

DEVLET, Nadir, Türklerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, 1999.

DEVLETABADÎ, Basir Ahmet, Şinasname-yi Afganistan, Kum: Şehit Yayınları, 1993.

DURAK, Neslihan, 'Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan'da Türkler', Ali Ahmetbeyoğlu (Der.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2002. s.27-46.

FARROHÎ, Seyid Mehdi, Tarih-i Siyasi-yi Afganistan, Tahran 1993.

FERHENG, M. Sıddık, Afganistan Der Penc Karn-i Ahir, Kum: İsmailiyan Yayınları, 1993.

GLATZER Bernt - **CASİMİR** Machael J., Damdari Der Miyân-i Kûçnişinân-i Peştun, Afganistan, Akvâm-i Kûçî, Mohmmad Hossein Papolî Yazdi,(Der. ve Fa. Çev.) Tahran, 1993.

GORCİSTANİ, Muhammed İsa, Kelle Minareha Der Afganistan, Kum: İsmailiyan Yayınları, 1992.

GÖKTÜRK Hamit, Tarih İçinde Doğu Türkistan'dan Göçler, Ali Ahmetbeyoğlu, Afganistan Üzerine Araştırmalar (Der.), İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002.

GRECARD, Fernand, Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü, O. Yüksel (Tü Çev.) İstanbul: 1992.

GUBAR, Mir Gulam Muhammed, Afganistan Der Mesir-i Tarih (II), Peşaver: Mayvand Yayınları, 1999.

-----, Mir Gulam Muhammed, Afganistan Der Mesir-i Tarih, Kabil: Matba-yı Devleti Yayınları, 1967.

GUMİLOV Lev Nikolayeviçen, Eski Türkler, D. Ahsen Batur (Tü. Çev), İstanbul: Birleşik Yayınları, 1999.

HABİBİ, Abdulhay Cünbüş-i Meşrutiyet der Afagnistan, Peşaver: 1999.

-----, Tarih-i Muhtasar-ı Afganistan, Kabil: Matbaa-ı Devleti Yayınları, 1989.

HAYİT, Baymirza, "Basmacılar"; Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), Ankara: TDV Yayınları, 1997.

-----, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

HOPKIRK, Peter, Bazi-yi Bozurg, Muhammed İshak Tohi (Fa. Çev), Peşaver: Danış Yayınları, 2000.

HOSEYNİ, Nimetullah; Simaha ve Avaha, Kabil: 1989.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, Osmanlı Devleti Tarihi, İstanbul: ZAMAN Yayınları, 1999.

İŞANÇ, Zikrullah, **KOHKEN**, M. Alim, Özbek Edebiyatı Ferhengi, Faryab: Emir Alişiri Nevai Uluslar arası İlimler Encümeni Yayınları, 1995.

Kabil Üniversitesi, Dövlet Geldi Fidai ve Onıng Saylanan Ş'erleri, Kabil: 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.

KATİB, Faiz Muhammed, Sirac'üt-Tevarih, Kum: İsmailiyan Yayınları, 1994.

KAYANİ Pir Ali – **KALAFAT**, Yaşar, İsmaili Hazara Türklerinde Halk İnançları, Yol Dergisi, S.15, Ocak, Şubat 2002. s.106-111.

KENNEDY, Paul, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, B. Karanakçı (Tü. Çev.), 6. Bsk. Ankara: T. İş Bankası Yayınları, 1996.

KOHZAD, M. Ali, Ariana, Kabil, 1965.

KONUKÇU, Enver, Kuşan ve Akhunlar Tarihi, Ankara: Sevinç Matbaası Yayınları, 1973.

KURAT, Akdes Nuri, Rus Hakimiyeti Altında İdil – Ural Ülkesi, DTCF, (Derg.) S. XXIII, Ankara: Mart, Nisan 1965, s. 91-126.

-----, Rusya Tarihi, Ankara: 1993

Matbaa-yı Devleti, Salname-yi Kabul, Kabil: 1965.

MEMİŞ, Ekrem – **KÖSTÜKLÜ**, Nuri, Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası, Konya: Çizgi Yayınları, 2000.

MENGİ, Mine, Eski Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul: Akçağ Yayınları, 1994.

Merkez-i Neşerati-yi Mayvend, Cilveha-yı Ez Ş'er-i Cilve, Peşaver: 1990.

MUBAREZ, Abdulhamid, Tahlil-i Vaqi'ât-e Siyasi-yi Afganistan, 1919 –1992, Peşaver: Mayvand Yayınları, 1996.

NEHRU, Jawaharlal, Nigah-i Be-tarih-i Cehan, Mahmud Tefazzoli (Fa. Çev.), Tahran: Emir-i Kebir Yayınları 1959.

NİKOLAYEVA, Larissa, Tajikistan (Teholat-i Siyasi – İctimai Der Sad Sal-i Ahir), Safa İhvan (Fa. Çev.) Tahran: Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 2001.

OĞUZ, Esedullah, Hedef Ülke Afganistan, İstanbul: Doğan Yayınları 2001.

ÖZEY, Ramazan, Dünya Platformunda Türk Dünyası, Konya: Öz Eğitim Yayınları, 1997.

ÖZTAŞKIN, Turgut, Afganistan Dramının Altındaki Gerçek: Peştun Milliyetçiliği, <http://www.uzbekistanerk.org/> 21/11/2001

POHANYAR, Seyid Msud, Zuhur-i Meşrutiyet ve Kurbanıyan-i Istibdad Der Afganistan, Peşaver: Mayvand Yayınları, 2000.

RAHMETİ, Muhibullah, İhtisar-i Ez Coğrafya-yı Afganistan, 2. Bsk. Peşaver: 1999.

RASONYI, Laszlo, Tarihte Türklük, 3. Bsk. Ankara: TKAE Yayınları, 1993.

ROUX, Jean-Paul, Orta Asya - Tarih ve Uygarlık, Lale Arslan (Tü. Çev.) İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1999.

SADIQOV, Hamdam, **ŞASUDDİNOV**, Rustambek, **RAVSHANOV**, Poyan, **OSMANOV**, Qamaruddin, Öbekistan'ing Yangi Tarikhi, Türkistan Çar Rusyası Mustamlakaçılığı Davri (1), Taşkent: Şark Neşriyatı, 2000.

-----, Öbekistan'ing Yangi Tarikhi, Özbekistan Sovyet Mustamlakaçılığı Davri (2), Taşkent: Şark Neşriyatı, 2000.

SANDER, Oral, Siyasi Tarih, 10 Bsk. Ankara: İmge Yayınları, 2002.

SARAY, Mehmet, Dünden Bugüne Afganistan, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981.

-----, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, 1996.

SEVİM, Ali – **MERÇİL**, Erdoğan, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara: TTK Yayınları, 1995.

SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) 5. Bsk. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1999.

ŞULE, Cemşid, Cihad-i Millet-i Buhara ve Hevadis-i Lakay Der Şimal-i Hindukuş, Peşaver: Cemrad Cemşid (YHaz.), 1996.

TOGAN, Z. Velidi, Bugünkü Türkili, Türkistan ve Yakın Tarihi, 2. Bsk. İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.

-----, Hatıralar, Ankara: TDV Yayınları, 1999.

TURAN, Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, 7. Bsk. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.

UÇKUN, Ergeş, Tacik mi Tacık mı?, NJ: 1993.

VALVALİCİ, Asadullah, Der Safahât-i Şemâl-i Afganistan Çi Migüzeşt, Peşaver: Fazıl Yayınları, 2000.

-----, Murûr-i Ber Müşahasât-i İctimaiyi-yi Cami'a-yi Afganistan, Peşaver: Merkezi Mutaaleât-i Afganistan Yayınları, 1999.

-----, Pujoheşgerân Nebâyed Der Tarh ve Berresî-yi Mesail Ehsâsât Be Harc Dihend, Çavuş (Derg), S. 3, Peşaver, Ekim-Kasım 2001.

-----, Nizamname-yi Nakilin Der Semt-i Katagan, ENDİŞE (Derg.), S. 9-10, Eylül - Ekim 1996 s. 20 – 25.

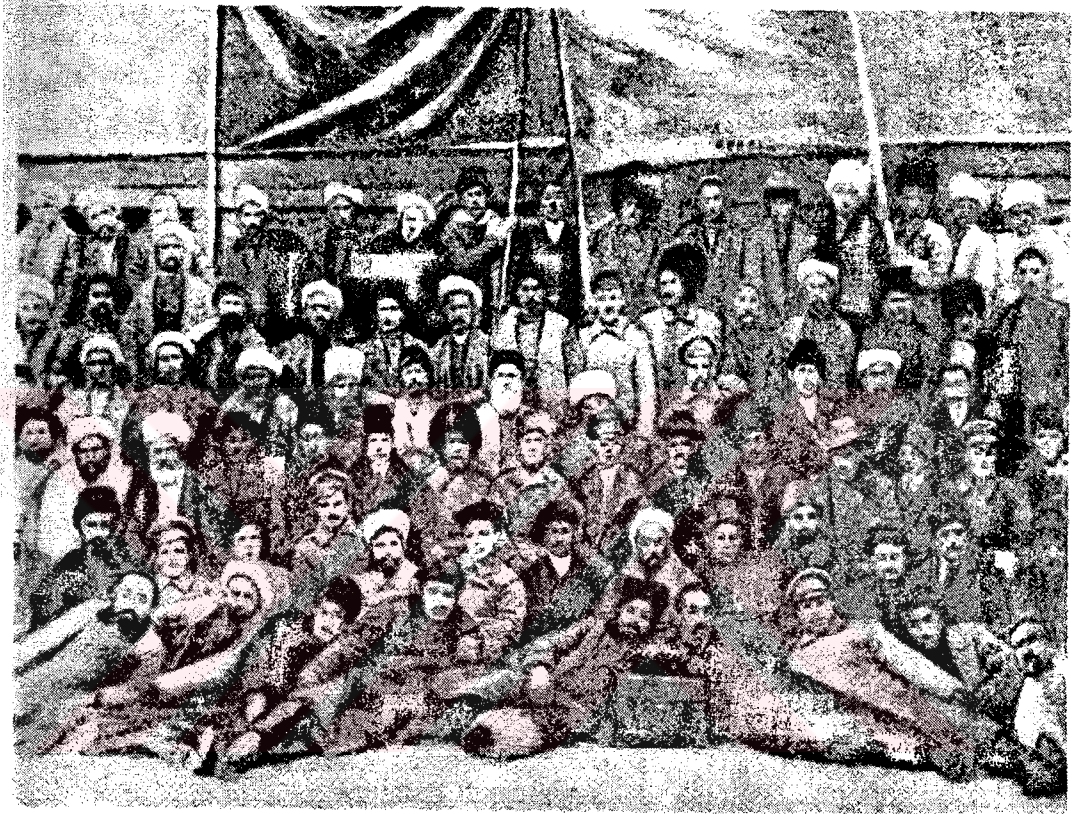
YALÇINKAYA, Alaeddin, Sovyetler Birliği Döneminde Moskova ile Türk Toplulukları İlişkileri, Sakarya: Sakarya Ün. Yayınları, 1997.

-----, Sömürgecilik & Panislamizm Işığında Türkistan, (1856'dan Günümüze) İstanbul: Timaş Yayınları, 1997.

YARKIN, Halim, Muhtasar derbare-yi Tarih, Zeban ve Edebiyat-i Özbekan-i Afganistan, (Yayınlanmamış makale).

YESEVİ Şahabeddin Türkistan Aççıq Haqiqatları, (Yayınlanmamış-el yazması eser)

Ek- 4: Resimler:

Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзолари. Қўқон шаҳри.
1917 йил ноябр — 1918 йил феврал.

Kasım 1917'de Kurulup, Şubat 1918'e Kadar Devam Eden Türkistan Muhtar
Hükümeti Üyeleri

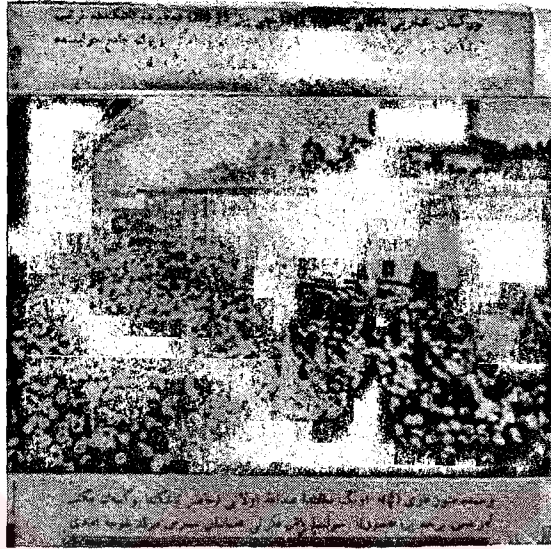

Kasım 1917'de Kurulan Türkistan Muhtar Hükümeti Başkanı Mustafa
Çokayoğlu

Kasım 1917'de Kurulan Türkistan Muhtar Hükümeti Başkan Yardımcısı
Abdullah Hoca

تات مختاریت ملی بایرامی .
 یل ترکستان مختاریت ملی بایرامی تاشکندہ ملت
 - وشادلیک لر بیرلار کوتولدن . بوملی بایرام

قیمندن
 یب آزاد
 اشتراکده
 جاده لری
 لری ایله
 بیرلار
 باشه سون

پلسی .
 یمتی دیکان
 ستر
 لریدا

- ترکستان خلقه بیرلک نه ، غم تخه جاقه رار .

1917'de Kurulan Türkistan Muhtar Hükümeti Dolayısı ile Gerçekleştirilen
 Bayramdan Görüntüler

پیره ییغوب ، یو یو ب سراسر سیمی -

تاشکانت خدایتی اعلای مناسبتله 1917 جی ییل 11 (26) عمارتده تاشکندہ لر ییغوب
 اشکین خلق بیرامستان باشقا بر کوردوش

Enver Paşa

Жунаидхон.

Türkistan Mücahitlerinden Ünlü Türkmen Komutanı Cüneyt Han

Иброҳимбек.

Türkistan Milli Mücadelesinin Son Lideri İbrahim Bek Lakay

Турар Рисқулов бошчилигидаги Туркистон Автоном Республикаси ҳукумати.
Тошкент, 1923 йил.

Turar Ruskul Başkanlığındaki Türkistan Otonom Cumhuriyeti Hükümet
Üyeleri

Файзулла Хўжаев.

Feyzullah Hocasayev, 1923'te Kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti
Başkanı

Файзулла Хўжаев бошчилигида тузилган Бухоро Халқ Совет Республикаси
хукумати — Нозирлар Кенгаши аъзолари. Бухоро, 1923 йил.

Feyzullah Hocayev, Başkanlığında Kurulan Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti
Hükümet Üyeleri –Buhara 1923

ÖZET

Özellikle batı literatüründe “Orta Asya” ismi ile karşımıza çıkan Türkistan coğrafyası, sahip olduğu jeopolitik konumu nedeni ile tarihin çeşitli dönemlerinde, küresel güçlerin mücadele alanına dönüşmüştür. Bu kapsamda, 19 ve 20. yüzyıllarda Britanya ve Rusya imparatorlukları arasında cereyan eden mücadeleler, Türkistan’ın siyasi dengelerini altüst etmiştir. “Büyük Oyun” diye adlandırılan bu mücadelelerden, Türkistan’ın doğal bir parçası olan bugünkü Afganistan da nasibini almıştır. 19. yüzyılda Büyük Türkistan coğrafyasının batı bölgeleri Ruslar tarafından işgal edilmiş ve güney bölgelerine ise Britanya İmparatorluğu hakimiyet kurmuştur. Afganistan adı ile bilinen ülkenin bugünkü siyasi sınırları da bu güç dengeleri çerçevesinde şekillenmiştir.

19. yüzyılda Çarlık Ruslarına karşı başlatılan ulusal kurtuluş mücadeleleri, 1917’deki Bolşevik İhtilalinden sonra, daha da şiddetlenerek devam etmiştir. Şubat 1918’de, Fergane bölgesinde başlayan ayaklanma, ulusal bir isyana dönüşerek tüm Türkistan coğrafyasını sarmıştır. Bunun üzerine, ayaklanmayı kanla bastırmak isteyen Ruslar büyük bir direnişle karşılaşmışlardır. 1920’de Buhara Hanlığı, Bolşevikler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra, silahlı mücadelelerin tüm Türkistan coğrafyasına yayıldığı görülmüştür. Eylül 1921’de Buhara’ya gelen Enver Paşa, 8 Kasım 1921’de Ruslara karşı ulusal kurtuluş mücadelesi veren gençlerin liderliğini üstlenmiştir. Enver Paşa 4 Ağustos 1922’de savaş alanında öldürülmesine kadar, Türkistan Milli Mücadelesinin liderliğini yürütmüştür.

Enver Paşa’nın ölümünden sonra, Kasım 1922 – Haziran 1923 tarihleri arasında, kısa bir süreliğine milli mücadelenin liderliğini yürüten Selim Sami yaşanan iç kargaşalar nedeni ile Haziran 1923’te Türkistan’ı terk etmiştir. Bundan sonraki dönemlerde İbrahim Bek Lakay liderliği ile yürütülen

milli m¼cadele, bu d¼nemlerde Sovyetler tarafından kısmen bastırılmıştır. Ancak, Afganistan T¼rkleri tarafından da yoğun olarak desteklenen milli m¼cadeleciler, ani baskınlarla Sovyetleri yıpratmaya çalışmışlardır. İbrahim Bek, son g¼nlerinde bug¼nk¼ Afganistan topraklarına geçerek m¼cadeleyi buralardan s¼rd¼rm¼ş ve gerilla taktiği ile Sovyetleri yıpratmaya başlamıştır. 1929'dan sonra, İbrahim Bek ve arkadaşları, Afganistan Devleti ile Sovyetler Birliği arasında sıkışmıştır. 22 Haziran 1931'de Sovyetlere karşı son bir hamle yapmak isteyen İbrahim Bek, Ruslar tarafından yakalanarak idam edilmiştir. B¼ylece T¼rkistan'da Milli M¼cadelenin silahlı kanadı tamamen sona ermiştir.

T¼rkistan coğrafyasının doğal bir parçası olan bug¼nk¼ Afganistan, tarihin çeşitli d¼nemlerinde olduğu gibi, T¼rkistan Milli M¼cadelesi yıllarında da b¼y¼k bir rol oynamıştır. Bu alışma, Afganistan T¼rklerinin, T¼rkistan Milli M¼cadelesinde oynamış oldukları rol¼n anlaşılması açısından b¼y¼k bir ¼nem taşımaktadır.

SUMMARY

The geography of Turkestan, which appears especially in western literature under the name of "Central Asia", has been an area of struggle between global powers throughout history because of its geopolitical location. In this regard, the struggle between the British and the Russian Empires in the 19th and 20th centuries has destroyed the political balance in the region. As a natural part of the Turkestan region, Afghanistan too has suffered the consequences of this continuous struggle, which is broadly labeled as the "Great Game". In the 19th century, the western part of the Greater Turkestan geography was occupied by the Russians and the British ruled in the southern part. The political boundaries of the country that is today known as Afghanistan were shaped around these balances of power.

The national liberation movements that were initiated against Tsarist Russians in the 19th century got stronger after the 1917 Bolshevik Revolution. The revolt that began in Fergane region in February 1918 turned into a national movement and spread out to the rest of the Turkestan geography. In their efforts to suppress the revolt with violence, Russians were faced with great resistance. When the Bukhara Khanate was destroyed by the Bolsheviks in 1920, armed conflicts spread out to the geography of Turkestan. Enver Pasha, who arrived in Bukhara in September 1921, assumed the leadership of the young fighters on November 8, 1921 in their struggle for national liberation. Until he was killed on battleground on August 4, 1922, Enver Pasha was the leader of the Turkestan national struggle.

Selim Sami, who, after the death of Enver Pasha, led the national struggle for a short period between November 1922 and June 1923, left Turkestan in June 1923 because of domestic turmoil. In the later period, the national struggle led by Ibrahim Bek Lakay was partially suppressed by the Soviets. Nevertheless, with the strong help of Afghanistan Turks, national

fighters tried to erode the Soviet hold in the region by sudden raids. In his last days, Ibrahim Bek continued his struggle from Afghanistan territory and aimed to damage the Soviet power with the help of guerilla tactics. After 1929 Ibrahim Bek and his friends were stuck between Afghanistan and the Soviet Union. In his attempt to make a last move against the Soviets, Ibrahim Bek was captured and executed by the Russians in June 22, 1931. This marked the end of the armed part of the Turkestan national struggle.

As a natural part of the Turkestan geography, Afghanistan, as is it known today, has played a crucial role in the Turkestan national struggle throughout history. This study is of great importance in understanding the role that Afghanistan Turks have played in the Turkestan national struggle.